Академія правових наук України
Інститут вивчення проблем злочинності

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Збірник наукових праць • Випуск 15 •

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Збірник наукових праць

Видається з 1997 р.
Випуск 15

Харків
ТОВ «Кроссроуд»
2008

ББК 67.308
П35

Засновники
Академія правових наук України;
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Редакційна колегія:
Ю.В. Баулін (головний редактор), В.С. Зеленецький (заст. головного редактора), В.С. Батиргареєва, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Ю.М. Грошевий, Л.В. Дорош, В.А. Журавель, Н.В. Сібільова, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.П. Тихий, В.Ю. Шепітько.

П35 Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць. Випуск 15 / Ред. кол.: *Ю.В. Баулін* (голов. ред.) та ін. – Х.: Вид-во «Кроссроуд», 2008. – 324 с.

Видавець
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України
61002, Харків, вул. Пушкінська, 49
Тел.: 715-62-08; 700-65-81

Видавництво
«Кроссроуд»
61001, Харків, вул. Плеханівська, 92А
корп. В, оф. 709, 711
Тел.: 717-32-34; 717-32-35; 717-32-36

Журнал включено до переліку наукових фахових видань (постанова президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 7460

ББК 67.308

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2008
© ТОВ «Кроссроуд», 2008

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.221

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ[1]

Після прийняття Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. Кримінального кодексу України першочерговим завданням сектора дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України стало дослідження теоретичних і прикладних проблем його застосування, аналіз нових кримінально-правових приписів та інститутів кримінального законодавства, а також науково-практичне коментування Кримінального кодексу як в цілому, так і окремих його статей. У зв'язку з цим, науковцями сектору в період з квітня 2002 року по квітень 2007 року здійснювалось дослідження "Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності" в межах фундаментальної теми "Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання", затвердженої постановою Президії АПрН України № 19/8 від 14.02.2002 р., № державної реєстрації в УкрІНТЕЇ 0102V005760.

[1] Науковий керівник підтеми – професор, академік АПрН України, перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік-секретар відділення кримінально-правових наук АПрН України Сташис Володимир Володимирович. Виконавці теми дослідження: Директор ІВПЗ, академік АПрН України, професор Ю.В. Баулін, головний науковий співробітник, академік АПрН України, професор, В.І. Борисов, член-кореспондент АПрН України, професор Н.О. Гуторова, завідуюча сектором, кандидат юридичних наук Л.М. Демидова, провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент Л.В. Дорош, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент О.І. Перепелиця, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент О.М. Лемешко, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук О.О. Пащенко, науковий співробітник, кандидат юридичних наук М.В. Сенаторов, науковий співробітник, кандидат юридичних наук М.М. Панов, молодший науковий співробітник В.В. Зайда, молодший науковий співробітник Б.А. Симонян, лаборант С.В. Болібок.

Відомо, що, залежно від ставлення до практики, всі наукові дослідження поділяються на фундаментальні та прикладні. Мета фундаментальних досліджень – теоретичне осмислення глибинних процесів, закономірностей виникнення, організації та функціонування правових явищ, безвідносно до їх негайного та безпосереднього використання в конкретній практичній діяльності. Прикладні науки (теорії) у більшій мірі націлені на негайне рішення спеціальних практичних питань. Через них в основному впроваджуються в практику результати фундаментальних досліджень.

Метою і призначенням цієї роботи є вироблення наукових підходів до кримінально-правових заходів протидії злочинності, удосконалення кримінального законодавства, а також практики його застосування, розробка теоретичних засад міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю; гармонізація законодавства та уніфікація підходів до його застосування.

Особлива актуальність даної наукової роботи полягає в тому, що це перше в Україні комплексне дослідження, проведене на базі прийнятого у 2001 році Кримінального кодексу України та нового Кримінально-виконавчого кодексу України, що набув чинності 1 січня 2004 року.

За напрямком фундаментальної теми „Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання" колективом науковців було досліджено ряд актуальних проблем, що стосуються кримінального законодавства України як нормативно-правової засади притягнення особи до кримінальної відповідальності та покарання. Зокрема, увага була зосереджена на певних теоретичних проблемах кримінальної відповідальності (поняття кримінальної відповідальності, її межі, форми реалізації, відмежування від звільнення, від кримінальної відповідальності тощо). Розглянуті теоретико-прикладні аспекти та теоретичні основи обставин, що виключають злочинність діяння, в тому числі тих, які не передбачені у КК 2001 року[2]. В результаті дослідження теоретичних основ обставин, що виключають злочинність діяння, встановлені їх загальні та визначальні ознаки. Надана класифікація таких обставин за різними критеріями.

У ряду проблем, що досліджувалися, предметом наукового пізнання були питання закону про кримінальну відповідальність, розв'язання яких має важливе значення як для подальшого розвитку науки кримінального права, так і практики застосування кримінального законодавства України.

[2] Баулин Ю.В. Причинение вреда с согласия «потерпевшего», как обстоятельство, исключающее преступность деяния. – Харьков: Изд-во «Кроссроуд», 2007. – 96 с.

У наукових розробках з цього питання зазначається, що кримінальне право дістає своє вираження в законодавстві про кримінальну відповідальність, яке в Україні являє собою єдину нормативну систему – Кримінальний кодекс України, що ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Як і попередній КК 1960 року, КК 2001 року складається з кримінальних законів, які системно розміщені в межах Кодексу і діють з часу набрання ним чинності. Кримінальний кодекс, як і кримінальні закони, що входять до нього, є своєрідним продуктом законодавчої діяльності, в якому шляхом законодавчого веління відображена найбільш необхідна для суспільної свідомості та практичної діяльності соціальна матерія кримінального права. Особлива цінність дослідження виявляється і в тому, що дослідники перед усім визначились із загальним розумінням та змістом категорії "закон про кримінальну відповідальність". Адже з прийняттям Кримінального кодексу 2001 року постало багато запитань щодо розуміння змісту поняття "закон про кримінальну відповідальність", його основних функцій, специфічних рис та відмінності від законів інших галузей законодавства.

У КК 2001 р. кримінальний закон визначений як «закон про кримінальну відповідальність» (розділ II Загальної частини). Досліджуючи це нове для кримінального законодавства України поняття, науковці сектору зазначають, що поняття "закон про кримінальну відповідальність" та "кримінальний закон" є різними лише за термінами їх визначення, за своєю сутністю ж вони тотожні. Через те, що перше з цих понять закріплене в КК, ним потрібно користуватися для характеристики чинного кримінального законодавства України.[3] В розробках науковців також підкреслюється, що поняття «кримінальний закон», яким широко користується теорія кримінального права як до, так і після прийняття КК 2001 р., є дещо умовним, оскільки воно на відміну від КК або окремо прийнятого Верховною Радою України закону про кримінальну відповідальність, не має всіх атрибутів закону як нормативно-правового акта. Закон у буквальному розумінні – це юридично цілісний і структурно завер-

[3] Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. третє, переробл. та доповн. – Х.: ТОВ «Одісей», 2006. – С. 10.

шений нормативно-правовий акт, який приймається Верховною Радою відповідно до її конституційних повноважень[4]. Таку ж частку умовності має і поняття «закон про кримінальну відповідальність», коли з його допомогою характеризуються нормативні положення чинного КК.[5]

Привертає увагу те, що закони про кримінальну відповідальність (кримінальні закони), з яких складається КК, мають відносну самостійність, оскільки їх розуміння і застосування можливе тільки у взаємопоєднанні з іншими законами, включеними до КК. Згідно з ч. 2 ст. 3 КК закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набрання Кодексом чинності, включаються до нього після набрання ними чинності. Вони застосовуються як складова частина КК.

Усі закони про кримінальну відповідальність зведені до КК, де кримінально-правові норми розташовані в певній системі, а статті, в яких вони закріплені, мають відповідний номер. Оскільки законодавство України про кримінальну відповідальність – це КК, то кримінально-правові норми, які можуть бути ухвалені окремим законом, повинні бути позначені відповідним номером статті КК. Кримінально-правові норми, що приймаються як доповнення до КК, можуть не тільки міститися в самостійному законі, а й входити як окреме нормативне положення в закон України, яким охоплюється більш широке коло питань, що потребують нормативно-правового регулювання й охорони[6]. Окремі приписи, що містять кримінально-правові положення, можуть міститися в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Такі приписи, викладені у вигляді кримінально-правової норми, за умови їх адаптованості до національного законодавства, також

[4] Див.: Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. – Х., 2000. – С. 473.

[5] Докладніше – див.: Борисов В.І., Пономаренко Ю.А. Законодавство про кримінальну відповідальність та його чинність у часі (науково-практичний коментар) // Законодавство України. Науково-практичні коментарі (юридичний журнал). – 2003. – № 8. – С. 25; Борисов В.И. Закон Украины об уголовной ответственности: понятие, функции и источники // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы международной научно-практической конференции (29–30 января 2004 г.). – Москва, 2004. – С. 434.

[6] Так, Законом України "Про цінні папери та фондовий ринок" від 23 лютого 2006 р. Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 232[1] "Розголошення або використання неоприлюдненої інформації щодо емітента або його цінні папери". Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – ст. 268. Див. п.3 Прикінцевих положень цього закону.

включаються в КК з відповідною нумерацією статті[7]. Отже, *законом про кримінальну відповідальність є і Кримінальний кодекс України, і окремі його правові приписи, викладені у вигляді кримінально-правової норми.*

У нормах Кримінального кодексу 2001 року сформульовано завдання, підстави та принципи кримінальної відповідальності, встановлено, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами, які покарання можуть підлягати застосуванню до осіб, що їх вчинили. Для здійснення цього завдання КК визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили, тобто *КК забороняє під загрозою покарання вчиняти ті суспільно небезпечні діяння, які визнані злочинними.* Отже, основна функція закону про кримінальну відповідальність – *охоронна*. Разом з тим, авторами цього напрямку досліджень підкреслюється, що деякі норми КК містять приписи відповідним органам і службовим особам діяти стосовно осіб, які вчинили злочин, певним чином, наприклад, за наявності законних підстав звільняти їх від кримінальної відповідальності. У цій частині норми закону про кримінальну відповідальність, як і в низці інших, виконують *регулятивну функцію*[8].

Закон про кримінальну відповідальність має також велике запобіжне значення (*превентивна функція*). Сам факт існування норми, в якій описано кримінально каране діяння, чинить певний превентивний вплив на осіб, здатних вчинити злочин. Крім того, закон тим самим орієнтує уповноважені державні органи і службових осіб на належну боротьбу зі злочинністю, профілактику правопорушень, їх запобігання. Досліджуючи цю функцію, науковці разом з тим підкреслюють, що основна частина населення України не вчиняє злочинів не тому, що побоюється притягнення

[7] Так, Законом України "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму" від 21 вересня 2006 р. КК було доповнено статтями 258[1], 258[2], 258[3], 258[4]. Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №45. – ст. 443. Цей закон було прийнято у відповідності з Конвенцією Ради Європи про запобігання тероризму, що була ратифікована Законом України від 31 липня 2006 р. (див.: Урядовий кур'єр. – 2006. – 1 вересня).

[8] Докладніше див.: Борисов В.І., Пономаренко Ю.А. Законодавство про кримінальну відповідальність та його чинність у часі (науково-практичний коментар) // Законодавство України. Науково-практичні коментарі (юридичний журнал). – 2003. – № 8. – С. 25; Борисов В.И. Закон Украины об уголовной ответственности: понятие, функции и источники // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы международной научно-практической конференции (29–30 января 2004 г.). – Москва, 2004. – С. 434.

до кримінальної відповідальності, а через упевненість в аморальності самої злочинної поведінки. Для більшості людей КК сприяє зміцненню їх поглядів, життєвої позиції, підтверджує неприйняття ними поведінки, що визнана законодавцем злочинною.

Згідно з ч. 1 ст. 3 КК законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується на Конституції України, яка має вищу юридичну силу. З положень ст. 8 Конституції випливає, що закони, в тому числі кримінальні, повинні відповідати їй. Також законодавство України про кримінальну відповідальність має засновуватися на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права (ч. 1 ст. 3 КК). Такі принципи і норми містять, зокрема, Загальна декларація прав людини 1948 р.[9], Міжнародний пакт про цивільні і політичні права 1966 р.[10], Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.[11] За ч. 5 ст. 3 КК закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, які містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

КК і окремі закони про кримінальну відповідальність приймаються Верховною Радою України, що випливає зі ст. 85 Конституції України. Відповідно до Закону України «Про всеукраїнські і місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. прийняття законів можливе також шляхом всенародного голосування (референдума). Викладене дозволило зробити висновок про те, що закон *про кримінальну відповідальність – це письмовий нормативно-правовий акт, що приймається Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом і містить правові приписи, які встановлюють підстави і принципи кримінальної відповідальності, визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, які покарання належить застосовувати до осіб, винних у їх вчиненні, формулюють інші кримінально-правові наслідки вчинення злочину.* Законом про кримінальну відповідальність називається і КК в цілому, і окремі його правові приписи, викладені у вигляді кримінально-правової норми[12].

[9] Міжнародний договір від 10 грудня 1948 р.

[10] Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р.

[11] Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р.

[12] Див.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. третє, переробл. та доповн. – Х.: ТОВ «Одісей», 2006. – С. 10.

Окрема увага була приділена питанням *систематизації* нового Кримінального кодексу України. Зазначено, що закони про кримінальну відповідальність систематизовані та поділяються в КК на Загальну і Особливу частини. Ці частини поділяються на розділи, а останні – на окремі статті. Загальна і Особлива частини КК пов'язані між собою і утворюють *нерозривну системну нормативну єдність*. Не можна застосувати жодну кримінально-правову норму Особливої частини КК, не враховуючи положень Загальної частини. Загальна частина КК 2001 р., зазначають науковці сектору, побудована у відповідності з певною системою, сутність якої полягає у наступному. Спочатку передбачено положення, котрі є принциповими і загальними для всього Кодексу (завдання КК, підстава кримінальної відповідальності, законодавство про кримінальну відповідальність); потім – приписи, що характеризують матеріально-правову підставу кримінальної відповідальності (поняття злочину, його види та стадії, суб'єкт злочину і вина, співучасть у злочині і множинність злочинів, а також обставини, що виключають злочинність діяння). На третьому місці – розділ IX "Звільнення від кримінальної відповідальності" (загальні положення і окремі п'ять видів такого звільнення). Цей розділ розташовано перед покаранням тому, що звільнення від кримінальної відповідальності може мати місце лише до набрання законної сили обвинувальним вироком суду, в той час як покарання завжди передбачає винесення такого вироку. Тому на четвертому місці – розділи КК про поняття та види покарання, призначення покарання, про звільнення від покарання та його відбування, а також про судимість. Потім – розділ про примусові заходи медичного характеру і примусове лікування і, на завершення Загальної частини, розділ XV "Особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх"[13].

У ході дослідження встановлено, що запропонована *система нового КК відповідає досягненням сучасної науки кримінального права України* і тим змінам, що відбулися в соціальному й економічному житті країни. Крім того, запропонована система є зручною для практичного застосування КК, позаяк вона дозволяє слідчому, прокурору, судді та іншим особам (як юристам, так і не юристам) легко орієнтуватися в кодексі, відшукуючи ту чи іншу статтю, необхідну для застосування.

[13] Див.: Баулин Ю.В. Уголовное право Украины: современное состояние и перспективы развития. // Уголовное право в XXI веке. Материалы международной научной конференции, состоявшейся на юр. фак-те МГУ им. М.В. Ломоносова 31 мая –1 июня 2001 г. – М., 2002. – С. 30, 31.

Важливу роль при застосуванні кримінального закону відіграє його тлумачення, яке полягає у з'ясуванні і всебічному розкритті його змісту з метою точного застосування. Тлумачення не може бути довільним, таким, що виходить за межі волі законодавця, вираженої в тексті закону. Тлумачення закону поділяється на види залежно від суб'єкта тлумачення, прийомів (засобів) та обсягу тлумачення. В теорії кримінального права існують й інші критерії класифікації тлумачень кримінального закону.

У роботах науковців сектору зазначено, що поширювальне тлумачення закону треба відрізняти від зовні схожого на нього *застосування закону за аналогією*, тобто застосування до суспільно небезпечного діяння, що прямо не передбачене законом на момент його вчинення, статті КК, що встановлює кримінальну відповідальність за найбільш схожий за характером та тяжкістю злочин. *КК України 2001 р. у ч. 4 ст. 3 прямо заборонив застосування закону за аналогією.* Кримінальна відповідальність за КК можлива тільки за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого статтею Особливої частини, що містить вичерпний перелік злочинів. Неможливе застосування за аналогією і норм Загальної частини КК, тоді як за часів дії КК 1960 р. практика іноді її використовувала.[14]

На підставі теоретичних досліджень проблем, що стосуються закону про кримінальну відповідальність, науковцями сектору разом з викладачами Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого були підготовлені науково-практичні коментарі до розділу II Загальної частини КК 2001 р. "Закон про кримінальну відповідальність". Вони опубліковані у Науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України (видання 2003, 2004, 2006 рр.), а також в окремих виданнях (збірниках, журналах). Також були надані коментарі і до інших розділів як Загальної, так і Особливої частин КК. Зокрема, у написанні коментарів брали участь В.Я. Тацій, В.В. Сташис, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Н.О. Гуторова, Л.В. Дорош, О.М. Лемешко, О.І. Перепелиця, О.О. Пащенко.

Дослідниками були сформульовані базові концептуальні положення, на яких ґрунтується КК України 2001 р. Це, зокрема, гуманізація кримінального законодавства, пріоритетне забезпечення прав охорони прав та свобод людини і громадянина, відповідність Конституції України та міжнародно-правовим зобов'язанням; забезпечення переходу економіки від планово-адміністративної до ринкової тощо. Результатом цього дослідження є також визначення змісту поняття кримінальної відповідальності, форм її реалізації, співвідношення понять кримінальної відповідальності та покарання. Сформульовані поняття окремих злочинів і розкрито зміст елементів та ознак їх складів. Особливої уваги заслуговують висновки авторів щодо виконання покарання як стадії кримінальної відповідальності. Об'єктом цього напрямку науково-дослідної роботи є кримінально-виконавча діяльність як юридичний процес виконання кримінальних покарань різних видів. Результатом дослідження є встановлений зміст основоположних принципів виконання кримінальних покарань, специфічних особливостей цього процесу стосовно деяких видів покарань та розробка рекомендацій щодо удосконалення нормативних засад і практики вказаної діяльності, зокрема щодо відображення у КВК України ретроспективного аспекту кримінальної відповідальності.

Відомо, що боротьба зі злочинністю на сьогоднішньому етапі характеризується застосуванням суворих видів покарання до осіб, які вчиняють тяжкі та особливо тяжкі злочини, а, з іншого боку, – пом'якшенням кримінальної репресії щодо осіб, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості, застосуванням до них покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а, за наявності певних підстав, звільненням таких осіб від кримінальної відповідальності або покарання.

Проте головним питанням кримінально-правової науки та практики застосування кримінального закону залишається питання визначення і розуміння категорії кримінальної відповідальності та її значення і вплив на розуміння інших кримінально-правових явищ та інститутів, встановлення видових, визначальних ознак кримінальної відповідальності, а також визначення змісту цього поняття, форми її реалізації. Науковцями сектору сформульовані фактичні і юридичні аспекти єдиної матеріальної підстави кримінальної відповідальності. Вагомим внеском у розвиток категоріального апарату наук кримінально-правового циклу слід визнати те, що вперше в теорії кримінального права визначена сутність кримінально-правової характеристики злочину певного виду та сформульовані її складові елементи:

[14] Докладніше див.: Борисов В.І., Пономаренко Ю.А. Законодавство про кримінальну відповідальність та його чинність у часі (науково-практичний коментар) // Законодавство України. Науково-практичні коментарі (юридичний журнал). – 2003. – № 8. – С. 23–32.

1) склад злочину; 2) суспільна небезпечність; 3) протиправність; 4) соціальна обумовленість; 5) похідні наслідки та інші обставини, що є поза складом злочину; 6) особа злочинця.

Підготовлені пропозиції щодо подальшого удосконалення закону про кримінальну відповідальність на підставі визначення кількісних показників матеріальної шкоди як самостійного виду злочинного наслідку. Окремим напрямком дослідження були саме питання законодавчої регламентації випадків заподіяння "майнової шкоди". На підставі глибокого термінологічного та юридичного аналізу виявлена необхідність встановлення єдиного концептуального підходу до визначення вказаного поняття, конкретизації його змісту. Сформульовані вимоги щодо узгодженості використання терміну "майнова шкода" в межах як одного виду злочину, так і певних груп злочинів, що посягають на однакові об'єкти, необхідності уніфікації законодавчих конструкцій при описанні як простих, так і кваліфікованих та особливо кваліфікованих складів злочинів з оціночною такою ознакою[15]. Доведено, що на даному етапі, як тимчасовий захід, слід визнати доцільним збереження в кримінальному законі поняття «неоподатковуваний мінімум доходів громадян», та обчислення його грошового розміру з урахуванням податкової соціальної пільги. Саме податкова соціальна пільга вбачається такою, що відбиває стан добробуту населення країни й існуючу інфляцію. Що стосується штрафу як самостійного виду кримінального покарання, дослідники вважають доцільним перейти до конкретних сум визначення нижньої та верхньої межі розміру штрафу у грошовому еквіваленті. Проведене також співставлення законодавчої регламентації та системний порівняльний аналіз заподіяння майнової шкоди у законодавстві різних країн.

Окрема увага приділялась інститутам, похідним від інституту кримінальної відповідальності. Так, визначена необхідність удосконалення законодавчої регламентації інституту

[15] Л.Н. Демидова. Понятие ущерба в праве Украины / Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тація. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 82. – С. 145–151.; Л.Н. Демидова Имущественный ущерб в уголовном законодательстве Украины / Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. Ред. В.Я. Тація. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 78. – С. 199–123.; Л.М. Демидова, Л.В. Дорош. Щодо проблем визначення розміру шкоди, заподіяної злочином, та розміру штрафу за Кримінальним кодексом України. Питання боротьби зі злочинністю: Збірник наукових праць. Вип. 14 / Ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссроуд, 2007. – С. 49–54.

звільнення від кримінальної відповідальності як у Загальній, так і Особливій частинах КК, необхідність розмежування звільнення від кримінальної відповідальності від суміжних кримінально правових явищ (імунітет процесуальний, виключення кримінальної відповідальності, звільнення від покарання тощо). Доведено, що інститут звільнення від кримінальної відповідальності є комплексним, тобто міжгалузевим матеріально-процесуальним інститутом, оскільки останній передбачає одночасне поєднання регламентації як кримінально-правових підстав, так і кримінально-процесуальних форм їх застосування. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності ґрунтується на конституційних засадах. Особливістю законодавчого закріплення цього інституту є його втілення у кримінальному, кримінально-процесуальному законодавстві, інших законах та нормативно-правових актах. Проаналізовано механізм правового регулювання звільнення від кримінальної відповідальності. Встановлені фактори, які іноді унеможливлюють застосування звільнення від кримінальної відповідальності у разі вчинення різних видів злочинів (наприклад, злочинів у сфері господарської діяльності, проти громадської безпеки, злочинів проти життя та здоров'я тощо). Визначені напрямки і тенденції розвитку інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Досліджувались теоретичні питання Особливої частини кримінального права України та проблеми удосконалення норм про кримінальну відповідальності та покарання за окремі види злочинів (розв'язання загальних проблемних питань Особливої частини за чинним Кримінальним кодексом України, теоретичні проблеми кримінальної відповідальності за злочини проти життя та здоров'я, злочини проти волі, честі та гідності особи, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості, злочини у сфері господарської діяльності та ін.). Крім того, досліджені питання кримінальної відповідальності за торгівлю людьми, встановлено зміст ознак цього злочину. Вперше після внесення змін до ст. 149 КК, проаналізовані її новели та надане тлумачення щодо змісту нових форм торгівлі людьми[16]. Проведено

[16] Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / За заг. ред. академіка АПрН України, д.ю.н., проф. Борисова В.І. та д.ю.н., проф. Гуторової Н.О. – Х.: Одісей, 2005. – 288 с.

дослідження наркозлочинності[17] та катування[18]. Як результат сформульовані пропозиції щодо удосконалення законодавства про кримінальну відповідальність.

Розглянуто комплекс проблем, пов'язаних з визначенням поняття організованого наркобізнесу як різновиду співучасті, його форм, проаналізовані підстави кримінальної відповідальності за наркозлочини, надані нові судження щодо кваліфікації цих злочинів за КК України 2001 р. та рекомендації щодо підвищення ефективності застосування відповідних кримінально-правових норм[19].

Наведено додаткові аргументи щодо необхідності виділення поряд з родовим і безпосереднім об'єктами злочинів у сфері господарської діяльності також і видового об'єкта, яким запропоновано визнати суспільні відносини, що забезпечують нормальне (таке, що відповідає законодавству України) функціонування кредитно-фінансової, банківської і бюджетної систем України. Розроблено загальне поняття предмета злочину, передбаченого ст. 200 КК, під яким запропоновано розуміти "платіжні засоби", визначені ознаки та види предмета злочину. Внесені пропозиції щодо вдосконалення чинної редакції ст. 200

[17] Див. Дорош Л.В. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: проблеми кваліфікації / Юридичний радник. – 2005. – № 1. – С. 82–84; її ж. Реформування законодавства про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів за чинним КК України / Юридичний радник. – 2005. – № 3. – С. 101–104; Дорош Л.В., Конрад А.Р. Звільнення від кримінальної відповідальності за наркозлочини як засіб протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів // Міжнародне співробітництво у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, ДД УВС, 3–4. 2006) – Д.: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2007. – С. 209–213.; Дорош Л.В Кримінально-правові заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів // Досудове слідство: проблемні питання та шляхи їх подолання та шляхи їх вирішення: Матеріали науково-практичної конференції, 1 червня 2007 р. м. Харків / Ред. кол.: С. Кучерина (голов. ред.) та ін. – Х., 2007. – С. 230–239.

[18] Див. Дорош Л., Довгань О. Катування: кримінально-правовий аспект // Право України. – 2004. – № 9. – С. 131–134; Дорош Л.В., Курило О.М. Деякі особливості розгляду справ про адміністративні правопорушення та організація роботи апеляційного суду щодо недопустимості жорстокого поводження із засудженими особами // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. Праць. вип. 12. – Харків: ТОВ «Кроссроуд». – 2006. – С. 161–171.

[19] Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.В. Дорош та ін.; За заг. ред. Ю.В. Бауліна, Л.В. Дорош. – Х.: Право, 2005. – 256 с.; Лемешко О.М. Кримінально-правова оцінка легалізації наркодоходів. – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М. 2004. – 112 с.

КК України. Дослідження проблем протидії контрабанді надало підстави для висновку про правову нестабільність у питанні визначення предмета цього злочину, у зв'язку з чим виникають помилки при правозастосуванні. Доведено необхідність розширити коло предметів контрабанди та розробити організаційно-правові заходи протидії контрабанді культурних цінностей. Крім того виявлено певні проблеми кваліфікації у випадках переміщення через митний кордон предметів та матеріалів, обіг яких в Україні є обмеженим, висловлено пропозиції щодо їх вирішення[20]. Досліджені питання відповідності кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, міжнародним угодам, стороною яких є Україна. Визначені подальші напрямки удосконалення норми ст. 209 КК. Здійснено системний аналіз кримінально-правових норм, якими за КК України встановлена відповідальність за злочини проти безпеки виробництва, визначені поняття, родовий об'єкт та види цих злочинів. Вперше досліджені фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки. Визначено зміст ознак злочину, передбаченого ст. 274 КК України 2001 р.

Досліджені також інші склади злочинів, встановлений зміст їх ознак, надані рекомендації з питань розв'язання правових колізій та кваліфікації цих злочинів.

Науковці підтвердили висновок, що розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність ґрунтується на новітніх досягненнях науки кримінального права і відповідає сучасним соціальним та економічним потребам українського суспільства. Досліджені питання місця закону про кримінальну відповідальність в системі нормативно-правового забезпечення боротьби із корупцією. Доведено, що кримінальний закон містить достатні засоби для боротьби з корупцією. Основним недо-

[20] Див. Дорош Л.В. Контрабанда в Україні (кримінально-правове і криміналістичне дослідження) // Зб. наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Вип. 8. – Харків, 2004. – С. 105–143; Дорош Л.В., Перепелиця О.І. Проблеми протидії контрабанді в Україні / Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 24–25 травня 2005) / Відп. за випуск: Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Х.: Національна юридична академія України, 2005. – С. 542–548; Дорош Л.В. Кримінально-правова політика України у сфері протидії контрабанді // Досудове слідство: проблемні питання та шляхи їх вирішення: Матеріали науково-практичної конференції, 1 червня 2007 р.; м. Харків / Редкол.: С. Кучерина (голов. ред) та ін. – Х., 2007. – С. 38–45.

ліком неефективності такої боротьби є не прогалини в кримінальному законодавстві, а низька якість його застосування.

Загалом же, науковцями сектору висловлені пропозиції до низки законопроектів, які мають комплексний, суміжногалузевий характер. Крім того, здійснювалась практична допомога представникам органів досудового слідства та суду при застосуванні положень КК 2001 року. Так, була підготовлена значна кількість проектів постанов Пленуму Верховного Суду України, а також наукових висновків, зауважень та пропозицій до проектів законодавчих актів. Також здійснено роботу по підготовці науково-правових висновків та методичних рекомендацій за зверненнями інших правоохоронних органів, організацій, установ, підприємств.

У цілому слід зазначити, що проведене дослідження являє собою глибокий аналіз кримінального законодавства та правозастосовної практики, містить положення щодо розв'язання проблемних питань Загальної та Особливої частин чинного Кримінального кодексу України. Досягнуті результати та висновки теоретичних розробок були використані у наукових статтях, доповідях на науково-практичних конференціях, "круглих столах", семінарах, підготовці науково-правових висновків, коментарів до чинного кримінального законодавства України, що знайшло відображення у заключному звіті про науково-дослідну роботу.

Висновки та результати теоретичних розробок базувались на вивченні практики застосування закону про кримінальну відповідальність до осіб, що визнані винними у вчиненні окремих видів злочинів.

У межах поставленого завдання та відповідно до плану наукових розробок опрацьовано значний за обсягом перелік наукової літератури та нормативно-правових актів, розглянуто не лише загальнотеоретичні проблеми кримінальної відповідальності, але й проблеми відповідальності за окремі види злочинів.

Заслуговує позитивної оцінки також і той факт, що творчий колектив будував свою дослідну роботу, підтримуючи постійний зв'язок з правозастосовними органами. Це дозволило отримати саме такі результати дослідження, які потрібні правозастосовувачам. Загальні питання практики застосування положень тієї чи іншої галузі законодавства є, передусім, предметом теорії права, у якій така практика розглядається як різновид юридичної практики. Таким чином, враховуючи знання теорії права,

можна запропонувати таке визначення *юридичної практики – це соціально-правовий досвід компетентних суб'єктів щодо видання, застосування або тлумачення нормативно-правових актів.* Юридичній практиці притаманні ті ж самі риси, що й будь-якій соціально-історичній практиці. Однак, вона, безумовно, має й певні особливості, що дозволяють розглядати її як самостійний вид практики. Дії суб'єктів і учасників юридичної практики, використання ними певних засобів і методів, способи оформлення винесених рішень і закріплення накопиченого досвіду врегульовані правовими нормами та іншими юридичними приписами. Цим обмежується суб'єктивізм і волюнтаризм учасників юридичної практики, забезпечується її стабільність. Юридична практика створює важливу частину культури суспільства. Вона сприяє цілеспрямованій юридичній зміні громадського життя. Це досягається за допомогою видання нових або зміни вже існуючих норм права, їхнього тлумачення та конкретизації, використання й застосування. Більшість практичних дій вимагають свого закріплення у певних офіційних актах і документах. Аналіз відмічених рис і особливостей юридичної практики показує, що вона займає відносно самостійне місце в правовій системі суспільства й відіграє істотну роль у механізмі правового регулювання.[21]

У теорії права виділять декілька *видів юридичної практики*. Залежно від способів перетворення суспільних відносин розрізняють *правотворчу, правозастосовчу* та *інтерпретаційну практику*. У процесі правотворчої практики формуються нормативно-правові акти. Правозастосовчою практикою є владна діяльність компетентних органів, спрямована на винесення індивідуально-конкретних рішень шляхом конкретизації відповідних правових норм. Суть інтерпретаційної практики зводиться до формулювання правових роз'яснень. За суб'єктами юридична практика розмежовується, як правило, на законодавчу, судову, слідчу тощо. За цим же критерієм можна провести детальнішу класифікацію. Так, до судової відноситься практика Верховного Суду України та місцевих судів. Взявши як критерій класифікації об'єкти практики та категорії юридичних справ, що розглядаються, можна говорити про судову практику, наприклад, по цивільних і кримінальних справах.[22]

---

[21] Детальніше див.: *Карташов В.Н.* Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность... – С. 64–67.

[22] Детальніше див.: *Алексеев С.С.* Общая теория права. Курс в 2-х томах. – М.: Юрид. лит. – Т. 1. – С. 348–350; Общая теория права: Курс лекций / Бабаев В.К. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегор. ВШ МВД РФ, 1993. – С. 394–395.

Питанням *судової практики* приділяється величезна увага як в літературі з загальної теорії права[23], так і кримінального права[24]. Виходячи з положень теорії права, можна запропонувати таке її визначення: судова практика – це об'єктивно набутий досвід, утворений підсумок (результат) правозастосовчої діяльності судових органів, обумовлений конкретизацією правової норми.[25] Особлива *роль судової практики у формуванні та розвитку законодавства* визначається формами їхньої взаємодії. Так, А. Нашиц і І. Фодор виділяють такі форми: розробка рішень, що можуть служити заповненням прогалин у законі (1); розробка рішень, що сприяють конкретизації та поглибленню змісту деяких нормативних приписів загального характеру (2); розробка рішень, що сприяють конкретизації змісту деяких понять і категорій загального характеру, використовуваних у законодавстві (3); розробка рішень, які служать поліпшенню законодавства з техніко-редакційної точки зору (4).[26] Розвиваючи позицію А. Нашиц і І. Фодор, О. Венгеров виділяє

[23] *Нашиц А., Фодор И.* Роль судебной практики в формировании и совершенствовании норм социалистического права // Советское государство и право. – 1964. – № 5. – С. 21–30; Венгеров А.Б. Роль судебной практики в развитии советского права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1966. – 19 с.; *Седугин П.* Роль судебной практики в совершенствовании советского законодательства // Советская юстиция. – 1973. – № 12. – С. 3–5; *Братусь С.Н.* Значение судебной практики в советской правовой системе // Демократия и право развитого социалистического общества: Материалы Всесоюзной научной конференции, 21–23 ноября 1973 г. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – С. 51–54; *Боботов С.В.* Роль судебной практики в правотворчестве // СССР – Франция: социальные аспекты правотворчества: По материалам Второго советско-французского симпозиума, Москва, июнь 1978 г. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. – С. 80–86; *Смоленцев Е.А.* Значение связи юридической науки и судебной практики для дальнейшего укрепления социалистической законности // Советское государство и право. – М.: Наука, 1985. – № 3. – С. 20–27; *Куц Г.Г.* Роль юридической науки в совершенствовании судебной практики // Связь юридической науки с практикой. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1986. – С. 293–295; *Серверэн Э.* Роль судей и судебной практики в процессе нормотворчества // Судебная практика как источник права. – М.: Юристъ, 2000. – С. 46–60; *Бошно С.В.* Судебная практика – источник правотворчества. Роль судебной практики в правовой системе // Российский судья. – 2001. – № 3. – С. 3–6; *Акчурина А.В.* Правовое значение судебной практики // Вестник Бурятского университета: Серия 12: Юриспруденция. – Улан-Удэ: Изд-во Бурят. ун-та, 2005. – Вып. 1. – С. 25–29.

[24] *Брайнин Я.М.* Уголовный закон и его применение. – М., 1967. – 240 с.; *Наумов А.В.* Применение уголовно-правовых норм (по материалам следственной и прокурорской судебной практики). – Волгоград, 1973. – 176 с.; *Ткешелиадзе Г.Т.* Судебная практика и уголовный закон. – Тбилиси, 1975. – 175 с.

[25] Див., наприклад: *Венгеров А.Б.* Роль судебной практики в развитии советского права... – М., 1966. – С. 8.

[26] Див.: *Нащиц А., Фодор И.* Роль судебной практики в формировании и совершенствовании норм социалистического права... – С. 21–30.

такі форми впливу судової практики на законодавство: зміну змісту норми права в силу зміни суспільно-політичної обстановки (у початковій період виникнення соціалістичної системи права) (1); деталізацію загальної норми права (2); деталізація загальних понять і термінів правової норми (3); заповнення прогалин законодавства в певних галузях права (4).[27] З точки зору О. Бібіка, судова практика є соціальним джерелом кримінального права, оскільки сформульовані в її межах правові позиції: в цілому формують уявлення про ті чи інші норми кримінального права (1); є матеріалом для формування нових кримінально-правових норм (2).[28] У деяких країнах значення судової практики є настільки важливим, що вона стає нормою права, і отримує такий же статус як закон. Судове рішення, що має обов'язкове значення при розгляді інших аналогічних справ, що містить норму права, є прецедентом. У вітчизняній правовій науці існують різні погляди на проблему визнання одним із джерел кримінального права судового прецеденту. Одні вчені не погоджуються з таким рішенням. Так, М. Таганцев зазначав, що надання суду повноваження створювати норми права призведе до змішання законодавчої та судової діяльності, невиправданого розширення розсуду судді, яке буде виступати підставою вироку; в цьому випадку суд прирівнюється до законодавця, ставиться вище його та контролює законодавця; недостатній рівень освіти судів не дозволить вірно підходити до питань криміналізації діянь; визнання прецедентів не відповідає інтересам громадського порядку та безпеки, позаяк законодавець і сам в змозі оперативно заповнити прогалини у праві.[29] На думку інших вчених, судовий прецедент у нашій правовій системі повинен стати джерелом кримінального права, оскільки неможливо забезпечити всебічне регулювання кримінально-правових відносин лише за допомогою закону. Функцією судового прецеденту має стати його конкретизація; судовий прецедент є необхідним, щоб реалізовувати такі функції, як забезпечення однакового застосування закону про

[27] *Венгеров А.Б.* Роль судебной практики в развитии советского права... – С. 9.

[28] *Бибик О.Н.* Источники уголовного права Российской Федерации. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 158–176.

[29] *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. Часть общая. – Тула: Автограф, 2001. – Т. 1. – С. 165–167.

кримінальну відповідальність, вирішення юридичних колізій, сприяння подоланню прогалин у кримінальному праві.[30]

На особливу увагу заслуговує питання *впливу юридичної (судової) практики на правову науку*. Ні в кого не викликає сумнівів величезне значення впливу правової науки на юридичну практику в цілому, та судову – зокрема. Ще М. Таганцев виділяв три задачі юриспруденції як науки: розробка настанов судовій практиці для підведення окремих випадків під загальні положення закону (1); настанови законодавцю для правильної побудови закону (2); розробка підходів до усвідомлення та оцінки чинного права (3).[31] З точки зору сучасних вчених наука кримінального права виконує такі функції: створює загальну наукову основу застосування норм кримінального права (1); дає доктринальне тлумачення закону про кримінальну відповідальність (2); критично оцінює цей закон, сприяє вирішенню існуючих у ньому проблем (3).[32] Разом з тим, питанню зворотного впливу юридичної практики на правову науку не приділяється достатньо уваги.

Критерій практики, зрозуміло, не можна абсолютизувати. Він ніколи не може досить повно підтвердити або спростувати відповідні теоретичні положення та висновки, оскільки будь-яка практика постійно змінюється й розвивається, являючи собою внутрішньо суперечливий процес (його результат), обумовлений природними та соціальними, об'єктивними та суб'єктивними, нормативними та іншими факторами реальної дійсності. Звісно, що практика й сама є фрагментом цієї дійсності. Не слід також забувати, що є й інші (наприклад, логічні, математичні та ін.) критерії істинності отриманих знань.

Вивчення юридичної практики відбувається на теоретичному та емпіричному рівнях. Емпіричне пізнання спрямоване, звичайно, на окремі аспекти практики, спирається на спостереження фактів, їхню класифікацію, первинні узагальнення й описи досліджених даних. Теоретичне дослідження пов'язане з розробкою та вдосконаленням понятійного апарату, глибоким і всебічним вивченням сутності явищ і процесів, установленням закономірностей розвитку юридичної практики. Якщо на емпіричному рівні провідним є почуттєве пізнання, то на теоретичному – раціональне, пов'язане з творчим синтезом понять і категорій.

[30] *Ображиев К.В.* Судебный прецедент как источник российского уголовного права: Дис. ... канд. юрид. наук. – Ставрополь, 2002. – 24 с.; *Мадьярова А.В.* Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 275–276; *Волков К.А.* Судебный прецедент и его роль в регулировании уголовно-правовых отношений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Иркутск, 2002. – 26 с.

[31] *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. Часть общая... – С. 24, 129.

[32] *Мадьярова А.В.* Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования... – С. 114-115, 125.

Усвідомлюючи вказані обставини та враховуючи величезне значення юридичної практики для розвитку науки кримінального права та законодавства про кримінальну відповідальність, науковці сектору досліджень кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України проводили всебічне вивчення юридичної практики. При цьому було досліджено понад 300 кримінальних справ щодо притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів проти життя та здоров'я особи, проти статевої свободи та статевої недоторканості, власності, у сфері господарської діяльності проти безпеки виробництва та ін. Співробітники сектора брали участь в узагальненні практики застосування законодавства про відповідальність за злочини проти власності, що проводилось Верховним Судом України у 2004 році. Вивчення практики застосування законодавства про відповідальність за злочини проти життя та здоров'я особи проводилося в межах дисертаційного дослідження М. Сенаторова «Потерпілий від злочину в кримінальному праві»[33]. Особлива увага приділялася питанню кваліфікації посягань, в яких настання суспільно небезпечних наслідків (розвиток причинно-наслідкового зв'язку) відбувалося під значним впливом обставин, пов'язаних з потерпілим.

При узагальненні практики про відповідальність за злочини проти власності працівниками ІВПЗ АПрН України досліджувалися різноманітні питання. Так, була звернута увага на таку ознаку, що обтяжує відповідальність за ці злочини, як заподіяння значної шкоди. Вивчалося питання щодо можливості визнання злочину проти власності продовжуваним, якщо перше діяння виражалося у замаху на злочин, а другим діянням запланований злочин був вчинений до кінця. Досліджувалася проблема наявності ознаки проникнення у випадках, коли особа мала вільний доступ до приміщення чи сховища, в якому знаходилося викрадене нею майно. На особливу увагу заслуговувала проблема переростання крадіжки у грабіж. Досліджувалася судова практика з питань відмежування крадіжки, що супро-

[33] *Сенаторов М.В.* Потерпілий від злочину в кримінальному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2005. – 29 с.

воджувалася насильством з метою ухилитися від затримання, від насильницьких злочинів проти власності (грабежу, розбою). Вивчалася судова практика з питання відмежування ненасильницького грабежу, що супроводжувався насильством, небезпечним для життя та здоров'я особи, з метою утримання майна, від розбою. На особливу увагу заслуговує проблема визнання грабежу закінченим. Як було з'ясовано, особливі складнощі в практиці застосування законодавства про відповідальність за злочини проти власності виникають при встановленні такої ознаки як «проникнення у житло, інше приміщення чи сховище».

Практика застосування законодавства про відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності вивчалася в межах дисертаційного дослідження М. Панова «Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення».[34] Вона також становить емпіричну базу дисертаційної роботи «Кримінальна відповідальність за незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма», що проводиться здобувачем сектору дослідження кримінально-правових проблем ІВПЗ АПрН України В.В. Зайдою.

При дослідженні судової практики про притягнення до відповідальності за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК) було вивчено 11 кримінальних справ, які розглянуті судами за досліджуваний період.

Узагальнюючи матеріали кримінальних справ, було встановлено, що в деяких випадках суди помилкового кваліфікують дії винного за ст. 200 КК у разі, якщо посягання вчинювалося шляхом використання непідробленої картки. Також було з'ясовано, що спосіб підробки не впливає на кваліфікацію злочину за ст. 200 КК, але може враховуватися при призначенні покарання як показник ступеня тяжкості вчиненого. Узагальнення показало, що іноді суди неправильно кваліфікують дії за ст. 200 КК України, помилково вважаючи, що бланки переказу є платіжними засобами. Аналіз судової практики застосування покарань, передбачених в санкціях частин 1 та 2 ст. 200 КК дає

[34] *Панов М.М.* Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення: Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – 20 с.

підстави зробити висновок, що у більшості випадків (47%) суди призначали покарання, не пов'язане з позбавленням волі (штраф), у 18% суди звільняли винних осіб від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК) і тільки у 35% – призначали покарання у виді позбавлення волі. Як правило, таке покарання призначалося у випадках, коли дії винних осіб кваліфікувалися не тільки за ст. 200 КК, а й за ст. 190 КК. У цілому практика призначення покарання є оптимальною, відповідає характеру і ступеню суспільної небезпеки злочинів, передбачених частинами 1 та 2 ст. 200 КК. Крім того, аналіз судової практики свідчить, що у всіх випадках особи, засуджені за ст. 200 КК, діяли з корисливих мотивів і переслідували корисливі цілі.

При проведенні узагальнення практики з питань притягнення до відповідальності за незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 КК) були вивчені матеріали 59 кримінальних справ.

Практика застосування законодавства про відповідальність за злочини проти безпеки виробництва вивчалася старшим науковим співробітником О. Пащенком в рамках дослідження питань кримінальної відповідальності за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки.[35]

Відповідний аналіз зазначених теоретичних та практичних проблем застосування законодавства України про кримінальну відповідальність дозволив висловити конкретні пропозиції та зауваження щодо змісту його окремих положень та приписів. Так, наприклад, висловлені пропозиції щодо внесення змін та доповнень до деяких постанов Пленуму Верховного Суду України торкались безпосередньо підвищення якості не лише редакції статей КК України, але й підвищення рівня наукового обґрунтування тлумачення таких кримінально-правових заборон (наприклад, щодо характеристики психічного ставлення суб'єкта злочину до потерпілої особи, усвідомлення ознак, що її характеризують (малолітство, вагітність, безпорадність, тощо).

Пропозиції щодо змін та доповнень до деяких з постанов Пленуму Верховного Суду України з питань застосування законодавства про кримінальну відповідальність були підготовлені в

[35] *Борисов В.І., Пащенко О.О.* Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: Монографія. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 224 с.

межах дисертаційного дослідження М. Сенаторова «Потерпілий від злочину в кримінальному праві». У дисертації зазначається, що у законодавчій характеристиці того чи іншого злочину психічне ставлення до потерпілого незрідка виражається терміном «завідомо». Отже, виходячи з наведених вище положень, можна зробити висновок, що при кваліфікації такого злочину психічне ставлення до потерпілого має бути встановленим, при цьому воно може мати вигляд *лише усвідомлення* ознаки потерпілого. Наприклад, при кваліфікації такого злочину як вбивство жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК), необхідно виявляти, що суб'єкт усвідомлював особливий соціальний статус потерпілої, обумовлений станом вагітності. При кваліфікації за ст. 372 КК (Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності) слід з'ясовувати, що суб'єкт усвідомлював, що потерпілий є невинуватим у тому злочині, який йому інкримінується. Якщо ж у законі немає вказівки на завідомість, то питання встановлення психічного ставлення до ознаки потерпілого повинно вирішуватися таким чином. Необхідно виявити зв'язок між потерпілим та іншими об'єктивними ознаками складу злочину. Як відомо, потерпілий є ознакою об'єкта злочину.[36] В юридичній літературі неодноразово підкреслювалось, що об'єкт нерозривно пов'язаний із суспільно небезпечними наслідками.[37] Тому психічне ставлення до потерпілого повинно мати таку ж форму, як й інтелектуальний елемент психічного ставлення до наслідків. Якщо ж у законі немає вказівки на шкоду або не виражене психічне ставлення до неї, то відображення у психіці суб'єкта ознаки потерпілого може бути *трояким*: усвідомлення цієї ознаки; усвідомлення можливості її наявності; або неусвідомлення, за умови, що винний повинен був і міг її усвідомлювати.

Тут слід звернути увагу на використаний у постанові термін «*припускав*». У законодавстві про кримінальну відповідальність цей термін характеризує вольовий елемент психічного ставлення (ст. 24 КК). Разом з тим, очевидно, що в наведеній постанові перед ним поставлені інші завдання. Завдяки йому підкреслюється, що ознака потерпілого інкримінується не лише у

[36] *Сенаторов М.В.* Потерпілий від злочину в кримінальному праві... – С. 11.

[37] *Трайнин А.Н.* Общее учение о составе преступления. – М.: Юридическая литература, 1957. — С. 139; Курс уголовного права. Общая часть: Учебник для вузов / Под ред. профессора Н.Ф. Кузнецовой и доцента И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 1999. – Т.1: Учение о преступлении. – С. 230.

тих випадках, коли винний чітко усвідомлює чи не усвідомлює, хоча повинен був і міг усвідомлювати ознаку потерпілого, але й тоді, коли його психічним ставленням охоплюється сама вірогідність, можливість наявності такої ознаки. У наведеній постанові термін «припущення», поставлений на один щабель з усвідомленням та неусвідомленням, відображає не вольовий, а інтелектуальний елемент вини. Як не були б пов'язані свідомість та воля, вони утворюють єдність, а не тотожність. Розмежування ознак інтелектуального та вольового елементів необхідно, адже неясність у цьому питанні може призвести не лише до плутанини в побудові системи кримінально-правових понять, але й до помилок у практиці застосування закону. Таким чином, вважаємо доцільним говорити не про припущення ознаки потерпілого, а про можливість її наявності.[38]

Троїстим може бути й психічне ставлення до потерпілих від злочинів, передбачених у частинах 3, 4 ст. 152, частинах 2, 3 ст. 153, ст. 155 КК. Водночас, слід також звернути увагу на термінологію, використану в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4, описуючи це ставлення. Так, у п. 17 вказується, що злочини можуть кваліфікуватися як зґвалтування неповнолітнього чи малолітнього лише у тому випадку, коли винний знав або допускав, що вчинює насильницький статевий акт з неповнолітньою або малолітньою особою, а так само, коли він міг і повинен був це передбачати[39]. У пункті 27 передбачено, що вчинення добровільного статевого акту особою, яка не досягла статевої зрілості, розглядається як відповідний злочин у разі, коли винний знав або допускав, що потерпіла особа не досягла статевої зрілості, а так само, коли він міг і повинен був це передбачити.[40] Термін «*допускав*» є синонімом слову «припускав», яке, як уже зазначалося, характеризує вольову сторону вини, і не підходить для відображення її інтелектуального елементу. Замість цього терміну доцільніше використовувати термін «усвідомлював можливість».

[38] Детальніше див.: *Никифоров Б.С.* Об умысле по действующему уголовному законодательству // Советское государство и право. – 1965. – № 6. – С. 28.

[39] Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4 // Практика розгляду судами кримінальних справ. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України: станом на 1 січня 2004 р. – К.: Атіка, 2004. – С. 518

[40] Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4. – С. 521.

Виходячи з викладеного, були запропоновані зміни до редакції відповідних пунктів зазначених постанов ПВС України.

Встановлення виду психічного ставлення до обставин, які пов'язані з потерпілим і взаємодіють з суспільно небезпечним діянням, як правило, не викликає труднощів у теорії кримінального права та практиці його застосування. Винятком є лише вид відображення у психіці суб'єкта стану безпорадності особи, яка потерпіла від зґвалтування. Так, у постанові «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 р. № 4 Пленум Верхового Суду роз'яснив, що зґвалтування слід визнавати вчиненим з використанням безпорадного стану потерпілої у випадках, коли вона за своїм фізичним або психічним станом не могла розуміти характеру і значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір насильнику, який міг і повинен був усвідомлювати, що потерпіла перебуває саме в такому стані (п. 9).[41] Таке ж тлумачення ст. 152 КК дається й у деяких науково-практичних коментарях до КК.[42] Разом з тим, в інших коментарях зазначається, що суб'єктивна сторона зґвалтування характеризується прямим умислом, при якому винний усвідомлює, що вчинює природний статевий акт із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, і бажає це зробити;[43] підкреслюється, що ґвалтівник усвідомлює, що потерпіла особа перебуває в безпорадному стані.[44]

Останнє рішення є більш обґрунтованим. Безпорадність потерпілої особи є обставиною, що визначає спосіб вчинення зґвалтування (використання безпорадного стану потерпілої особи). Спосіб вчинення злочину тісно пов'язаний із суспільно небезпечним діянням.[45] Інтелектуальний елемент психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння при зґвалтуванні може виражатися лише в усвідомленні. Отже, такий же вигляд

[41] Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 4. С. 516.

[42] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під заг. ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – К.: Форум, 2001. – Ч. 2. – С. 127.

[43] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 3-тє вид., переробл. та доповн. – К.: Атіка, 2003. – С. 335.

[44] Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн „Видавничий дім „Ін Юре", 2003. – С. 438.

[45] *Панов Н.И.* Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982. – С. 33.

повинно мати й психічне ставлення до обставини, яка пов'язана з потерпілим та взаємодіє із суспільно небезпечним діянням, а саме до стану безпорадності потерпілої особи. Вважаємо, що це також має бути враховано в новій редакції даної постанови Пленуму Верховного Суду України.

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що науковці сектору висловили та довели обґрунтованість пропозицій щодо внесення окремих змін та доповнень до кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства з метою усунення наявних протиріч або існуючих прогалин в законодавстві.

Сподіваємося, що наукові результати проведеного дослідження, його висновки та сформульовані пропозиції збагатять теорію кримінального права, а впровадження пропозицій до чинного законодавства сприятиме підвищенню рівня якості кримінального законодавства. Водночас, це сприятиме підвищенню рівня захисту прав та свобод громадян, людини та громадянина, законних інтересів юридичних осіб, суспільства та держави від злочинних посягань, розвитку України як правової держави.

Більш докладно результати дослідження, що проводилося сектором кримінально-правових наук в період 2002–2007 років, викладено в 267 публікаціях загальним обсягом 536,84 д.а., в тому числі 14 монографіях, 5 методичних матеріалах, 27 наукових посібниках, підручниках та довідковій літературі, збірниках нормативних актів, 113 наукових статтях, частина яких наведена в цьому огляді.

1) Баулин Ю.В., Борисов В.И. Уголовный кодекс Украины: особенности и новеллы (наукова стаття). Новое уголовное законодательство стран СНГ и Балтии. Сборник научных статей под редакцией профессора, заслуженного деятеля науки РФ, академика МАН ВШ и РАЕН Л.Л. Кругликова и профессора, заслуженного деятеля науки РФ, лауреата Государственной премии СССР Н. Ф. Кузнецовой. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 355–379.

2) Борисов В.І., Пащенко О.О. Питання закону про кримінальну відповідальність // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць / Гол. ред. Ю.В. Баулін. Вип. 12. – Х.: Кроссроуд, 2006. – С. 3–22.

3) Борисов В.І., Пономаренко Ю. А. Законодавство про кримінальну відповідальність та його чинність у часі (науково-

практичний коментар). Законодавство України. Науково-практичні коментарі (юридичний журнал). – 2003. – № 8. – С. 23–32.

4) Борисов В.І. Системний підхід при визначенні підстав кримінально-правової заборони (тези наукової доповіді). Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнародної наукової конференції. Харків, 13–14 грудня 2002 р. / Упорядники М.І. Панов, Ю.М. Грошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 287–289.

5) Борисов В.И. Закон Украины об уголовной ответственности: понятие, функции и источники (тези наукової доповіді). Уголовное право: стратегия развития в XXI веке. Материалы международной научно-практической конференции. 29–30 января 2004 г. – М., 2004. – С. 434–437.

6) Борисов В.И. Конституционное соответствие в системе факторов социальной обусловленности уголовного закона (тези наукового виступу). Конституционные основы уголовного права. – Материалы I-го Всероссийского конгресса по уголовному праву, посвященного 10-летию Уголовного кодекса Российской Федерации. – М.: ТК Велби, 2006. – С. 83–85.

7) Борисов В.І., Дорош Л.В. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи / Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. третє перероб. та допов. – Х.: ТОВ „Одіссей", 2006. – С. 423–436.

8) Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий Дім "Ін Юре"», 2003. – 1196 с.

9) Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Ста-шиса, В.Я. Тація. Видання друге, перероблене та доповнене. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 1152 с.

10) Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2006. – 1184 с.

11) Тацій В.Я., Сташис В.В. Новый уголовный кодекс Украины // Законность. – М., 2002. – № 1. – С. 48–52.

12) Тацій В.Я., Сташис В.В. Принцип економії репресії. Новому Кримінальному кодексу виповнюється рік. – К.: Голос України. – 2002. – 28 серпня. – № 155.

13) Тацій В.Я., Сташис В.В., Баулін Ю.В. Новий Кримінальний кодекс України в контексті сучасної кримінально-правової думки. – Антологія української юридичної думки. Том 10: Юридична наука незалежної України / Упорядники: В.Ф. Погорілко, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. редактори Ю.С. Шемшученко і В.Ф. Погорілко. – К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2005. – С. 582–627.

14) Сташис В.В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25–26 жовт. 2001 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 5–10.

15) Сташис В.В. Основні новели нового Кримінального кодексу України // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2003. – № 2–3. – С. 612–626.

16) Сташис В.В. Основные новеллы нового уголовного кодекса Украины // Организованная преступность, терроризм и коррупция: Криминологический ежеквартальный альманах. – М.: Юристъ, 2003. – Вып. 3. – С. 83–90.

17) Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / За заг. ред. академіка АПрН України, д.ю.н. проф. Борисова В.І. та д.ю.н., проф. Гуторової Н.О. – Х.: Одісей, 2005. – 288 с.

18) Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.В. Дорош та ін.; За заг. ред. Ю.В. Бауліна, Л.В. Дорош. – Х.: Право, 2005. – 256 с.

19) Лемешко О.М. Кримінально-правова оцінка легалізації наркодоходів. – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2004. – 112 с.

20) Демидова Л.М. Понятие ущерба в праве Украины / Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тація. – Х.: Нац. юрид. акад України, 2007. – Вип. 82. – С. 145–151.

21) Демидова Л.Н. Имущественный ущерб в уголовном законодательстве Украины / Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тація. – Х.: Нац. юрид. акад України, 2007. – Вип. 78. – С. 199–123.

22) Демидова Л.М., Дорош Л.В. Щодо проблем визначення розміру шкоди, заподіяної злочином, та розміру штрафу за Кримінальним кодексом України. Питання боротьби зі злочинністю: Збірник наукових праць. Вип. 14 / Ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссроуд, 2007. – С. 49–54.

23) Дорош Л.В. Злочинність неповнолітніх у сфері сексуальних відносин та шляхи її попередження / Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наукових праць Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України. – Вип. 8. – Харків: „Право", 2004. – С. 29–33.

24) Дорош Л.В. Контрабанда в Україні (кримінально-правове і кримінологічне дослідження) / Зб. наук праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – Вип. 8. – Харків, 2004. – С. 105–143.

25) Дорош Л.В. Деякі питання кримінальної відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості / Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи: Матер. наук.-практ. конф. [Харків] 22–23 квітн. 2004 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: „Юрінком Інтер", 2004. – С. 124–128.

26) Дорош Л.В., Довгань О.В. Катування: кримінально-правовий аспект / Право України. – № 9. – 2004. – С. 131–134.

27) Дорош Л.В. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: проблеми кваліфікації / Юридичний радник. – № 1. – 2005. – С. 82–84.

28) Дорош Л.В. Реформування законодавства про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів за чинним КК України / Юридичний радник. – № 3. – 2005. – С. 101–104.

29) Дорош Л.В., Перепелиця О.І. Проблеми протидії контрабанді в Україні / Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Матеріали наук. практ. конф. (м. Харків, 24–25 травня 2005) / Відп. за випуск: Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – С. 543–548.

30) Дорош Л.В., Перепелиця О.І. Проблеми вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію злочинних доходів / Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: Матер. наук. практ. конф. – Х.: Вид-во „Кросроуд", 2006. – С. 98–102.

31) Дорош Л.В., Конрад А.Р. Звільнення від кримінальної відповідальності за наркозлочини як засіб протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів // Міжнародне співробітництво у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, ДДУВС, 3–4. 2006). – Д.: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2007. – С. 209–213.

32) Дорош Л.В. Кримінально-правові заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів // Досудове слідство: проблемні питання та шляхи їх подолання та шляхи їх вирішення: Матеріали науково-практичної конференції, 1 червня 2007 р. м. Харків / Ред. кол.: С. Кучерина (голов. ред.) та ін. – Х., 2007. – С. 230–239.

33) Дорош Л.В., Курило О.М. Деякі особливості розгляду справ про адміністративні правопорушення та організація роботи апеляційного суду щодо недопустимості жорстокого поводження із засудженими особами // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць, вип. 12. – Харків: ТОВ «Кроссроуд». – 2006. – С. 161–171.

34) Лемешко О.М. Про процесуальні засади звільнення особи від кримінальної відповідальності // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24-25 травня 2005 р.) / Відп. За випуск: Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – 558–563 (651 с.).

35) Лемешко О.М. Співвідношення кримінального і кримінально-процесуального законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності // Сучасні проблеми юридичної науки: стан і перспективи розвитку: Тези доп. та наук. повідом. учасників конф. молодих учених та здобувачів / За ред. М.І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. – С. 146–148 (210 с.).

36) Лемешко О.М. Звільнення службових осіб від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері господарської діяльності / Проблеми запобігання службовим злочинам у сфері господарської діяльності: Матер. наук.-практ. семінару / Харків, 9 лист. 2004 р. / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 52–54.

37) Лемешко О.М. Право обвинуваченого на відшкодування шкоди, заподіяної злочином // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення: Матеріали між нар. Наук.-практ. семінару, 1–2 грудня 2005 р., м. Харків / Гол. ред. Сташис В.В. – Х., К.: ЦНТ "Гоман", 2006. – 240 с. (С. 156–160).

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю АПрН України (протокол № 23 від 24 жовтня 2007 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***І.М. Даньшин***

УДК 343.915

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ[1]

Кримінологічні і соціологічні дослідження показують, що є декілька головних осередків, де зароджуються антисуспільні вчинки підлітків, у тому числі насильницького характеру: а) це так звані неблагополучні сім'ї, з яких виходять «трудні підлітки»; б) неформальні (від примітивних до складних) угруповання або групи підлітків кримінальної спрямованості, вибіркові приклади яких наводилися раніше. Не випадково ці осередки містяться у сферах життя, що менш за все інформаційно доступні і піддаються контролю та обліку з боку суспільства і держави. Вулиця, двір, засоби масової інформації – це не лише територіальні та комунікативні поняття, але й частина оточуючого середовища, яке здатне або стихійно виховувати, або спотворювати моральне обличчя підлітків. Це, так би мовити, суспільство на розі вулиць. Отже, злочинність неповнолітніх взагалі і насильницька, як її закономірний прояв, зокрема, є, головним чином, результатом неправильного, недостатнього чи неспроможного соціального і сімейного виховання, чужого негативного впливу та поганого злого прикладу. Ця антисуспільна детермінаційна тріада відома ще з біблейських часів. Вікові ж особливості підліткової психології, на наш погляд, лише посилюють небезпеку некритичного засвоєння неповнолітніми чужих поглядів і звичок, а також небезпеку вчинення злочину під впливом раптової ситуації, якій підліток не може або не здатний протистояти.

Аналіз матеріалів кримінологічних досліджень показує, що характер злочинності неповнолітніх значною мірою залежить від соціально-психологічного клімату в сім'ї, від активного і цілеспрямованого виховання підлітка. Протягом десятиліть ми звертаємо увагу на те, що витоки цієї злочинності (і передзлочинної поведінки) криються у неблагополучних сім'ях і виникненні постаті «трудного підлітка». Визначення неблагополучної сім'ї не міститься в жодному з законів, які пов'язані із захистом прав дитини. На практиці для визнання сім'ї неблагополучною Колегіями служби у справах неповнолітніх обласних державних адміністрацій затверджуються (наприклад, Харківська область) орієнтувальні її ознаки (критерії), зокрема:

- невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей та їх матеріального утримання;
- байдуже ставлення до здоров'я, фізичного, духовного та морального розвитку дітей;
- жорстоке поводження, фізичне, моральне, психологічне насильство над неповнолітніми;
- зловживання батьками алкоголем, наркотичними, токсичними речовинами, їх аморальна поведінка у суспільстві;
- втягування неповнолітніх у протиправну діяльність, бродяжництво та жебракування;
- експлуатація дітей у різних проявах;
- створення житлово-побутових, санітарно-гігієнічних умов, які загрожують здоров'ю та життю неповнолітніх.

Однією з найхарактерніших рис характеру дітей, які виховуються у неблагополучних сім'ях, є агресивна поведінка, котра проявляється у формі загроз, сварок, у епатажі дорослих, у демонстративній неслухняній поведінці, що провокує конфлікт; у вандалізмі, а також у таких соціально протиправних діях, як вчинення правопорушень та злочинів[2]. На нашу думку, сімейне неблагополуччя повинно включати і таку ознаку як бідність. У Стратегії подолання бідності, затвердженій Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637/2001, бідність визначається як неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний певному суспільству в конкретний період часу. Основну частину (75%) бідних становлять домогосподарства, в яких є діти віком до 18 років. Серед бідних – сім'ї з дітьми, де всі дорослі працездатного віку, становлять 47,2%, сім'ї, в яких усі дорослі працюють, – 18,5%. З бідністю пов'язані (крім інших) і такі явища, як безпритульність і жебрацтво. У 2006 році в Україні (за неточними даними) зареєстровано біля 200 тис. безпритульних, які позбавлені бать-

[1] Робота підготовлена за результатами проведеного протягом II кв. 2006 р. – III кв. 2007 р. дослідження в рамках теми «Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми», що розроблялась сектором дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України. Науковий керівник теми – В.В. Голіна, д.ю.н., професор, член-кор. АПрН України, завідуючий сектору. Виконавці: С.Ю. Лукашевич, канд. юрид. наук, старший науковий співробітник; М.Г. Колодяжний, мол. наук. співробітник; О.М. Самойлова, мол. наук. співробітник.

[2] Печерських Т.П. Профілактична робота працівників служб у справах неповнолітніх з дітьми девіантної поведінки із неблагополучних сімей // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2004. Вип. 8. – С. 109.

ківської опіки і нагляду. На профілактичному обліку служб у справах неповнолітніх знаходиться понад 145 тис. неповнолітніх... Випускники інтернатів, дитячих будинків, притулків у 20% стають «бомжами», у 15% – удаються до спроб самогубства[3]. Внаслідок бідності часто виникають вищезазначені ситуації сімейного неблагополуччя. Значна кількість сімей не може – через низку об'єктивних і суб'єктивних причин матеріального і духовного характеру – утримувати на сучасному рівні соціальних вимог підлітка, виконувати виховну роль у зв'язку з відсутністю відповідних дитячих установ або недосяжних для пересічної сім'ї цін на виховні послуги, які спроможні відволікти підлітка від вуличного середовища, тобто ненормативно протидіяти молодіжному екстремізму. Соціологами і кримінологами виявлено, що найбільш помітними компонентами (рисами) контркультурних груп молоді стають: довільне виникнення; культ сили чи авторитет в'язня; наркотики; алкоголь; безладний секс; епатажна ритуалістика; альтернативні форми активності, які межують з деструктивністю; вандалізм; нічим не обмежене дозвільне часопроводження фетишується як необхідна умова так званої «свободи». Тому кримінологічна статистика і наші дослідження цілком закономірно фіксують те, що специфічною ознакою підліткової злочинності є її груповий характер, а серед злочинів, що вчиняють неповнолітні, має місце тенденція зростання таких деліктів, як злісне хуліганство, крадіжки, вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження, злочини, пов'язані з наркотиками. В рядку духовних детермінант протиправної поведінки неповнолітніх стали домінувати деякі пагубні стереотипи, пов'язані з: «романтизацією» кримінальних угруповань і «ідеалізацією» їх внутрішніх взаємовідносин; «героїзацією» окремих фігур кримінального світу або «канонізацією» деяких загиблих чи піднесених у сфері політки «авторитетів»; анонімічним станом суспільства (за Е. Дюркгеймом)[4].

Проведене і нами дослідження насильницької злочинності неповнолітніх в Україні свідчить про її груповий характер. Груповий характер означає, що ми маємо справу з певним соціальним суб'єктом, інститутом соціалізації, який функціонує

[3] Бойко А. Точных данных нет... Несовершеннолетние беспризорные как деталь интерьера столицы // Голос Украины, 2006. 27 сентября.

[4] Герасина Л.Н., Кривцова В.М. Некоторые детерминанты криминального поведения в молодежной субкультуре: конфликтологический анализ // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право. Вип. 8, 2004. – С. 91.

за певними законами. Вивчення учасників груп (у літературних джерелах їх називають підлітково-молодіжні співтовариства делінквентної спрямованості) показало, що в основному вони складаються з підлітків 16–17 років. Але нерідко в цих групах є молоді люди віком 18–20 років (ми раніш наводили приклади таких груп). Це, як правило, учорашні підлітки, які відбували покарання у виховних колоніях, або були засуджені і звільнені від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК України), або перебували на профілактичному обліку. За спостереженнями практичних працівників і науковців розвиток злочинної поведінки неповнолітніх йде на практиці, в першу чергу, через посилення криміногенного впливу підліткова-молодіжних співтовариств делінквентної спрямованості. «Зважаючи на розповсюдженість таких співтовариств, можна зробити висновок, що вони набувають статусу інституту криміногенної соціалізації, тобто вони перетворюються, за словами професора Осипової Н.П., не просто на впливовий, а на провідний фактор збереження і відтворення злочинності, оскільки те, що в підлітковому віці виступає як сформована схильність до злочинної поведінки, у дорослому стані, як правило, перетворюється на злочини»[5]. Уточнимо, що саме в групі підлітки вчиняють тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, не чекаючи дорослого віку... Вплив таких товариств, груп, як свідчить узагальнення практики, не здатні подолати ні сім'я, ні офіційні освітні та виховні інститути.

Ще одне зауваження. Становлення особистості, у тому числі і майбутнього злочинця-неповнолітнього, – досить складний, тривалий процес прилучення особи до соціального. Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, вимоги, що дозволяють йому функціонувати як члену суспільства. Провідним та визначальним початком соціалізації є цілеспрямований вплив. Але соціалізація здійснюється і через стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості. Психологічними дослідженнями доведено, що засвоєння індивідом соціальних, наприклад, моральних норм проходить ряд послідовних стадій. Моральна свідомість розвивається під час активної творчої взаємодії суб'єкта із соціальним середовищем. Але при цьому може

[5] Осипова Н.П. Підліткова-молодіжні співтовариства делінквентної спрямованості в механізмі криміногенної соціалізації неповнолітніх // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право. Вип. 8. – С. 94–95.

і не бути досягнута повна відповідність між нормативними позиціями особистості та вимогами соціальних норм. Треба, зокрема, враховувати, що норми відносно стабільні, а життєві ситуації, досвід особистості тощо значно мінливіші та різноманітні[6]. По суті йдеться про теорію диференціальної асоціації або теорії навчання, відповідно до яких індивід навчається девіантної поведінки через спілкування з найближчим оточенням. Відбувається навчання не тільки техніці поведінки, але й мотивів, спонукань, раціоналізацій. Через взаємодію з первинною групою та значимими людьми індивід визначає для себе ту чи іншу поведінку як правильну або неправильну. Злочинне навчання включає також сприйняття кримінальних поглядів, звичок та умінь. У багатьох злочинців це раннє навчання залишається складовою рисою особистості на все життя. Отже, людина навчається злочинній (додамо від себе і законослухняній) поведінці не тому, що має до цього особливі злочинні (чи законослухняні) задатки, а тому, що кримінальні зразки частіше потрапляють їй на очі, і в неї встановлюється більш тісний зв'язок з такими людьми, у яких вона може перейняти криміногенні погляди й уміння[7]. Ці ідеї Е. Сатерленда, видатного американського кримінолога, можуть бути використані і для пояснення насильницької злочинності неповнолітніх. І все ж думається, що трактування тяжкої і особливо тяжкої злочинності неповнолітніх тільки теорією «поганої компанії» було б спрощенням. Не все зрозуміло у цій поведінці, зокрема, підвищена ступінь жорстокості, безжалісності до жертв тощо. Напрошується висновок про відсутність певного рівня свідомості у керованості своїми діями при вчиненні таких злочинів. Сучасні вивчення зарубіжними вченими девіантної поведінки неповнолітніх свідчать про «підлітковий період... мозку», тобто період дозрівання мозку і отже усвідомленого керування своїми діями у молодих людей починається не в 12 років, як стверджував відомий швейцарський психолог Ж. Піаже, а не раніше 20–25 років[8]. Підтвердження такого висновку мало б кримінально-правове та кримінологічне значення.

[6] Ставицька О.В. Анормний стан особистості як фактор злочинної поведінки підлітка // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право. Вип. 8, 2004. – С. 83.

[7] Социология преступности (современные буржуазные теории). Сб. статей. Перевод с англ. (Под ред. проф. В.С. Никифорова). – М.: Изд-во «Прогресс», 1966. – С. 18; Криминология. Учебник / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова и др. – СПб.: Санкт-Петерб. ун-т МВД России, 1999. – С. 21–22.

[8] Слюсарчук А. Підлітковий період... мозку // Урядовий кур'єр, 2007. 31 березня.

Запобігання негативним соціальним явищам, зокрема, злочинності, як свідчить історія людства, виявилось дуже «твердим горішком». Кримінологія насильства набагато складніша кримінально-правового вирішення боротьби з ним[9]. При всій важливості удосконалення останнього, очевидно, що воно має обмежений характер, бо не охоплює криміногенних чинників, які його (насильство) породжують. Виникло (ще з давнини) розуміння, що для більш-менш ефективної боротьби зі злочинністю або з окремими її проявами потрібні не тільки кримінально-правові, але й запобіжні заходи, тобто сукупність інтегрованих за своєю стратегічною ціллю напрямів удосконалення суспільних відносин на базі розвитку ринкової економіки і демократії з метою поступового обмеження або усунення різноманітних криміногенних явищ, що існують чи виникають у процесі такого розвитку, і породжують або сприяють злочинності (так зване загально соціальне запобігання), а також недопущення виникнення злочинної мотивації або вже початих злочинів на різних стадіях злочинних проявів (спеціально-кримінологічне запобігання).

Отже, загальносоціальне запобігання – це, насамперед, комплекс стратегічних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, що спрямовані на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин на шляху створення благополучного життя усього суспільства. Вважаємо, що головна роль у поступовому витискуванні суспільного неблагополуччя, мінімізації в ньому криміногенного потенціалу, ствердження загальнолюдських цінностей у людських відносинах належить розумній соціальній політиці. Недарма ще у XX столітті (100 років тому) німецький криміналіст Ф. Лист висловлювався, що «найкраща кримінальна політика – це найкраща соціальна політика». Мине час, і людство ще повернеться до цієї думки, якщо стане на це розуму... Запобіжний потенціал загальносоціальних заходів полягає в тому, що вони на державному (може і на регіональному) рівні протидіють негативним явищам і процесам, які сприяють відтворенню або зростанню злочинних проявів, виховують законослухняну людину. Ч. Беккаріа у свій суворий час писав, що у суспільстві повинна бути поставлена справа так, «щоб освіта йшла поруч зі свободою», щоб виконавці законів були більше зацікавлені в їх дотриманні, ніж у порушенні, і люди більше боялися законів, а не влади[10]. Заходи загальносоціального

[9] Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 400.

[10] Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях.– М.: «Стелс», 1995. – 304 с.

запобігання запроваджуються у життя через державні механізми економічного і державного розвитку. При цьому важливо дотримуватись принципу розумної достатності. Особливо це актуально при здійсненні реформ у суспільстві і праві[11]. Отже, тільки мудра соціальна політика здатна сформувати цивільне суспільство, яке є основою правової держави, і позитивно впливати на всі сфери життя. В одній із публікацій кандидат економічних наук пише, що ледве чи не найбільше бажання сучасної вітчизняної буржуазії це те, щоб держава стала надійним партнером бізнесу, а саме: розвідником зовнішніх ринків, захисником від зарубіжної конкуренції, модератором прогресивних ідей. Новостворений буржуа хоче мати нормальну державу[12].

Насильницька злочинність неповнолітніх проти життя та здоров'я особи – це одна з найзлободенніших проблем сьогодення, як і взагалі вся злочинність неповнолітніх. Головне тут у тому, що криміногенний потенціал підлітків у суспільстві свідчить про все більшу готовність їх вирішувати свої справи і задовольняти потреби насильницьким шляхом. В Україні кількість неповнолітніх віком від 14 до 18 років становить близько 3 млн. чоловік. Незважаючи на окремі позитивні кількісно-якісні зрушення, злочинність неповнолітніх залишається ще високою з огляду на її значну латентність та й вік її молодшає. Так, наприклад, якщо у 1992 р. у віці 14–15 років було засуджено 2 тис. неповнолітніх, то у 2002 р. – майже 6 тисяч. Щорічно за даними кримінально-правової статистики Міністерства внутрішніх справ України реєструється від 40 до 20 тис. злочинів, вчинених неповнолітніми, з огляду на те, що крадіжки фактично декриміналізовані. За 10 років (1997–2006 роки) неповнолітніми (за самими скромними розрахунками) вчинено 280 тис. злочинів, серед яких: 2200 умисних вбивств, біля 3000 умисних тяжких тілесних ушкоджень (у тому числі і ті, що спричинили смерть потерпілих), майже 8300 розбоїв, понад 27 тис. грабежів, сотні тисяч злочинів проти власності іншими способами тощо[13].

Запобігання насильницькій злочинності неповнолітніх шляхом використання загальносоціальних заходів є гранично

[11] Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Науч. ред. В.Н. Бурлаков, Б.В. Волженкин. – СПб.: Изд. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, изд-во юрид. ф-та С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. – С. 330, 331.

[12] Шнипко А. Прощание с «малиновым пиджаком». Чего хочет и чего добивается отечественная буржуазия // Голос Украины, 2007. 18 августа. – С. 20.

[13] Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 1997–2006 роки. – К.: МВС України.

раннього формою запобігання правопорушень, оскільки у процесі його здійснення не припиняється генезис насильницької поведінки, а усувається сама можливість її появи.

Спеціальне або спеціально-кримінологічне запобігання – це інтегрована система протидії саме злочинності, змістом якої є різноманітна робота держави, її інститутів, спеціалізованих суб'єктів, громадськості тощо, пов'язана з усуненням причин й умов, що породжують злочинні прояви або сприяють їм, а також недопущення вчинення злочинів шляхом активної протидії на різних стадіях формування і реалізації злочинної поведінки. Тобто на стадіях виникнення наміру на вчинення злочину, готування до злочину та змах на злочин. Спеціально-кримінологічне запобігання насильницької злочинності неповнолітніх проти життя та здоров'я особи є також загальною назвою сукупності різноманітних за спеціалізацією, професійністю, масштабністю, суб'єктами, негативними явищами і процесами, можливостями досягнення цілей та інших видів діяльності державних органів, установ, підприємств, організацій різних форм власності, громадських формувань, фондів, соціальних груп і навіть окремих громадян та відповідних їх компетенції конкретних заходів, що мають на меті скоротити рівень злочинних проявів, послабити криміногенну обстановку в країні, регіонах, містах, місцевостях, не допустити скоєння злочинів або їх рецидиву, виправлення та ресоціалізацію осіб, які винні у вчиненні злочинів, чи припинити вже початі злочини і настання злочинних результатів.

Йдеться про зменшення рівня криміногенного потенціалу членів суспільства, взагалі суспільства, в якому його члени згодні і здатні (продумано чи ситуаційно) вирішувати нагальні проблеми свого буття, кризові становища злочинним шляхом, вважаючи це за ризикову, але роботу, бізнес, добування грошей та ін., тому зазначена система заходів здійснюється на різних рівнях соціуму (макро, мікро, індивід). Спеціально-кримінологічне запобігання спрямоване не тільки на недопущення конкретних її проявів з боку визначених осіб, але й ті негативні явища і процеси у суспільстві, які створюють, так би мовити, певний рівень і структуру криміногенного потенціалу, що проявляється у частоті, характері, організованості, рецидивізмі, професіоналізмі вчинених злочинів. Виходячи зі сказаного, в рамках спеціально-кримінологічного запобігання можна виділити профілактику і силову запобіжну роботу: кримінологічна профілактика, відвернення і припинення злочинів.

Кримінологічна профілактика – це заснована на кримінологічній теорії, тісно пов'язана з соціальним розвитком самостійна частина спеціального запобігання злочинності, яка інтегровано включає в себе різноманітні за характером, змістом, часом, сферою використання, цілями та методами застосування заходи, які здійснюються державними органами, громадськими організаціями, соціальними групами, трудовими колективами і спрямовуються на завчасне відвернення виникнення злочинно-небезпечних явищ або їх обмеження, або усунення і створення достатнього захисту і безпеки особи та матеріальних цінностей від злочинних посягань. Залежно від того, на які явища і процеси спрямовані профілактичні заходи, можна – за принципами спеціалізації і професіоналізації – виділити підвиди кримінологічної профілактики, зокрема, профілактику випередження, профілактику обмеження, профілактику усунення, профілактику захисту. Профілактика випередження – це, по суті, прогностична функція спеціально-кримінологічного запобігання, в обов'язок якої входить завчане інформування органів влади різних управлінських рівнів про суспільно небезпечні наслідки, що можуть виникнути в разі здійснення тих чи інших соціально-економічних заходів і безпосередньо або опосередковано детермінувати явища, які впливають на злочинність взагалі або насильницьку злочинність, у тому числі неповнолітніх зокрема. В якості заходів профілактики випередження можна назвати кримінологічні експерименти, кримінологічну експертизу нормативних актів та ін. Так, у п. 7 розділу 1 «Організаційні та правові заходи Державної програми боротьби зі злочинністю» від 25 червня 1993 р. було передбачено: «З метою захисту моральності населення, насамперед дітей та юнацтва, від впливу низькопробних зразків зарубіжної кіно-, відеопродукції, що пропагує культ жорстокості, насильства і розпусти, запровадити порядок, за яким ввезення в Україну кіно / відеопродукції на будь-яких носіях здійснювалося б тільки за ліцензією Міністерства культури, а публічний показ фільмів у кіномережі та на каналах телебачення незалежно від форм власності – лише на підставі прокатного сертифікату Міністерства культури»[14].

Але, на жаль, нічого, навіть з цього, не було виконано.

Профілактика обмеження передбачає здійснення також запобіжних заходів, що перешкоджають поширенню в країні (регіоні,

[14] Голіна В.В. Злочинності – організовану протидію. – Х.: «Рубікон», 1998. – С. 35, 38.

місті) криміногенних явищ, детермінації окремих видів злочинності та формуванню типових рис різних категорій злочинців. Як визначає відомий російський кримінолог В.В. Лунєєв, інші галузі права, на які покладено завдання, а саме в них зосереджені головні причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів, міцно відгородилися від будь-якої допомоги у вирішенні кримінологічних проблем. Між тим, те чи інше правове регулювання різних сфер суспільних відносин або створює прямі та побічні передумови до вчинення злочинів, або ставить правові перепони щодо їх здійснення, запобігаючи їх вчиненню на ранніх стадіях визрівання намірів суб'єкта до злочинного вирішення своїх проблем[15]. Відомо, що багато негативних явищ у сучасному житті не можуть бути усунені тими заходами, які є у розпорядженні суспільства. Це – реальний факт, і його необхідно враховувати у запобіжній діяльності. Єдиний можливий засіб запобіжного впливу на такі явища – обмеження їх криміногенної дії, скорочення їх кількісних проявів. Прикладів можна навести достатньо: обмеження незаконного обігу в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; алкоголізму серед неповнолітніх; запобігання насильству в сім'ї; кількісне зменшення неблагополучних сімей та ін. Профілактика усунення визначає таку діяльність суб'єктів, яка придушує або взагалі ліквідує негативні явища та процеси і запобігає новій активізації їх дій. Наприклад, усунення сімейного насильства, дитячої бездоглядності, бродяжництва, жебрацтва, раннього алкоголізму тощо. Профілактика захисту розглядається як сукупність заходів, що здійснюються з метою створення достатнього захисту і безпеки особи та матеріальних об'єктів, а також зовнішніх перешкод посяганням на соціальні цінності (запровадження систем захисту особи від посягань: зброя, захисні пристрої і прилади, усунення віктимного стану певної частини населення; удосконалення методик розкриття злочинів та ін.).

Відвернення злочинів – специфічний напрям спеціально-кримінологічного запобігання, що складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів, домовляються про це заздалегідь, позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної по-

[15] Лунеев В.В. Правовое регулирование общественных отношений – важный фактор предупреждения организованной и коррупционной преступности (тезисы доклада) // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 111.

ведінки, відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Відвернення злочинності має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку виконання злочину. До основних заходів відвернення можна віднести: а) заходи переорієнтації антисуспільної активності осіб на законослухняну поведінку; б) заходи активної контрпротидії на груповому та індивідуальному рівні. Дані заходи стосовно запобігання насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи у подальшому будуть наповнені конкретним змістом.

Припинення злочинів – сукупність заходів, спрямованих на силове втручання відповідних суб'єктів з метою спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, розвитку і продовженню злочинної діяльності. Припинення злочинів здійснюється на стадіях готування до злочину, замаху на злочин та закінченого злочину з метою недопущення рецидиву злочинів або настання більш тяжких наслідків вже вчиненого злочину, а також затримання чи (при певних обставинах) знищення злочинців. Особливість запобіжної роботи на зазначених стадіях залежить від обсягу виконаної злочинної поведінки або злочинної діяльності, особи винного, характеру злочинів тощо. У зв'язку з цим розрізняються заходи спонукання, обережності, активного втручання. Заходи спонукання здійснюються з метою досягнення відмови злочинця (злочинців) від продовження злочинної діяльності. Причому вплив цих заходів повинен носити «поштовховий» характер, який примушує особу (групу осіб) заново оцінити обстановку, ризик притягнення до кримінальної відповідальності, вигоду від злочину та ін. Заходи обережності застосовуються для того, щоб створити умови, які виключають можливість чи перешкоджають продовженню розпочатої злочинної діяльності. Їх призначення зумовлюється випереджальними цілями, тобто, з одного боку, підняттям рівня пильності тих, хто або що часто стають об'єктом злочинного посягання (наприклад, малолітні, люди похилого віку, певні цінності), а, з іншого, – впровадженням тих чи інших заходів підвищення обережності, що є додатковою перешкодою для вчинення злочину. Заходи активного втручання припускають негативну реакцію у випадках, коли прогаяння потягне за собою безпосереднє посягання. Заходи оперативного втручання передбачають, таким чином, оперативні дії спеціалізованих підрозділів (груп) правоохоронних органів, спрямованих на недопущення закінчення початого злочину, більш тяжких його наслідків або рецидиву злочинів.

У літературі нерідко виникають зауваження і навіть дискусії з приводу правомірності вживання тих чи інших термінів (запобігання, попередження, профілактика, відвернення, припинення, рання або безпосередня профілактика, апробація тощо) в якості визначальних, оскільки вони, мовляв, носять синонімічний характер. Це, дійсно, так. Однак знову втягуватися в цей термінологічний турнір небажано. Але відсутність чіткого понятійного кримінологічного апарату у сфері запобігання злочинності породжує безадресність тих чи інших заходів або їх неадекватність компетенції суб'єкта виконання, що веде до плутанини, формальності і неможливості їх здійснення належними цьому суб'єкту ресурсами, оскільки це не його справа. На жаль, у науці так сталося, що ці терміни нагадують понятійні «контейнери», які заповнюються і законодавчими актами, і науковцями, і практиками різним – іноді суперечливим один одному – змістом. Так, згідно Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та соціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 р. центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони здоров'я, центри соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, служб у справах неповнолітніх та притулки для неповнолітніх створюються з метою соціального захисту, проведення певних заходів чи тимчасового перебування неповнолітніх (максимальний термін – 90 діб). Тобто ці органи надають достатньо спеціалізовану та обмежену, фактично разову, допомогу, не здійснюючі постійних профілактичних заходів. Між тим, наприклад, у ч. 5 п. 6 Рекомендацій науково-практичного семінару «Основні риси сучасної злочинності неповнолітніх: стан та шляхи її попередження» (27 листопада, м. Харків, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого і Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України) записано: «налагодити дієву систему контролю над неформальними групами антигромадського спрямування із залученням педагогів загальноосвітніх шкіл... батьківського комітету ... центрів медико-соціальної реабілітації, органів місцевого самоврядування...»[16]. Ледве чи дане завдання може бути здійснено цими органами. Тому перед теорією і практикою спеціально-кримінологічного запобігання злочинності взагалі, а тим більше злочинності неповнолітніх, її тяжких та особливо тяжких проявів, стоїть завдання відходу

[16] Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2004. Вип. 8. – С. 209.

від волюнтаристських уявлень про боротьбу зі злочинністю накштальт – «краще ловіть злочинців», – максимальної конкретизації напрямів і заходів запобіжної діяльності того чи іншого суб'єкта або системи суб'єктів запобіжного впливу, виходячи з їх компетенції, призначеності, реальних ресурсних можливостей, спеціалізації, а також соціально-політичного, економічного, правового тощо стану в країні, грамотної дійсної (не декларованої) соціальної політики, спрямованої на стабілізацію суспільства і вирішення його нагальних проблем.

З теоретичних питань важливе значення набувають поняття суб'єкту та системи суб'єктів запобігання злочинності.

Суб'єкт – це носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності, яке спрямоване на об'єкт, тобто ті явища і процеси, які породжують злочинність або сприяють її проявам. Виходячи з цього загального поняття, в спеціальній літературі під суб'єктом розуміються люди і організації, які виступають як носії передбачених законом прав та обов'язків. У ряді кримінологічних робіт поняттям «суб'єкти соціального механізму запобігання злочинності» охоплюються всі органи, організації і громадяни, які приймають участь у створенні передумов, умов або безпосередньому процесі виявлення та усунення кримінологічних явищ і процесів, що породжують злочинність; сукупність державних органів і громадських організацій та громадян, які здійснюють на різних рівнях державної влади і управління планування заходів щодо запобігання злочинів, управління цими заходами або їх безпосередню реалізацію, впровадження, мають у зв'язку з цим певні права, обов'язки і несуть відповідальність за досягнення потрібних цілей[17]. Конкретизуючи поняття суб'єкта спеціального запобігання злочинності, деякі автори вважають, що суб'єктом є державний орган, організація або особа, які: цілеспрямовано здійснюють запобігання злочинів; координаційно і субординаційно пов'язані з іншими суб'єктами; вибудовують свою запобіжну діяльність згідно з командами «керуючого механізму» системи; мають можливість вибору лінії поведінки в залежності від стану об'єкта запобіжного діяння[18]. Якщо особа, орган і організація не володіють хоча б однією з цих ознак, то їх не слід розглядати як суб'єкти запобігання. Особливо це зауваження стосується запо-

[17] Теоретические основы предупреждения преступности / Отв. ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, Г.М. Миньковский. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 15.

[18] Блувштейн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В. Профилактика преступлений. – Мн., Университетское. – 1986. – С. 32–33.

бігання злочинності неповнолітніх, де, як і у медицині, повинен панувати принцип: «Не нашкодь!». Питання про віднесення до суб'єктів запобігання злочинів окремих громадян необхідно вирішити позитивно. Життя, практика свідчать про те, що окремі особи реалізують запобіжні заходи як у межах певних обов'язків і громадських доручень, так і внаслідок особистої ініціативи (наприклад, неофіційне шефство над «трудним» підлітком, створення притулку для бездоглядних дітей та ін.). З огляду розуміння сутності спеціально-кримінологічного запобігання злочинності, суб'єкт – це державний орган, громадська організація, соціальна група, службова особа чи громадянин, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочини, а також на їх недопущення на різних стадіях злочинної поведінки, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність.

Під системою суб'єктів запобігання злочинності слід розуміти сукупність поєднаних єдиною метою суб'єктів, які здійснюють свої повноваження у взаємозв'язку та по узгодженню в часі і просторі. Систему суб'єктів запобігання складають юридичні і фізичні особи, які внаслідок своїх повноважень, соціального статусу або громадського обов'язку виконують дану роботу[19]. Образно кажучи, всі гілки влади повинні приймати активну участь у запобіганні злочинності, оскільки справа ця загальнодержавна.

Слід звернути увагу і на те, що множинність суб'єктів, так чи інакше пов'язаних із запобіганням злочинності, ще не свідчить про відсутність прогалин в організаційній структурі їх органів. Деякі напрями спеціально-кримінологічного запобігання злочинності організаційно забезпечені слабко, непрофесійно або зовсім не забезпечені. Це стосується і злочинності неповнолітніх.

Викладені деякі загальні положення теорії спеціально-кримінологічного запобігання злочинності[20] торкаються не тільки запобігання усієї злочинності, але й злочинності неповнолітніх,

[19] Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О.М. Джужа, О.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – кн. 1. – С. 145–146.

[20] Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений. Вказ. робота; Голіна В.В. Попередження злочинності правоохоронними органами: Навч. посібник – К.: УМК ВО, 1991. – 90 с.; Голіна В.В. Спеціально-кримінологічне попередження злочинів (теорія і практика): Автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.08 / Укр. держ. юрид. акад. – Х., 1994. – 45 с.

яка є, як вже підкреслювалося раніше, частиною першої і підкоряється тим самим законам руху, що і злочинність дорослих. Але все ж вона має і свою специфіку, що ураховується при висвітленні заходів її запобігання. Необхідно також попередити прихильників-оптимістів і прибічників-песимістів у боротьбі зі злочинністю неповнолітніх: ця всесвітня проблема існує не одну сотню років, було випробувано з перемінним успіхом численні репресивні і гуманістичні заходи протидії, але святкувати тріумф ще зарано. Проблема злочинності неповнолітніх, у тому числі її насильницька частина, має свої соціально-економічні, психологічні, демографічні і біологічні витоки. Зменшення останньої – це перекриття цих витоків. Тому кожне дослідження злочинності неповнолітніх, винахід заходів запобігання, їх апробація тощо є певним вкладом у скарбницю досвіду протидії злочинності. Справа ця складна і довготривала. На наш погляд, головними напрямками заходів запобігання насильницької злочинності неповнолітніх проти життя та здоров'я особи є: кримінологічна профілактика, відвернення і припинення злочинів, на базі яких можна сформулювати певні комплекси мінімізації цієї злочинності.

Кримінологічна профілактика тяжкої насильницької злочинності неповнолітніх проти життя та здоров'я особи. Як підкреслювалося раніше у цій монографії, злочинна поведінка підлітка формується в основному під впливом оточуючого середовища, до якого відносяться сім'я, школа, безпосередній виробничий або навчальний колектив, роза вулиць, засоби масової інформації. Дисфункції цих соціальних інститутів, і особливо інститутів соціалізації виступають детермінантами системи цінностей, а, відтак, і стійких проявів девіантної поведінки і насильницького характеру[21].

Основним інститутом соціалізації (соціально і біологічно) попри всі негаразди, пов'язані з перехідним етапом розвитку сучасного суспільства від соціалізму до капіталізму, залишається сім'я. Завжди, в усі часи в суспільстві відносно неповнолітніх був важливим класичний виховний трикутник, сторонами якого були сім'я, школа та громадськість. На сьогоднішній день він пошкоджений – сім'я втрачає свій виховний вплив. І це стосується так званих неблагополучних сімей, які у перекладі на мову криміно-

[21] Корецький С.М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України – К., 2003. – С. 16.

логії мають назву – криміногенні сім'ї. Як відмічається у публікаціях практичних робітників служб у справах неповнолітніх, у неблагополучних сім'ях, де життя складається з пияцтва, сварок, інколи наркоманії, де відсутні прояви турботи, уваги та любові до дітей, дитина, як правило, буде проявляти грубість, впертість не лише відносно батьків, але й перенесе це на відносини з однолітками, сторонніми дорослими людьми. Однією з найхарактерніших рис характеру дітей, які виховуються у неблагополучних сім'ях, є агресивна поведінка. Вона проявляється у формі загроз, сварок, у демонстративній неслухняній поведінці, що провокує конфлікт, жорстокість, злочини[22]. Неблагополучні сім'ї – це криміногенні осередки, де формується насильницька мотивація підлітка. Її суттєве зменшення лежить у площині не тільки загальносоціальних, випереджаючих стратегічних, але й спеціально-кримінологічних, теж випереджаючих, специфічних заходів. Постановою Уряду України № 244 від 19.02.2007 року затверджено Державну програму підтримки сім'ї на період до 2010 року. Метою програми є створення правових, соціальних і економічних умов для належного функціонування та розвитку сім'ї. Актуальність прийняття Програми зумовлена необхідністю реалізації сучасної політики держави у сфері створення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та кожного з її членів, найповнішого виконання сім'єю своїх функцій, підвищення її життєвого рівня, посилення ролі сім'ї як первинного осередку суспільства[23].

Вирішенню завдання випередження і обмеження насильницьких злочинних проявів неповнолітніх, що пов'язані із сімейним неблагополуччям, призначені заходи п. 11 Постанови Кабінету Міністрів України № 1767 від 20 грудня 2006 р. «Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки», якою планується система заходів профілактики випередження, обмеження і усунення, а саме: організація та проведення спільних профілактичних рейдів («Діти вулиці», «Вокзал», «Підліток», «Канікули», «Літо»), спрямованих на соціальний та правовий захист дітей, запобігання їх бездоглядності та безпритульності, профілактику правопорушень, влаштування безпритульних і бездоглядних дітей до закладів соціального захисту, вжиття заходів впливу до дітей, які вживають алкогольні

[22] Печерських Т.П. Профілактична робота працівників служб у справах неповнолітніх з дітьми девіантної поведінки із неблагополучних сімей // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право, Вип. 8, 2004. – С. 108, 109.

[23] Офіційний вісник України. – 2007. – № 13. – Ст. 476.

напої, наркотичні засоби або психотропні речовини; розширення мережі центрів медико-соціальної реабілітації для неповнолітніх, хворих на наркоманію та алкоголізм, молодіжних центрів праці, діяльність яких спрямована на професіональну орієнтацію і працевлаштування молоді, та сприяння їх роботі з метою профілактики правопорушень; проведення комплексної роботи щодо встановлення осіб неповнолітніх, яких помістили до закладів соціального захисту дітей (притулків для неповнолітніх), та розшуку їх батьків або осіб, що їх замінюють, з метою своєчасного повернення дітей в сім'ї, навчальні заклади, забезпечення соціального супроводу та контролю за поведінкою неповнолітніх, які звільнені від відбування покарання з випробуванням, засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, відбули покарання та звільнилися з місць позбавлення волі; запровадження проведення в журналі «Світ виховання» засідань за круглим столом з питань запобігання підлітковій злочинності та профілактики правопорушень за участю батьків, педагогів, психологів, інших працівників суспільних інститутів, які залучені до справи виховання дітей; публікація в тематичному випуску часопису «Позакласний час плюс» нормативно-правових актів з відповідним юридичним календарем для них, висвітлення досвіду роботи загальноосвітніх навчальних закладів з профілактики правопорушень, превентивної освіти та виховання, запровадження в загальноосвітніх навчальних закладах планів роботи обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти обов'язкового спеціального курсу з питань профілактики правопорушень та дитячої бездоглядності; надання підтримки експериментальним проектам щодо підготовки вчителів (класних керівників) до виховної діяльності; впровадження інноваційних виховних технологій в практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів; правової освіти та виховання, правової культури; профілактики вживання серед підлітків та молоді психотропних речовин та наркотичних засобів, дитячого алкоголізму та тютюнопаління; профілактики правопорушень, злочинності та формування в учнів правової культури (організація вивчення основ правознавства) та ін[24].

Ледве чи варто переконувати будь-кого, що ці широкі заходи мають випереджальний і обмежувальний профілактичний характер злочинності неповнолітніх взагалі і насильницької проти життя та здоров'я особи зокрема.

[24] Офіційний вісник України. – 2007. – № 1. – Ст. 3418.

Разом з тим, цих заходів дуже замало для запобігання насильницької злочинності неповнолітніх. Необхідні стратегічні напрямки кримінологічної профілактики, які носили б не термінований, а довготривалий спеціальний характер для суб'єктів, які безпосередньо відповідали б за запобігання злочинності неповнолітніх. Таких стратегічних напрямів вбачається декілька.

1. Зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів неповнолітніми. Вживання заходів, які мінімізували б агресивну настановку або ситуаційно-агресивну поведінку окремих неповнолітніх чи груп підлітків, а також ускладнювали б вчинення насильницьких злочинів у громадських місцях, на вулицях, у під'їздах, у гуртожитках, домоволодіннях, скверах, місцях проведення стихійного дозвілля неповнолітніх та ін. За даними узагальнення судової практики по справах з насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми (ст.ст. 115–129 КК України), які наводилися у попередніх розділах монографії, у близько 75% випадків місцем вчинення цих злочинів була вулиця (47,4%) і квартира потерпілого (26,5%). Зрозуміло, що цей напрям потребує удосконалення інформаційного забезпечення суб'єктів кримінологічної профілактики про ступінь криміногенної поведінки певної частини неповнолітніх.

На сьогодні запроваджувати заходи кримінологічної профілактики здатні лише три підрозділи, визначені в законі: кримінальна міліція у справах неповнолітніх, служба у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Ми маємо на увазі безпосередній контакт з неповнолітніми, схильними до вчинення правопорушень, або їх оточенням, надання допомоги, здійснення заходів усіх різновидів кримінологічної профілактики щодо конкретних осіб, а не впровадження загальних заходів. Ці різновиди кримінологічної профілактики спрямовані на те, щоб відповідно:

- оздоровити середовище і надати допомогу неповнолітнім, які опинились у несприятливих умовах життя і виховання ще до того, як негативний вплив цих умов істотно виявиться у поведінці цих осіб;
- не допустити переходу на злочинний шлях і забезпечити виправлення осіб з уже значним ступенем дезадаптації, які вчиняють правопорушення незлочинного характеру;
- перешкодити переходу на злочинний шлях і створити умови для виправлення осіб, які систематично вчиняють такі пра-

вопорушення, характер і інтенсивність яких свідчать про вірогідність вчинення злочину у найближчому майбутньому;

- запобігти рецидивам злочинів неповнолітніх, які вже вчинили умисний злочин[25];

- підвищити ефективність діяльності всіх суб'єктів державної системи соціального та правового захисту щодо розв'язання проблем профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, спеціальної реабілітації в суспільстві.

Отже, першочерговим завданням зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів неповнолітніх є усунення «дітей вулиць». В Указі Президента України від 21 лютого 2003 р. було затверджено Державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2015 роки, в якій визначались, що на сьогодні держава і суспільство активізували роботу, спрямовану на практичну реалізацію основних напрямів поліпшення становища дітей в Україні, зокрема, щодо виявлення та викорінення такого негативного явища, як дитяча бездоглядність. Проте робота, що проводиться в регіонах з метою запобігання бездоглядності серед дітей, їх соціально-правового захисту, є малоефективною. У котрий раз знову приймається нормативно-правовий акт – Постанова Кабінету Міністрів України № 244 від 19 лютого 2007 року «Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року», основними завданнями якої є:

- удосконалення нормативно-правової бази з питань сім'ї для її належного розвитку та виконання соціальних функцій;

- всебічне зміцнення правових, моральних та матеріальних засад сімейного життя;

- запровадження правової, психолого-педагогічної та організаційно-педагогічної системи з метою створення оптимальних соціально-економічних умов для повноцінного виховання дітей у сім'ї;

- підвищення рівня економічної активності та самостійності сімей, оптимізація їх соціального захисту, передусім тих, що мають дітей;

- створення системи цілеспрямованої підготовки майбутніх батьків до подружнього життя, підвищення рівня психолого-педагогічної культури громадян.

Серед заходів Програми, спрямованих на виконання зазначених широкомасштабних і гучних за своїм декларативним змістом завдань, що особливо спрямовуються на випередження і обмеження бідності, бездоглядності, жебрацтва – головних джерел сімейного неблагополуччя, запропоновано, зокрема: проводити роз'яснювальну роботу серед населення з питань сприяння розвитку підприємницької ініціативи сімей, розробити та забезпечити виконання регіональних програм сприяння багатодітним сім'ям в організації підприємницької діяльності, у тому числі організації зеленого туризму, фермерських господарств, сфери побутових послуг, харчування тощо (п. 15); сприяти розвиткові підприємницьких ініціатив молодих сімей, що проживають у сільській місцевості (п. 17); забезпечити, виходячи з фінансових можливостей держави, поступове збільшення розміру прожиткового мінімуму, що застосовується для призначення державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, з подальшою його диференціацією для відповідних соціально-демографічних груп населення (п. 19); забезпечити поступове наближення до розміру прожиткового мінімуму суми допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (п. 20); здійснити заходи щодо активного залучення дітей із сімей, які опинися в складних життєвих обставинах, до гурткової роботи у позашкільних та загальноосвітніх навчальних закладах (п. 22); запровадити єдиний облік багатодітних сімей та сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, шляхом ведення відповідного банку даних (п. 23); проводити широкомасштабну інформаційно-просвітницьку роботу шляхом створення та розповсюдження соціальної реклами з питань запобігання насильству в сім'ї (телевізійні та радіопрограми і передачі, випуск друкованої продукції); організувати тренінги і семінари у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах з питань запобігання і протидії насильству в сім'ї (п. 24); проводити щороку всеукраїнську акцію «16 днів проти насильства» (п. 25); включити до планів підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «молодший спеціаліст» та «спеціаліст» курс лекцій з агресології та віктимології (п. 28).

Хоча проект цей спрямований, перш за все, на створення належних умов функціонування і розвитку сім'ї як соціального інституту, але удосконалення механізму соціалізації особи відіграє і профілактичну роль.

Регіональні програми запобігання злочинності нерідко містять розділи, присвячені боротьбі зі злочинністю неповнолітніх. Так, Комплексною програмою профілактики злочинності у

[25] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження. – С. 153.

Харківській області на 2006–2010 роки передбачені у розділі V «Заходи щодо мінімізації злочинного впливу на неповнолітніх та молодіжне середовище». У цьому розділі, виходячи навіть із його назви, заплановані до впровадження заходи кримінологічної профілактики, які спеціально призначені для зменшення практичних можливостей вчинення злочинів, у тому числі насильницьких. Наведемо декілька прикладів:

- забезпечити своєчасне виявлення неблагополучних сімей, їх облік і систематичну перевірку умов утримання та виховання в них неповнолітніх, надання таким сім'ям адресної допомоги;

- забезпечити зайнятість підлітків, юнаків і дівчат, які не мають постійних доходів і джерел для існування, збереження існуючої мережі державних і громадських інститутів надання соціальної підтримки неповнолітнім щодо організації їх дозвілля і відпочинку, а також утворення з цією метою центрів соціальної служби для молоді, бюро і центрів надання учням та студентам послуг у працевлаштуванні для роботи у вільний від навчання час;

- з метою запобігання негативним проявам серед неповнолітніх, у тому числі пияцтву, наркоманії, дитячій бездоглядності і безпритульності, забезпечити виявлення та взяття на облік дітей, які жебракують, вчиняють правопорушення або стали жертвами злочинної діяльності дорослих;

- вжити заходів щодо підвищення ефективності діяльності служб у справах неповнолітніх та кримінальної міліції у справах неповнолітніх;

- забезпечити проведення спільних заходів органів міліції в області і на Південній залізниці, Служби у справах неповнолітніх облдержадміністрації з метою виявлення неповнолітніх, які перебувають у розшуку, схильні до бродяжництва, жебрацтва та правопорушень, а також виявлення дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у протиправну діяльність[26].

2. Виховна та інформаційна робота серед неповнолітніх. Зазначений комплекс кримінологічної профілактики може включати таку (або іншу) групу заходів, як: запровадження у масштабах республіки кримінологічної поінформованості населення про стан злочинності неповнолітніх, показник розкриття насильницьких злочинів, покарання, заходи запобігання тощо; пропагандистські заходи з використанням засобів масової інформації.

[26] Комплексна програма профілактики злочинності в Харківській області на 2006–2010 роки / Харківська обласна державна адміністрація. – Х., 2006 р.

Як відмічається у наукових публікаціях, телевізійні сюжети, що перенасичені сценами насильства, глуму над людиною, її недоторканістю й жорстокістю, ведуть до зміни індивідуальних уявлень про реальність. Це означає, що люди, які часто спостерігають насильство, схильні очікувати його в більшості ситуацій і сприймати навколишній світ як ворожий до них. Таке перекручування реальності формує загострене відчуття погрози й схильності до агресії. Функція соціалізації, яку виконують ЗМІ, полягає, в першу чергу, в тому, що телеекран може бути своєрідним і досить ефективним популяризатором національної культури, пропонуючи глядачеві цікаве і барвисте «занурення» у традиції, казки, фольклор, культуру країни. Через відеокультуру впроваджують цінності й моделі поведінки, що є санкціонованими чи несанкціонованими суспільством, здійснюється взаємний вплив структур відео культури й домінуючих цінностей молодіжного середовища. Ключова проблема підліткового віку – проблема формування власної позиції. Тому реальним способом зниження ефектів від негативного впливу екранного насильства, може стати впровадження в систему освіти інформації про прийоми та техніку створення кіно й телепередач, яка допоможе сформувати у підлітків і дітей нечутливість до маніпуляцій[27]. При здійсненні цього напряму боротьби зі злочинністю в регіоні на ранній стадії соціалізації особи слід враховувати прорахунки:

• недоліки у професійній діяльності фахівців, які відповідають за процеси навчання та виправлення дітей, підлітків, молоді;

• проведення виховної і профілактичної роботи без певного врахування вікових, психологічних, моральних та інших особистих якостей підлітків і молоді; взагалі не орієнтованість шкільних та учбових закладів на профілактику правопорушень і злочинів; не приймається до уваги і соціально-психологічний клімат у суспільстві, коли фактично непотрібними стали мільйони громадян в Україні[28];

• криміногенний вплив негативних умов у мікросередовищі (тривалий і цілеспрямований вплив на дітей, підлітків, молоді з боку деморалізованих, часто судимих і старших за віком підлітків, лідерів з антисуспільною спрямованістю), від якого (або з

[27] Волянська О.В. Роль засобів масової інформації у формуванні моделей агресивної поведінки підлітків // Питання боротьби зі злочинністю. Зб. наук. праць. – Х.: Право. Вип. 8, 2004. – С. 148, 149.

[28] Балацкий Б. Обещания и красноречивые лозунги людям надоели // Голос Украины, 2007. 20 вересня.

якого) не так просто підлітку відокремитися. Такий крок з його боку криміногенним середовищем сприймається як своєрідна образа, зрада і не пробачається «відступнику»;

• сімейне криміногенне неблагополуччя, що характеризується проявами агресивності;

• стійкі соціально зумовлені негативні деформації неповнолітніх (дефекти психофізичного, інтелектуального розвитку, негативні риси характеру, соціально-демографічного статусу тощо);

• соціальна неспроможність батьків та аморальний спосіб їх життя, зростання алкоголізації, наркоманії, статевої розпусти, жорстокого поводження з дітьми, фізичне і психічне насильство в сім'ї породжують соціальне сирітство. Психологічна патологія серед соціально дезадаптованих дітей досягає 95% . Діти, які тривалий час перебували в умовах вулиці, потребують не телевізійних передач і декларацій, а спеціальних соціально-психологічних тривалих реабілітаційних програм, проведення яких унеможливлене в умовах існуючих закладів соціального захисту дітей. Такі діти часто залишають державні заклади, де створені умови для проживання, навчання і виховання. Їм потрібна спеціалізована допомога на ранніх етапах дезадаптованих форм поведінки. На порядку денному гостро стоїть питання створення центрів соціально-психологічної реабілітації дітей[29].

• деморалізуючу пропаганду в засобах масової інформації цинічної позиції щодо досягнення особою матеріальних благ за будь-яку ціну.[30].

Формування у громадській свідомості, а тим більше у такої чутливої до несправедливості її молодої частини, цінності й недоторканості особи, її життя й здоров'я, підвищення престижу права, законослухняної поведінки дуже складне. Цю роботу повинні виконувати спеціалісти з профілактики, справжні фахівці, а не просто юристи або фахівці інших галузей знання (історики, філологи, пенсіонери та ін.). Держава зобов'язана потурбуватися про їх підготовку.

3. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо кримінологічної профілактики насильницької злочинності не-

[29] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження. – С. 173.

[30] Данилов А. Размышления о дне сегодняшнем // Голос Украины, 2007. 5 июля. – С. 3.

повнолітніх. Раніше нами зазначалося, що деформація системи цінностей і виникнення антисуспільної настанови у неповнолітніх в основному відбувається внаслідок дисфункції інститутів соціалізації людини, серед яких головне місце (крім сім'ї) займає школа. Позитивні результати у виправленні моральних пороків підлітка в школі можуть бути досягнуті тільки у випадку правильно організованої виховної роботи. Виховна роль школи – це система психологічно обґрунтованих заходів, що сприяють подоланню або взагалі не виникненню їхніх особистісних деформацій, інтелектуальному, духовному і фізичному розвитку, законослухняній поведінці, позитивним стереотипам реакцій на неблагоприємну обстановку. Отже, школа є універсальним масовим соціальним інститутом позитивної соціалізації неповнолітніх за умови її нормального функціонування, відсутності об'єктивних і суб'єктивних перешкод на шляху використання виховного і превентивного потенціалу, застосування сучасних методик роботи з «трудними» підлітками, у яких формується антисуспільна мотивація поведінки, оволодіння системою запобігання злочинності в школі. Це дуже непрості завдання, про що багатократно писалось у численних літературних і наукових публікаціях.

З метою оптимізації запобіжної (профілактичної) функції школи необхідно, починаючи з учнів молодших класів:

- нейтралізувати негативний вплив сім'ї та найближчого побутового оточення на неповнолітнього. Зрозуміло, що без тісного контакту школи зі спеціалізованими органами (центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх та ін.) це зробити неможливо. У даному випадку оптимізація профілактичної функції школи полягає в ранньому виявленні і своєчасному повідомленні цих органів про сімейне неблагополуччя або найближчого середовища стосовно конкретних підлітків. Тому класні керівники, інші викладачі повинні чуйно спостерігати і помічати зміни у настроях і поведінці підлітків, тобто володіти профілактичними навичками. Ця функція повинна стати провідною.

Рання «сигналізуюча» функція школи (без огляду на педагогічні амбіції), методична допомога у навчанні, участь у вихованні підлітків – це і є, по суті, заходи оптимізації профілактичної функції школи;

- посилити співпрацю сім'ї та навчального закладу щодо комплексного багатостороннього виховного впливу на підлітків;

- організувати змістовне дозвілля підлітків. Якщо ми намагаємося постійно скорочувати динаміку насильницької злочинності неповнолітніх, потрібно вуличне стихійне дозвілля, безцільне проводження часу, юнацьку зграйність замінити на керовану розвагу. Підліткам слід надати можливість проявити себе не в бійках, вживанні наркотиків і алкоголю, а у позитивній діяльності в студіях, гуртках, секціях, скаутських загонах, туристичних походах та ін. До речі, боятися створення неформальних груп підлітків все ж не слід. Мабуть, це природна властивість осіб чоловічої статі. Вони створювалися і будуть створюватися підлітками за дворовим, шкільним, територіальним критерієм. Важливо інше – ці групи не повинні переростати у злочинні. Про ці групи негайно повинні бути повідомлені суб'єкти запобігання злочинності неповнолітніх. Тому основну увагу необхідно спрямувати не на роз'єднання груп підлітків, що іноді дає негативний ефект, а на переорієнтацію їх у корисному напрямку. Для переорієнтації таких груп необхідна матеріальна основа. Нічого нового ми не зможемо вигадати, тому слід відродити досвід організації дозвілля підлітків через ті соціально-культурні структури, які були свого часу безглуздо демонтовані. Їх антикримінальний ефект був і залишається очевидним, оскільки вони наповнювали позитивним змістом стихійне вуличне дозвілля дітей і підлітків, допомагали у міжособистісних стосунках, забезпечувати вибір заняття, у тому числі і для дітей з невисоким рівнем освіти і культури, значно полегшували соціальний контроль за їх поведінкою. Одним словом, у вулиці існувала альтернатива;

- запровадити, як окремий предмет навчання, віктимологічну профілактику. В американських віктимологів існує думка, що дитину необхідно виховувати з почуттям потенційної безпеки. Життя і скорботна статистика підтверджують, що в умовах сучасної України цей підхід стає актуальним. На нашу думку, в першу чергу доцільно розробити і запровадити у виховний процес дитячих дошкільних закладів і в загальноосвітній процес учбових закладів спеціальні програми по віктимологічній освіті дітей і підлітків. Що стосується середньої школи, то віктимологічні знання можуть поступово запроваджуватися в освітній процес при вивченні деяких учбових дисциплін або окремим спецкурсом по основам віктимологічних знань. В учбові програми педагогічних вузів можливо включити самостійний курс, спрямований на навчання майбутнього вихователя чи викладача основам віктимології[31];

[31] Волкова Т. Виктимологическая профилактика. Требуется обучение населения правилам безопасного поведения // Российская юстиция. – 2003. – № 1. – С. 69.

- покращити підготовку кадрів для системи освіти, у тому числі через інтенсифікацію правової та психологічної підготовки педагогів; підвищити добробут педагогічних і науково-педагогічних працівників; вирішити питання щодо їх житлових та побутових проблем; покращити здоров'я педагогів і підвищити якість їх медичного обслуговування; моральне стимулювання праці педагогів; зменшити навчальне навантаження; зміцнити матеріально-технічну базу навчальних закладів; посилити контроль за діяльністю класних керівників та кураторів академічних груп; активізувати боротьбу з корупцією і хабарництвом у сфері освіти; гуманізувати освітнє середовище; підвищити престиж і авторитет педагога у соціумі тощо;

- посилити роботу психологічної служби в системі освіти через її реорганізацію у службу комплексного консультування та підтримки, що передбачає введення до її складу, крім посад практичного психолога та соціального педагога, лікаря і юриста. Служба має діяти на постійній основі й виконувати такі завдання: надавати дітям необхідну правову, психологічну та медичну допомогу; організовувати правові та кримінологічні (віктимологічні) лекторії з питань профілактики правопорушень, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, суїцидів, проституції дітей; координувати діяльність навчального закладу по запобіганню злочинності неповнолітніх в Україні з іншими суб'єктами запобігання злочинності неповнолітніх; вносити пропозиції з удосконалення системи профілактично-виховної роботи з дітьми у навчальному закладі;

- доповнити ст. 38 ЗУ «Про загальну середню освіту» повноваженням загальноосвітнього навчального закладу здійснювати профілактичну роботу з учнями та співпрацювати з іншими органами й установами для запобігання злочинності неповнолітніх;

- конкретизувати наведене в абзаці 2 ч. 1 ст. 32 ЗУ «Про професійно-технічну освіту» повноваження професійно-технічного закладу щодо здійснення навчально-виховної діяльності шляхом визначення її конкретних напрямів, зокрема, формування правової культури учнів[32].

4. Залучення громадськості до профілактики насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи. Широке залучення громадян до сфери запобіжної, у тому числі профілактичної діяльності передбачає розвиток правосвідомості і розуміння

[32] Дубчак Л.С. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Акад. адвокатури України. – К., 2007. – С. 16–17.

спільності суспільних та особистих інтересів. Серед представників громадськості, у першу чергу, слід назвати батьків, членів громадських формувань, позаштатних співробітників органів внутрішніх справ, студентів коледжів та вузів (особливо педагогічних і юридичних), осіб, які можуть бути наставниками правопорушників[33]. Участь громадськості особливо важлива на етапі профілактики випередження та обмеження і навіть усунення, оскільки вона спрямована на:

- оздоровлення умов життя і виховання неповнолітніх у випадках, коли обставини загрожують їх нормальному розвитку;
- знешкодження джерел антисоціального впливу на них;
- корекції особи неповнолітніх, які мають некримінальні відхилення у поведінці, з тим, щоб не дати можливості їм перейти до вчинення злочинів[34]. Ще у 30-ті роки В.І. Куфаєв та інші писали, що позбавлення волі неповнолітнього доцільно тільки у виняткових випадках, коли всі інші заходи впливу не мають належного ефекту. Обґрунтованим вважається думка про те, що такі заходи суперечать принципам охорони дитинства і тому є шкідливими з педагогічної точки зору. Неповнолітні правопорушники потребують, передусім, виховання, захисту, допомоги[35]. Якщо все ж таки це необхідно робити, то здійснювати таку процедуру доцільно у системі спеціалізованого правосуддя для неповнолітніх – ювенальної юстиції.

Виходячи з вищезазначеного, можна виділити такі комплекси профілактичного діяння з боку громадськості.

1. Створення нової системи громадських формувань захисту правопорядку в країні. У відповідності до ст. 1 Засади участі громадян в охороні громадського порядку і державного кордону Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» № 1835-III від 22.06.2000 р.[36], громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону можуть бути створені на засадах громадської самодіяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння міліції та Прикордонним військам України, асоціації громадських формувань тощо. Доцільно, на наш погляд, у структурі таких громадських формувань передбачити сектор профілактики насильницької злочинності неповнолітніх, де працювали б громадські помічники дільничних інспекторів міліції.

2. Забезпечення підтримки та координації дій неурядових організацій, релігійних конфесій, окремих осіб, які спрямовані на запобігання насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи. Зміна співвідношення публічно-правових та приватноправових засобів профілактики на користь останніх стає помітним у Європі. У низці документів ФРН підкреслюється важливість «недержавного запобігання злочинів усіма громадянами і кожним окремо, широкого залучення суспільних, релігійних та інших суб'єктів профілактики, переконливо виражається необхідність постійно «винаходити колесо», тобто вдосконалювати профілактику[37].

3. Притягнення до запобіжної роботи жіночих та молодіжних організацій, партій, рухів, асоціацій, підприємств, сімейних судів, спеціальних клінік, агентств анонімної допомоги, грандів тощо.

4. Створення фонду боротьби зі злочинністю для фінансування на конкурсній основі програм запобігання насильницьких злочинів, виділення коштів на відповідні кримінологічні і віктимологічні дослідження, обмін досвідом із зарубіжними країнами. Сенс має і збільшення обсягу соціальної реклами, спрямованої на профілактику правопорушень, виробництво телерадіопрограм зазначеної тематики.

5. Налагодження взаємодії спортивних організацій з навчальними установами, трудовими колективами, житловими органами і сервісними центрами та органами внутрішніх справ.

6. Вживання організаційно-правових та матеріально-ресурсних заходів для впровадження нових форм роботи шкіл, культурних установ, трудових колективів щодо виховання законослухняної молоді. Це дуже делікатна і складна за формою та змістом робота. Ми живемо у світі двоякого Януса, коли діють ніби то дві суспільні моралі. Одна (олігархічна) показує при-

[33] Курс кримінології: Особлива частина: Підручник: У 2 кн. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін.; За заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – С. 108.

[34] Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних (генезис и ранняя профилактика). Вказ. робота.

[35] Куфаев В.И. Педагогические меры борьбы с правонарушениями несовершеннолетних. – М.: Работник просвещения, 1927. – С. 26, 29; Василевский Л.И. Голгофа ребенка. Беспризорность и дети улицы. – Л., М.: Тов-ва «Книга»; 1924. – С. 20.

[36] Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» // Офіційний вісник України від 11.08.2000 – 2000 р., № 30, стор. 1, стаття 1248.

[37] Мошак Г. Цивільно-правові аспекти профілактики домашнього насильства у ФРН // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 2. – С. 158.

клади сучасної дикокапіталістичної дійсності, основним гаслом якої є гроші, «мані» будь-якої ціною, а, відтак, про виховання якої законослухняної молоді може йтися? Вона, ця мораль, осуджується більшістю – в основному бідного – населення нашої країни. Друга (державноофіційна) на фоні тієї ж самої капіталістичної дійсності проголошує загальнолюдські цінності... Організаційно-правові та матеріально-ресурсні заходи частково передбачені Указом Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» від 11 липня 2005 р. № 1077/2005, метою яких є поліпшення соціального захисту дітей, у тому числі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розв'язання проблем дитячої бездоглядності і безпритульності, створення належних умов для соціально-психологічної адаптації дітей, реалізації їх права на сімейне виховання та здоровий розвиток[38]. Але кількість таких дітей ще велика. Так, по Харківській області протягом І кварталу 2007 р. з вулиць було забрано 736 дітей. Ці діти не жебракують і не бродяжать. Вони є учнями загальноосвітніх шкіл, які на певний час їх залишили. З огляду на це, саме таким дітям треба приділити посилену увагу. Крім того, з вулиці забирається чимало дітей, які виховуються в школах-інтернатах Харкова. Це серйозна проблема[39].

7. Поліпшення контактів й взаємодії між різними суб'єктами профілактики злочинності неповнолітніх. На сьогодні такі контакти дуже слабкі.

Відвернення насильницької проти життя та здоров'я особи злочинності неповнолітніх. Нагадаємо, що відвернення насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи переноситься на ту стадію розвитку злочинної поведінки, котра характеризуються виникненням злочинного наміру вчинити злочин, або коли поведінка підлітка здатна такий намір викликати. Стереотипи негативної поведінки неповнолітніх свідчать про стереотипи наступних дій. Такі стереотипи дій насильницьких злочинів неповнолітніх відомі науці і практиці. Своєчасне реагування на такі криміногенні явища здатне запобігти розвиткові злочинної поведінки. Згідно наших спостережень, біля 23% вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, скоєних неповнолітніми за 6 років в Україні, було вчинено із заздалегідь обміркованим, у тому числі корисливим наміром, 1/6 (з 552 досліджених злочинців неповнолітніх) раніш була засуджена і відбувала покарання за корисливі, насильницькі і корисливо-насильницькі злочини. Більше 50% злочинців було затримано по «гарячих слідах» правоохоронними органами або внаслідок проведення оперативно-розшукової діяльності. Все це свідчить про те, що певна частина подібних злочинів могла і повинна бути відвернена при належній запобіжній роботі суб'єктів боротьби зі злочинністю неповнолітніх, оскільки стихійні і стійкі групи неповнолітніх кримінальній міліції по справах неповнолітніх добре відомі.

[38] Урядовий кур'єр, 2005. 20 липня. – С. 8.
[39] Конопельцев Г. За дітей болить душа... // Слобідський край, 2007. 26 квітня.

Основними напрямками відвернення насильницької злочинності неповнолітніх можуть бути такі.

1. Втручання у кризові ситуації. В основу цього запобіжного комплексу можуть бути покладені заходи декриміналізації сімейного неблагополуччя, протидії криміногенним ситуаціям, відведення антисуспільної активності криміногенної і агресивної частини неповнолітніх, ресоціалізація та адаптація, кримінально-правового утримання під страхом притягнення до кримінальної відповідальності і покарання, деалкоголізація підлітків, медико-реабілітаційного впливу тощо. Втручання в кризові ситуації припускає нейтралізацію і розв'язання міжгрупових, сімейних, міжособистісних напружених відносин чи конфліктів або матеріальних кризових ситуацій за допомогою набору соціальних засобів діяльності суб'єктів запобігання злочинності неповнолітніх. Назвемо приблизне коло можливих запобіжних заходів.

• Здійснення постійного моніторингу, соціального контролю за обстановкою у сімейній сфері, поведінкою неформальної підліткової групи шляхом виявлення мотивів криміногенної поведінки, постановки на профілактичний облік конфліктуючих підлітків і розробки конкретних організаційно-управлінських, педагогічних, психологічних, психіатричних, правових засобів їх усунення або послаблення ступеня конфліктної напруги. У зв'язку з цим виникає необхідність у певній мірі переорієнтувати кримінальну міліцію у справах неповнолітніх з оперативної на запобіжну діяльність, виключивши невластиві їй функції, приміром такі, як соціальний патронат, допомога у працевлаштуванні, забезпечення майном тощо, зосередивши основну увагу на індивідуальній роботі з неповнолітніми, схильними до вчинення правопорушень (зокрема, шляхом правового виховання та контролю за поведінкою), інформуванні відповідних органів про допомогу, що потрібно надати, контроль за її наданням, поведінкою засуджених

і звільнених з місць позбавлення волі неповнолітніх, вилученню знарядь злочинів і зброї, внесенню подань щодо усунення причин і умов вчинення злочинів, застосуванню адміністративного впливу як на підлітків, так і на їх батьків чи осіб, які їх заміняють та ін. Тобто мова йдеться про роботу суб'єктів відвернення насильницьких злочинів у «предкримінальному підпіллі».

• Налагодження з метою відвернення насильницьких злочинів взагалі і таких злочинів, що можуть вчинити неповнолітні, громадського порядку в населених пунктах, зв'язків між міськими, районними органами внутрішніх справ та громадськими формуваннями з охорони порядку, помічниками дільничних інспекторів міліції; здійснення заходів щодо вдосконалення запобіжної роботи на місцях, селах, фермах.

• Створення спеціально-психологічної служби в навчальних установах, де зосереджено велику кількість неблагополучних підлітків.

• Вжити заходів щодо посилення роботи по виявленню осіб, які втягують неповнолітніх до жебракування, пияцтва, наркоманії, проституції, злочинної діяльності та забезпечити притягнення таких осіб у встановленому порядку до відповідальності.

• Упровадження спеціальної підготовки співробітників кримінальної міліції до реагування на прояви насильницьких дій з боку неповнолітніх, які конфліктують між собою, проявляють агресію до тварин або молодших підлітків, приймають активну участь у бійках.

• Створення Служби соціальної реабілітації, яка відповідала б за надання соціально-психологічної допомоги і нагляд за особами, що звільнилися з установ виконання покарань, і тими, які відбувають або відбули покарання, що не пов'язані з позбавленням волі, чи були звільнені від відбування покарання з випробуванням. Йдеться про розбудову державної структури, що поєднує функції служб апробації та постпенітенціарної опіки. Дослідження доводять, що особи, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, або звільняються від відбування покарання з випробуванням, так само потребують втручання в кризові ситуації, тобто потребують психологічної, матеріальної, медичної та правової допомоги, як й ті неповнолітні, що звільнилися з виховних колоній. Найбільш перспективною ця форма відвернення є для тих неповнолітніх засуджених, більшість яких ніде не працювали і не навчалися на момент притягнення їх до кримінальної відповідальності і не мають спеціальності (більше 44%).

• Прагнення неповнолітніх засуджених до підвищення освітнього рівня, у тому числі отримання вищої або середньої спеціальної освіти чи певної спеціальності, потребує усілякої підтримки. У зв'язку з цим в Україні на базі вищих, середньоспеціальних навчальних закладів, професійних установ мають бути створені підготовчі курси для неповнолітніх, які відбувають покарання чи вже відбули його. Цією справою могла б займатися спеціальна служба, або вже існуючі органи.

• Ефективність діяльності із соціальної реабілітації значною мірою залежить від толерантного відношення оточуючих до неповнолітніх, які відбувають покарання, не пов'язане з позбавленням волі, чи відбули покарання у місцях позбавлення волі. На сьогоднішній день, як свідчить практика, нерідко виникають ситуації ворожого відношення населення, службових осіб до таких осіб, що сприяє відторгненню їх від суспільства. Вважаємо, що таке відношення (не тільки до неповнолітніх) населення пояснюється «іміджем» місць позбавлення волі, статусом засуджених, які міфологізуються як чутками, стародавніми уявленнями, так і самими засудженими. «Романтизація» «дома рідного» з боку кримінальної субкультури накладає у свідомості пересічного громадянина відбиток суспільної небезпечності «бувальців» установ виконання покарань, взагалі осіб, які були засуджені. У зв'язку з цим, як пропонується у публікаціях, дисертаціях, уявляється корисним впровадження нових засад в інформаційне висвітлення проблем кримінально-виконавчої політики, виховання правосвідомості населення, яке повинне мати цілеспрямований характер[40]. Але цього замало. Необхідно навчити і засуджених законослухняно ставитися до населення.

• Відродження активної протидії поведінці осіб, які погрожують фізичною розправою в школі, на вулиці, дискотеках тощо.

• Своєчасне виявлення та облік неповнолітніх правопорушників з психічними аномаліями в межах осудності. Зараз в Україні існує негативна тенденція – зростання кількості психічно хворих осіб та осіб з психічними аномаліями. Проведені нами дослідження, про що вже йшлося, свідчать про те, що у цьому випадку уразливим контингентом в Україні, в першу чергу,

[40] Писоцька Н.М. Рецидивна злочинність молоді та її попередження: Автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. – К., 2001. – С. 13–14.

є підлітки[41], а також про суттєвий зв'язок насильницької злочинності з їх психічними аномаліями в межах осудності, які є її умовами, хоча і не завжди безпосередніми[42]. Тому важливою проблемою в межах втручання у конкретні кризові ситуації є проблема соціальної адаптації і реабілітації неповнолітніх із психічними аномаліями. За даними нашого дослідження в м. Харкові й області, відносно 146 осіб (93%) є відомості про те, що вони погано вчилися, порушували дисципліну, пропускали заняття, дублювали класи, тобто вони не мають належної освіти і професійних навичок. Відносно 105 осіб (біля 70%) є дані про те, що вони є вихідцями з неблагополучних сімей. Зрозуміло, що у цих осіб у випадку призначення їм покарання, що не пов'язане з позбавленням волі, зберігаються негативні соціальні параметри, а відповідно і велика ймовірність знову вчинити злочин. Для вирішення цієї проблеми необхідні розробки і впровадження відповідної Державної комплексної програми[43].

• На державному рівні створити в країні віктимологічну профілактику. Очевидно, що основним фактором віктимності неповнолітніх є їх вік. Ця віктимність, у свою чергу, обумовлена такими чинниками, як незавершеність формування особи у фізичному і психологічному плані, а виходячи з цього – неможливістю дати опір злочинним посяганням або нездатністю внаслідок соціальної незрілості адекватно оцінити обстановку, що веде до більшої вірогідності потрапити в криміногенну ситуацію і стати жертвою злочину[44]. Однак віктимологічна необачність, нехтування елементарними правилами безпеки характерна і для певних частин дорослого населення, які в результаті цього стають жертвами злочинців – неповнолітніх. За даними наших досліджень, які наводилися раніше і зараз ще раз наводяться як підтвердження вищезазначеної думки, у майже 50% випадків віктимна поведінка виявилася у необачності потерпілого, виборі знайомств, нетверезому виді, аморальному способі життя

[41] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження. – С. 105; Лень В. Психічне здоров'я населення України – одне з першочергових завдань держави // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 8 (34). – С. 74.

[42] Ходимчук О.О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. юрид. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – С. 5.

[43] Голіна В., Ємельянов В., Петрюк П. Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями // Право України. – 2005. – № 10. – С. 74–76.

[44] Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження. – С. 237.

тощо. У аспекті, який розглядається, віктимологічне відвернення вчинення злочинів полягає у зменшенні або навіть усуненні віктимності певних груп населення окремих потенційних жертв із оточення агресивних підлітків.

Є інші заходи відвернення насильницької злочинності неповнолітніх.

2. Переорієнтація антисуспільної настанови особи. Переорієнтація антисуспільної настанови групи чи конкретної особи – це узагальнене поняття запобіжної діяльності суб'єктів, спрямованої на криміногенні види поведінки. Тому діапазон заходів є досить різноманітним, зокрема:

- підвищення рівня інформаційного забезпечення суб'єктів відвернення насильницьких злочинів;
- послідовне здійснення принципу невідворотності відповідальності за вчинки, які не становлять значної суспільної небезпеки;
- зміна стереотипу поведінки, тобто цілеспрямований запобіжний вплив на неповнолітніх, які здатні до вчинення насильницьких злочинів та їх рецидиву;
- правове врегулювання умов, що впливають на виникнення та розвиток злочинної поведінки підлітків;

Примирення конфліктуючих сторін або інше усунення міжособистісних неприязних стосунків;

- вплив на осіб, поведінка яких створює підвищену ймовірність вчинення відносно до них насильницького посягання, а також на осіб, життя і погляди яких сприяють створенню криміногенного середовища і ситуацій насильницьких злочинів;
- усунення криміногенних явищ й процесів, які сприятливо діють на розвиток злочинного наміру та ін.

3. Активні контрзаходи. Вони використовуються здебільшого на рівні індивідуального запобігання насильницьким злочинам проти життя та здоров'я особи. До системи невідкладних заходів відвернення злочинів відносяться наступні.

А) Індивідуальна переорієнтація антисуспільної настанови підлітка, тобто усунення або нейтралізація її криміногенних поглядів, думок, спонукань і злочинних намірів.

Б) Оперативне втручання у процес розвитку злочинної діяльності відповідних суб'єктів запобігання з метою відвернення насильницьких злочинів.

В) Створення умов, які усували б або ускладнювали б розвиток злочинної поведінки і схиляли б підлітка (підлітків) до добровільної відмови від її продовження.

Припинення насильницьких злочинів неповнолітніх проти життя та здоров'я особи. У системі спеціально-кримінологічного запобігання цих злочинів особливе місце посідає такий його напрям як припинення злочинів. Сучасний стан фізичної незахищеності особи постійно потребує надійного її захисту і на тій стадії, коли злочинна поведінка почала вже реалізовуватися і «фізично» матеріалізується у вигляді готування до вчинення злочину або замаху на його вчинення. Активний захист особи повинен виходити не тільки від суб'єктів припинення злочинів, але ж і від цієї особи. У ст. 36 КК України про необхідну оборону зазначено: кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечне посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. В залежності від характеру початого посягання розрізняються такі комплекси заходів припинення насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи.

1. Організаційно – превентивний напрям припинення насильницьких злочинів. До зазначеного комплексу належать такі організаційно-управлінські, правові, запобіжні та інші заходи щодо розробки і реалізації організаційно-правових основ припинення насильницьких злочинів:

- Створення спеціалізованих груп у кримінальній міліції по справах неповнолітніх по оперативному втручанню в розвиток злочинної діяльності на стадіях готування та замаху на злочин (статті 14 і 15 Кримінального кодексу України). Відтак, значна роль відводиться оперативно-розшуковій діяльності міліції, яка ефективно діятиме у разі своєчасного отримання відповідної інформації.

- Удосконалення кримінально-процесуального законодавства, а також правозастосовчої практики щодо посилення їх запобіжного ефекту.

- Підвищення результативності кримінологічної поінформованості населення і правової пропаганди. Деякі дослідження

свідчать про слабке знання та розуміння громадянами положень про необхідну оборону за новим Кримінальним кодексом України (2001 р.), побоювання кримінальної відповідальності за використання зброї та ін.

2. Спонукальний напрям. Цей напрям припинення насильницьких злочинів об'єднує різні заходи спонукання підлітків, які готуються до скоєння злочину (кожний 4-ий злочин був задалегідь задуманий і обміркований), добровільної відмови від продовження злочинної поведінки, наприклад: цілеспрямована робота кримінальної міліції по справах неповнолітніх, взагалі правоохоронних органів та інших державних і громадських організацій щодо схилення осіб до добровільної відмови від вирішення проблемних ситуацій злочинним шляхом, усунення конкретних обставин, які сприяють продовженню злочинної діяльності; зміна мікросередовища конкретного підлітка, що спонукає його на вчинення злочину, або він сам може стати жертвою злочину інших неповнолітніх (ми такі приклади наводили); позитивна кримінальна хроніка.

3. Активна протидія розвитку злочинної діяльності і настання більш тяжких її наслідків. Даний напрям запобіжної роботи охоплює групу різних заходів, зокрема: постійний і ефективний контроль за підлітками, які реально спроможні вчинити насильницькі злочини з огляду на їх повсякденну поведінку; контакт правоохоронних органів з медичними установами з метою своєчасної ізоляції психічнохворих підлітків з агресивною поведінкою; негайне вживання заходів до забезпечення безпеки осіб, на життя й здоров'я яких готується замах; своєчасне запобігання груповим бійкам, знущанням над молодшими підлітками, літніми особами, інших антисуспільних проявів; послідовна і рішуча боротьба з усіма видами хуліганства; оперативне припинення злочину (затримання, арешт, притягнення до кримінальної відповідальності).

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 11 від 14 листопада 2007 р.)

Рецензент** – кандидат юридичних наук **В.Ф. Оболенцев

УДК 343.2.01.+343.9.01(477)

В.І. Борисов, д.ю.н.,
професор, академік Академії правових наук України, головн. наук. співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України,
м. Харків

СУЧАСНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА ЇЇ НАПРЯМКИ

Політика держави у сфері боротьби зі злочинністю покликана знизити її рівень та забезпечити соціальний стан, що відповідає потребам захисту суспільства від злочинів. Мова йде про різні за вагомістю напрямки діяльності держави в цій сфері, визначенні форм, задач і змісту такої діяльності та кола державних органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю[1]. Головним суб'єктом формування такої політики є державна влада[2]. Державна політика боротьби зі злочинністю складається зі стратегічних напрямків, характерні риси яких обумовлені задачами, предметом та методами досягнення корисних для суспільства результатів. Такими напрямками (підсистемами, за висловом П.Л. Фріса) є: кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча та кримінологічна політики[3]. Перші три напрямки реалізуються в Україні на основі відповідного кодифікованого законодавства. Що стосується кримінологічної політики,

[1] Див.: Исмаилов И.А. Преступления и уголовная политика (актуальные проблемы организации борьбы с преступностью). – Баку, 1990. – С. 124; Лесников Г.Ю., Лопашенко Н.А. Понятие уголовной политики, ее содержание и принципы // Энциклопедия уголовного права. Т. 1. Понятие уголовного права. – Издание профессора Малинина, СПб., 2005. – С. 8–9.

[2] Див.: Селіванов А., Рябченко О. Правова політика – важлива складова внутрішньої політики Української держави // Голос України. – № 43. – 13 березня 2007 р. – С. 5.

[3] Див.: Коробеев О.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. Монография: Издательство Дальневосточного университета, 1987. – С. 46–48; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. – К.: АТІКА, 2005. – С. 11.

то вона являє собою складний комплекс нормативно-правових, загально-соціальних та спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на попередження злочинності та усунення її причин. Результативність цього напрямку багато в чому залежить не тільки від законодавства та узгодженої правозастосовної і правоохоронної діяльності владних органів, спрямованих на боротьбу зі злочинністю, але й, головним чином, від соціально-економічного стану, мораль та правової культури суспільства, нарешті, і від природного бажання більшості пересічних громадян позбавитися злочинності.

Разом з тим, кримінологічний напрямок, як і кримінально-процесуальний та кримінально-виконавчий напрямки, не є рівнозначними за своїм впливом та місцем у боротьбі зі злочинністю, у порівнянні з кримінально-правовим напрямком. Останній, будучи однією зі складових правової політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, водночас є її системоутворюючим елементом, а тому займає домінуюче місце серед інших її напрямків. Так, кримінально-правова політика є змістом та містить підстави обрання відповідних форм її реалізації заходами кримінально-процесуальної політики. Актуалізація певних видів покарань, визначених кримінальним законом, обумовлює зміст кримінально-виконавчої політики щодо їх виконання. Тому кримінально-процесуальний, кримінально-виконавчий та кримінологічний напрямки знаходяться під „подвійним" впливом як загально-соціальних завдань політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, так і кримінально-правової політики, зокрема. Треба зазначити, що певна група науковців до напрямків політики держави у боротьбі зі злочинністю відносять також криміналістичні заходи[4]. Однак, у більшості робіт останнього часу цей напрямок політики боротьби зі злочинністю не виділяється як стратегічний[5]. Вбачається, що діяльність

[4] Див.: Герцензон А.А. Уголовное право и социология. – М.: Юридическая литература. – 1970. – С. 179; Стручков Н.А. Исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. – Саратов. – 1970. – С. 4–5; Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. – М., 1990. – С. 4.

[5] Див., наприклад: Коробеев А.И., Усс А.В., Голик Ю.В. Уголовно-правовая политика: тенденции и перспективы. – Красноярск, 1991. – С. 7; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика у системі правової політики у сфері боротьби зі злочинністю // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: Матеріали міжнародної наукової конференції, Донецьк, 17-18 листопада 2006 року. – Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – С. 12-19.

стосовно вироблення та застосування криміналістичних засобів залишається необхідною складовою політики держави у боротьбі зі злочинністю. Також є певні розбіжності і відносно виділення в межах правової політики боротьби зі злочинністю кримінологічного напрямку. Так, А.В. Арендаренко до напрямків (підвидів – за її висловом) політики боротьби зі злочинністю відносить лише кримінально-правову, кримінально-процесуальну та кримінально-виконавчу політики[6], таку ж позицію займає О.М. Джужа[7]. З такими підходами важко погодитися, оскільки саме через кримінологічну політику реалізується завдання запобігання злочинності, яке є одним з основних, що стоять перед політикою держави у сфері боротьби зі злочинністю[8].

Однак, важливо зауважити, що виділення зазначених напрямків є дещо умовним, оскільки державна політика боротьби зі злочинністю являє собою комплексне вирішення соціальних та правових завдань такої боротьби, всі складові якої повинні перебувати між собою у функціональній залежності та взаємодії[9]. Разом з тим, при системному аналізі змісту державної політики боротьби зі злочинністю можливе виділення її складових – елементів системи: політика соціальна та правова. В межах останньої – стратегічні, необхідні та допоміжні напрямки, інші елементи. Кожен з них має свої особливості, обумовлені предметом вирішення завдань боротьби зі злочинністю. В свою чергу, залежно від сфер та рівнів поставлених завдань, природна подальша диференціація напрямків боротьби зі злочинністю. Наприклад, у межах завдання охорони господарської діяльності кримінально-правовими засобами формується кримінально-правова політика держави щодо боротьби зі злочинами у сфері господарської діяльності. Надалі в межах даної сфери виділяються найбільш актуальні на даний час напрямки державної політики боротьби з: контрабандою; легалізацією (відмиванням)

[6] Див.: Арендаренко А.В. Реализация принципа социальной справедливости в современном уголовном праве. – Москва, Закон и право. – 2007. – С. 264–265 (351 с.).

[7] Джужа О.М. Науково-практичний інтерес щодо становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України. Матеріали І Люблінського-Українського семінару «*Pojęcie* interesu w nauce prawa, prawie stanowionym i orzecznictwie sądów konstytucijnych Polski i Ukrainy». – Люблін, 7–9 квітня 2005. – С. 12–13 (с. 10–14).

[8] Див.: Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. – С. 13.

[9] Див.: Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. – С. 13.

доходів, отриманих злочинним шляхом; ухиленням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів тощо.

Суттєві розбіжності проглядаються щодо визначення предмету кримінально-правової політики. Згідно позиції П.Л. Фріса, предмет кримінально-правової політики утворюють: принципи кримінально-правового впливу на злочинність; діяльність щодо визначення кола суспільно небезпечних діянь, що визначаються злочинними (криміналізація), і виключення тих або інших діянь із числа злочинів (декриміналізація); питання пеналізації і депеналізації; визначення альтернативних покаранню заходів кримінального характеру, а також заходів, які застосовуються разом з покаранням, тлумачення кримінального законодавства; діяльність правоохоронних органів щодо застосування норм кримінального права, з'ясування їх ефективності, а також визначення шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правосвідомість населення[10]. На думку А.В. Арендаренко, кримінально-правова політика являє собою напрямок діяльності законодавчих та правозастосовчих органів і організацій з метою вироблення загальних положень кримінального законодавства, встановлення кола злочинних діянь і системи покарань, розробки санкцій в конкретних складах злочинів і обранні справедливих та доцільних заходів впливу (покарань, адміністративних та громадських заходів впливу) стосовно осіб, визнаних винними у здійсненні злочинів[11]. Як бачимо, П.Л. Фріс пов'язує предмет кримінально-правової політики як з правотворчою, так і з правозастосовною діяльністю. Що стосується другого визначення, то правозастосовна діяльність у ньому майже не проглядається. Вбачається, що для кримінально-правової політики правозастосовна діяльність набуває неабиякого значення, оскільки стосується практичного використання та ефективного застосування кримінального закону правоохоронними та судовими органами. Саме ця сторона кримінально-правової політики найбільш яскраво відбиває політичну волю держави щодо боротьби зі злочинністю і, в першу чергу, з тими її проявами, які набувають особливого негативного резонансу для суспільства на даний час його розвитку. Якщо в правотворчій діяльності втілюються стратегічні за-

[10] Див.: Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. – С. 17–18.

[11] Див.: Арендаренко А.В. Реализация принципа социальной справедливости в современном уголовном праве. – Москва, Закон и право. – 2007. – С. 265.

дачі боротьби зі злочинністю, то в правозастосовній – тактичні. Безумовно, що успішне здійснення правозастосовної діяльності не може спиратися лише на кримінально-правові норми та інститути кримінального закону. Великого значення набувають організаційно-правові та адміністративно-управлінські заходи, за допомогою яких держава концентрує увагу на боротьбі з певними видами суспільно-небезпечних діянь, що визнані кримінальним законом злочинами.

Складовою предмету кримінально-правової політики є соціальна обумовленість визнання певного виду девіантної людської поведінки настільки небезпечною для суспільства, щоб ставити на законодавчому рівні питання про необхідність та доцільність кримінально-правової боротьби з такою поведінкою (криміналізація). До соціальної обумовленості відносяться й питання збереження та вдосконалення кримінальної відповідальності за певні види суспільно небезпечних діянь, а також питання відмови від подальшого визнання того чи іншого виду людської поведінки злочином. В останньому випадку мова йде про обґрунтоване вилучення із Особливої частини КК певної статті (декриміналізація).

Обумовленість закону про кримінальну відповідальність знаходить вираження в фундаментальних принципах кримінального права і його інститутах, регулятивних нормах Загальної частини кримінального законодавства та в змісті конкретної норми його Особливої частини. Об'єктивні соціальні потреби формують зміст закону про кримінальну відповідальність не безпосередньо, а проходячи через свідомість та волю законодавця. Тому, як зазначають Н.Ф. Кузнецова та Г.О. Злобін, такі закони можуть адекватно відображати суспільну потребу або недостатньо відповідати цій потребі, досягати чи не досягати поставлених законодавцем цілей[12]. Таким чином, великого значення набуває встановлення відповідності кримінального законодавства, особливо тих його норм, що визначають відповідальність за певний вид суспільно небезпечного діяння, інтересам суспільства.

Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність являє собою багатогранну проблему, яка може бути досліджена в різних аспектах та напрямках. Основним напрямком її вирішення є визначення та дослідження факторів, що

[12] Див.: Кузнєцова Н.Ф., Злобин Г.А. Социальная обусловленность уголовного законодательства и научное обеспечение нормотворчества // Советское государство и право. – 1976. – № 8. – С. 76.

впливають на створення кримінального закону (кримінального кодексу, його інститутів, окремих кримінально-правових норм) та на їх ефективність[13]. Професор О.І. Коробеєв з цього приводу зазначає, що такі фактори створюють у своїй сукупності соціологічний субстрат кримінально-правової норми, підтверджуючи тим самим генетичну природу кримінального права[14].

Визначення факторів, які обумовлюють встановлення (збереження, удосконалення) закону про кримінальну відповідальність або відмову від нього, становить певні труднощі не тільки для законодавця, але й для представників науки кримінального права. По-перше, різні автори по-різному іменують вказані фактори, називаючи їх підставами, принципами, умовами, задачами, критеріями. По-друге, може мати місце різна кількість вказаних факторів для констатації соціальної обумовленості певного закону. Окремі науковці зазначають, що таких факторів, як правило, налічується близько двадцяти, до того ж в процесі криміналізації деяких специфічних видів суспільно небезпечної поведінки, наприклад, необережної, пов'язаної з використанням сучасної техніки, – пропонується враховувати ще більшу кількість факторів.

Вочевидь, що при такому положенні визначення факторів соціальної обумовленості, їх необхідно пов'язувати з конкретним видом людської поведінки. Вимога формального врахування всіх вже відомих факторів не може бути визнана доцільною до кожного масовидного соціально-негативного явища людської поведінки. Виходячи з відмінностей у видах та характері явищ, детермінуючих встановлення закону про кримінальну відповідальність, фактори соціальної обумовленості можуть бути неоднаковими і за кількістю, і за змістом. У свою чергу, окремі фактори, дослідження яких стосовно певного явища теоретично можливе, можуть лише незначним або загальним чином обумовлювати закон про кримінальну відповідальність. Практичне використання їх для пояснення такого закону (його встановлення, збереження або відмова) може бути недоцільним.

[13] Див.: Борисов В.І. Конституційна відповідність в системі чинників соціальної обумовленості кримінального закону // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції 29–30 червня 2006 р. / За заг. ред. Ю.М. Грошевого, М.І. Панова. – Х., 2006. – С. 405.

[14] Див.: Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. Монография. – С. 64–65.

Як було зазначено, кримінально-правова політика є системоутворюючим елементом політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. Виходячи з кримінально-правових положень стосовно визнання певних суспільно небезпечних явищ злочинами та ґрунтуючись на кримінальному законодавстві, вона становить комплекс керівних дій та певних заходів, спрямованих на формування кримінально-правових норм та інститутів, їх застосування, визнання найбільш актуальних напрямків діяльності державних структур і правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю.

На відміну від кримінального права, яке являє собою більшменш усталене явище, особливо стосовно положень Загальної частини, кримінально-правова політика – рухоме явище, вона більш гостро реагує на соціальні процеси та відносно швидко піддається змінам курсу політичного життя країни. Разом з тим, кримінальне право являє собою інструмент кримінально-правової політики. Управління практичним застосуванням норм кримінального права означає провєдення в життя політики держави у боротьбі зі злочинністю. При цьому, поруч із вирішенням загально-правових завдань, необхідних для функціональної дії кримінального права (наприклад, визначення принципів кримінального права, змісту його інститутів та субінститутів, підходів щодо виявлення суспільно-небезпечних діянь, умов їх криміналізації (декриміналізації), встановлення видів та меж караності, техніки формування кримінальних законів, процедури їх прийняття, забезпечення їх якості та ефективності у практичному застосуванні), особливої актуальності для суспільства становить визначення у певний час розвитку держави пріоритетних напрямків такої боротьби.

Відомо, що становлення України як незалежної держави характеризувалося у першій половині 90-х років минулого сторіччя різким зростанням насильницької злочинності, злочинів проти власності та господарських. Особливої небезпеки набули для суспільства організована злочинність та корупція. Такий стан речей обумовив прийняття низки спеціально-законодавчих, організаційно-правових та адміністративно-управлінських заходів, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю та корупцією.

Так, з метою подолання загрозливого для суспільства поширення торгівлі людьми, Україна у 1998 році першою серед по-

страдянських держав визнала таке явище тяжким злочином[15]. В часу прийняття кримінального закону (ст. 124[1] КК України 1960 р., ст. 149 КК України 2001 р.) прослідкується стрімка динаміка щодо числа порушених кримінальних справ за даними статтями: від 2-х зареєстрованих випадків торгівлі людьми у 1998 р. до 419 подібних фактів у 2005 році. При цьому, поруч із кримінальним законом була прийнята низка загальнодержавних та відомчих документів, спрямованих на вирішення питань організації боротьби із торгівлею людьми та запобіганню цього явища[16]. Завдяки вчасно виробленим заходам кримінально-правова політика держави щодо боротьби із торгівлею людьми набула цілеспрямованого та сталого характеру.

Одним із суттєвих проявів негативної дії злочинів на економіку України є прагнення кримінальних структур та численних представників тіньового бізнесу, що шляхом вчинення злочинів отримали доходи, легалізувати останні. Незважаючи на очевидність суспільної небезпечності легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, боротьба з цим явищем в Україні кримінально-правовими засобами розгорталася поволі. Юридична громадськість і, зокрема, науковці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого та Академії правових наук України неодноразово звертали увагу на необхідність встановлення кримінальної відповідальності за цей різновид зазначеної поведінки[17]. Вагомий вплив на необхідність розгортання боротьби із легалізацією злочинних доходів набули для України міжнародні конвенції з цих питань, згоду на обов'язковість яких було надано Верховною Радою України. Після того, як 1 травня 1998 р. набрала чинності для України Конвенція Ради Європи від 8 листопада 1990 р. про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, почали здійснюватися організаційно-правові заходи, спрямовані на боротьбу з цим явищем. Однак, що стосується кримінального законодавства, то лише

---

[15] Див.: Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми. – Харків: вид. „Одісей"; 2005. – С. 27–28.

[16] Див., наприклад: Програма запобігання торгівлі жінками та дітьми від 25 вересня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 39. – Ст. 1947; Комплексна програма протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки від 5 червня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 23. – Ст. 1123.

[17] Див.: Борисов В.І. Наукове забезпечення протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом // Протидія відмиванню „брудних" коштів та фінансування тероризму: громадська підтримка та контроль: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 черв. 2003). – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – С. 86.

із набранням 1 вересня 2001 року чинності новим Кримінальним кодексом почала діяти в Україні кримінально-правова норма (ст. 209 КК) про відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Практика її використання у перші роки дії нового КК показала, що вона застосовувалася з недостатнім розумінням суспільної небезпечності злочину, нею передбаченого. До кримінальної відповідальності, як правило, притягувалися особи, які вчинили незначні предикатні злочини або одержали доходи законним шляхом і ухилялися від сплати податків. Тому не випадково західні експерти FATF (Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей) звернули увагу на цю обставину, підкресливши недостатність заходів з боку України по боротьбі з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом. З урахуванням рекомендацій FATF в кінці 2002 та на початку 2003 років була прийнята ціла низка законодавчих актів, що були спрямовані на подолання цього різновиду злочинної поведінки та розширення видів санкцій за невиконання вимог, спрямованих на попередження легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Це обумовило і певні зміни, які були внесені до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України в 2003 році. Задіяння фінансово-економічних, організаційно-управлінських та кримінально-правових важелів надало заходам по боротьбі з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, комплексного характеру, змістовно змінило практику боротьби з цим явищем.

Гострою проблемою для українського суспільства залишається корупція. Починаючи з середини 90-х років минулого сторіччя, питання боротьби з корупцією є предметом неухильної уваги з боку держави та громадськості. 5 жовтня 1995 р. був прийнятий Закон України „Про боротьбу з корупцією". З цього часу Україна послідовно рухається у напрямку розробки і впровадження антикорупційних заходів, що знайшло інституційне оформлення у численних законах і нормативно-правових актах, концепціях і програмах, створенні спеціальних державних органів, які наділені повноваженнями по здійсненню заходів боротьби з корупцією. В результаті цього вдалося досягти певної активізації боротьби з корупцією, але її ефективність залишається низькою і не задовольняє суспільство. За даними міжнародної організації "Трансперенсі Інтернешинал" Україна відноситься до країн з високим рівнем корупції (у 2006 році посіла

118 місце серед 179 країн, що були обстежені цією організацією). Аналіз нормативно-правових актів боротьби з корупцією дає змогу зробити висновок про те, що неефективність їх втілення в правозастосовчу практику зумовлена невірно обраним напрямком боротьби з цим антисоціальним явищем, оскільки центр тяжіння такої боротьби був переміщений із кримінально караних діянь на адміністративні правопорушення. Тому, незважаючи на збільшення кількісних показників боротьби з корупцією, значна частина найбільш небезпечних для національної безпеки корупційних діянь залишаються „прихованими" від суспільства.

Специфіка протидії корупції та її подолання як системного явища потребує передусім нормативно-правового налагодження складної взаємоузгодженої системи запобіжних заходів, які мають бути розроблені різними галузями законодавства: цивільним, фінансовим, господарським, адміністративним та ін. Поряд із запобіжними заходами необхідне також вдосконалення і розширення системи кримінально-правових, цивільно-правових, адміністративних та фінансових санкцій. Крім того, ці заходи вимагають і активної діяльності, спрямованої на формування антикорупційної свідомості населення із залученням усіх важелів громадянського суспільства. Тільки такий комплексний підхід до боротьби з корупцією вбачається найбільш доцільним і потребує подальшого всебічного розвитку.

Діалектика політичної боротьби набуває свого загострення під час виборів до органів держаної влади та органів місцевого самоврядування. Особливої актуальності під час формування публічної влади набуває додержання виборчого законодавства, мета якого – забезпечити вільне волевиявлення громадян, правильне юридичне закріплення такого волевиявлення та визнання справжніх переможців виборів. Проведення в Україні виборчих кампаній засвідчило тенденцію до зростання кількості порушень виборчого законодавства, які ставали все більш системними та масштабними і посилювали свій негативний вплив на хід виборів та їх результати. Особливої небезпечності для суспільства набули порушення виборчого законодавства під час президентських виборів 2004 року[18]. Суспільна небезпечність,

[18] Див.: Мельник М.І. Кримінальна відповідальність за злочини проти виборчих прав. – К.: Атіка, 2005. – С. 5; Андрушко П.П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика. – К.: КНТ, 2007. – С. 6–7.

поширеність[19], прогалини в чинному на той час кримінальному законодавстві та соціальна потреба в забезпеченні додержання виборчого законодавства на майбутніх виборах обумовили оперативні зміни та доповнення до кримінального та адміністративного законодавства. Законом від 1 грудня 2005 р. КК України доповнено ст. 158[1] „Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму", Законом від 23 лютого 2006 р. статті 157, 158, 159 КК України викладені у новій редакції. Цим же законом КК доповнено ст. 159[1] „Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата політичної партії (блоку)" і внесенні суттєві зміни і доповнення до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за порушення виборчого законодавства. Крім того, Законом від 22 лютого 2007 р. стаття 158 КК доповнена частинами дев'ятою – дванадцятою, які передбачають відповідальність за діяння, що порушують порядок формування бази даних Державного реєстру виборців.

Вибори народних депутатів України 2006 року визначилися меншою кількістю виявлених порушень виборчого законодавства порівняно з президентськими виборами 2004 року. Ще менша кількість таких порушень була зазначена спостерігачами позачергових виборів до Верховної Ради, що відбулися 30 вересня 2007 року.

У контексті зазначеного особливої актуальності набуває на сучасному етапі проблема встановлення в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб. В умовах інтенсивного інтегрування України у міжнародний правовий простір міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, стають частиною національного законодавства України. Певні з них містять вимоги до держав-учасниць щодо введення кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, ще у 1985 році „Керівні принципи в галузі попередження злочинності та кримінального правосуддя в контексті розвитку та економічного порядку" зобов'язали держави-членів ООН „розглянути питання про передбачення кримінальної відповідальності не тільки для осіб, які діяли від імені якої-небудь установи, корпорації чи

[19] За даними Генеральної прокуратури України органами прокуратури за фактами порушень виборчого законодавства (виборчих прав громадян) під час проведення президентських виборів 2004 року за станом на початок листопада 2005 року було порушено 1610 кримінальних справ, 1297 із них передано до суду. За перше півріччя 2005 року за злочини проти виборчих прав громадян було засуджено 261 особу (Див.: Примаченко О. Уроки минулих виборів. За фальсифікацію покарані окремі виконавці // Дзеркало тижня. – 2006. – 14–20 січня).

підприємства..., а й для самої установи, корпорації чи підприємства". Разом з тим, у своїй більшості міжнародно-правові договори зазначають, що встановлення відповідальності юридичних осіб можливе лише з урахуванням правових принципів держави-учасниці договору. Так, Конвенція ООН „Проти транснаціональної організованої злочинності" від 15 листопада 2000 року в частині 1 ст. 10 „Відповідальність юридичних осіб" зазначає: „Кожна держава-учасниця вчиняє таких заходів, які з урахуванням її правових принципів можуть знадобитися для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у серйозних злочинах...". Такий підхід до вирішення питання відповідальності юридичних осіб передбачений і у частині 2 цієї статті: „За умови дотримання правових принципів держави-учасниці відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільно-правовою або адміністративною". Що стосується України, то треба зазначити, що кримінальне законодавство нашої країни ґрунтується на принципах індивідуальної й винної відповідальності за вчинення злочину (статті 61 та 62 Конституції України, статті 2, 23 КК України). Ці принципи є важливим досягненням сучасної цивілізації, від яких не варто відмовлятися. За вчиненні злочини кримінальну відповідальність повинні нести лише певні фізичні особи – службові, матеріально відповідальні та інші, винні у їх скоєні. Таким чином, підставою застосування кримінальної відповідальності повинна бути лише певна суспільно небезпечна поведінка конкретної людини, а не різноманітна функціонально-виробнича діяльність юридичної особи – колективу виробників або іншого співтовариства. Застосування до юридичної особи кримінальної відповідальності у вигляді визнання її винною у вчинені злочину та накладання відповідних санкцій не може бути справедливим по відношенню хоча б до рядових працівників виробництва, які у своїй більшості ніяким чином не впливали на прийняття та реалізацію злочинних рішень керівників юридичної особи. Окрім того, притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності може призвести до подвійної кримінальної відповідальності певних фізичних осіб – власників або керівників таких юридичних осіб за одне й те саме правопорушення (що суперечить статті 61 Конституції України). Останні можуть суттєво матеріально постраждати при застосуванні, наприклад, фінансових санкцій до їх підприємства – юридичної особи, а також безпосередньо при притягненні їх до кримінальної відповідальності, як службових

осіб, що допустили злочинні зловживання, які обумовили визнання їхнього підприємства суб'єктом злочину.

Як бачимо, вирішення завдань державної політики боротьби зі злочинністю, особливо в частині застосування кримінального законодавства, далеко не обмежується питаннями якості та дієвої ефективності останнього. Досягнення необхідного для суспільства результату можливе лише шляхом широкого та комплексного поєднання організаційно-правових та адміністративно-управлінських (прояв державної волі), соціально-економічних, культурологічних, природнолюдських (розвиток суспільства та людини), спеціально-законодавчих, методологічно-правових і кримінологічних заходів боротьби зі злочинністю як взагалі, так і з певними її видами. В межах заходів політики держави у сфері боротьби зі злочинністю кримінально-правова політика виконує функцію системоутворюючого елементу. Необхідним інструментом такої політики є кримінальне право.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 26 від 5 грудня 2007 р.)

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент ***Л.М. Демидова***

УДК 343.13

В.С. Зеленецкий, д-р ю.н., профессор,
заместитель директора по научной работе
Института изучения проблем преступности
академик АПрН Украины, заслуженный
деятель науки и техники Украины,
г. Харьков

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ

1. Исходные положения. В правовой науке, равно как и в практике деятельности правоохранительных органов, проблемы политики государства в сфере борьбы с преступностью всегда рассматривались в качестве актуальных. Это и понятно, поскольку речь идет, с одной стороны, о защите населения страны от преступных посягательств, а с другой стороны, о социально оправданных мерах государственного аппарата по ограничению прав и законных интересов тех граждан, в отношении которых названные меры применяются. Законность, обоснованность, справедливость указанных мер во многом зависят от сущности рассматриваемого вида политики, адекватности средств, используемых в процессе ее осуществления, специфики ее связей с другими видами политики государства, осуществляемых в стране. Сказанным обусловливаются задачи не только практической, но и теоретико-прикладной деятельности в сфере борьбы с преступностью.

Многогранность задач государства в рассматриваемой сфере сама по себе предполагает внесение в предмет исследования вполне конкретной определенности знаний, в частности, в те виды ее политической деятельности, которые выделяются в качестве относительно самостоятельных, но так или иначе, взаимосвязанных и поэтому весьма значимых для общества.

В литературе чаще всего речь идет о правовой политике, которая нередко сводится к нормотворческой деятельности в конкретных сферах жизнедеятельности государства. Это относится и к характеристике уголовно-процессуальной политики, поскольку последняя всегда базируется на вполне конкретных нормативных актах, но сразу заметим, что к числу (или совокупности последних) не сводится. Дело в том, что уголовный процесс всегда был, есть и будет определенным видом практической деятельности государства в сфере борьбы с преступностью. Поэтому при характеристике данного вида политики следует всегда иметь в виду ее деятельно-практический аспект.

Но таковыми являются и криминологическая политика[1] и политика в сфере исполнения уголовных наказаний[2] и, наконец, оперативно-розыскная политика, о которой довольно часто стали говорить и писать в последнее десятилетие[3].

В литературе неоправданно редко обращается внимание на деятельный аспект уголовной политики, но от этого ее прикладное значение не умаляется, поскольку, во-первых, рассматриваемая политика во всех сферах реализуется в структуре конкретной уголовно-процессуальной деятельности, а во-вторых, именно уголовно-правовым аспектом насыщены все другие виды политики, реализуемые в сфере борьбы с преступностью. Более того, уголовная политика всегда была исходной правоустанавливающей пределы реализации других видов политики в сфере борьбы с преступностью, в связи с чем последние вполне справедливо рассматриваются в качестве производных от первой. Не случайно именно уголовной политике посвящено подавляющее большинство научно-исследовательских работ политико-правового характера[4]. Хотя содержательная характеристика

[1] См. Бабаев М.М. О соотношении уголовной и криминологической политики. – Проблемы социологии уголовного права. – М., 1982.

[2] См. Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. – Саратов, 1970.

[3] См. Хомколов В.П. Организация управления оперативно-розыскной деятельностью: системный подход. – М., 1999. – С. 33–61; Федоров А.В. К вопросу о разработке научных основ национальной оперативно-розыскной политики // Оперативник (сыщик) 2005, № 4 (5); Горяинов К.К., Овчинский В.С., Синилов Г.К. Теория оперативно-розыскной деятельности. – М., 2006.

[4] См. Гогель С.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. СПб.: Типография А.Г. Розена, 1910; Эстрин А.Я. Эволюция советской уголовной политики. Основы и задачи советской уголовной политики. – М.-Л., 1929; Лернелий Л. Основы науки уголовной политики. Варшава, 1967; Герцензон А.А. Уголовное право и социология. – М., 1968; Шляпочников А.С. Ленинские принципы уголовной политики Советского государства // Сов. гос-во и право. 1968. № 4; Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. – Саратов, 1970; Гальперин И.М. Уголовная политика и уголовное законодательство // Основные направления борьбы с преступностью. – М., 1975; Гальперин И.М., Курляндский В.Н. Предмет уголовной политики и основные направления ее изучения // Основные направления борьбы с преступностью. – М., 1975; Курляндский В.Н. Уголовная политика: дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности // Там же; Кудрявцев В.Н. Эффективность закона как средство осуществления уголовной политики // Там же; Исмаилов И.А. Уголовная политика как сложная система: Уч. зап. Минвуза Азербайджанской ССР. Серия Юрид. науки. – Баку, 1975. № 1; Алексеев Н.С., Даев В.Г. Уголовно-процессуальная политика Советского государства на современном этапе // Правоведение. 1977. № 5; Бородин С.В. Теоретические проблемы советской уголовной политики // XXV съезд КПСС и дальнейшее укрепление социалистической законности. – М., 1977;

названной политики выходит за пределы данного исследования. Остановимся на анализе ее терминологического обозначения, которое так или иначе проявляется в названии уголовно-процессуальной политики.

Термин «уголовная политика» существует более двухсот лет. И хотя неизвестно, кто его сформулировал и ввел в научный оборот, но достоверно установлено, что уже в 1804 году Людвиг Фейербах использовал его, как устоявшееся реально существующее понятие. Обращая внимание на это обстоятельство, известный российский ученый М.П. Чубинский использовал в названиях многих своих работ именно указанное

Злобин Г.А., Келина С.Г., Яковлев Л.М. Советская уголовная политика: дифференциация ответственности // Сов. гос-во и право. 1977. № 9; Клочков В. Уголовная политика и уголовное право // Соц. законность. 1977. № 11; Ковалев М. Соотношение уголовной политики и уголовного права // Сов. гос-во и право. 1979. № 2; Загородников Н.И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел: Учеб. пос. – М., 1979; его же. Советская уголовная политика. – М., 1979; Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Советская уголовная политика и ее отражение в действующем законодательстве: Учеб. пос. – М., 1979; Ковалев М.И., Воронин Ю.А. Криминология и уголовная политика: Учеб. пос. Свердловск, 1980; Гаухман Л.Д., Ляпунов Ю.И. Понятие советской уголовной политики и ее основные направления. – М.: Акад. МВД СССР, 1980; Панченко П.Н. Борьба с преступностью как предмет уголовной политики. – XXVI съезд КПСС и укрепление законности и правопорядка. – М., 1982; Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики: Учеб. пос. Владивосток, 1982;Беляев Н.А. Уголовная политика и пути ее реализации. – Л., 1986; Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика. Владивосток. Изд. Дальневосточного ун-та, 1987; Бышевский Ю.В. О понятии и содержании советской уголовной политики // Актуальные проблемы криминализации и декриминализации общественно опасных деяний. Омск, 1988; Миньковский Г.М. Правовая политика в сфере борьбы с преступностью и проблемы законодательного регулирования этой борьбы. – Проблемы формирования уголовной политики в Российской Федерации и ее реализации органами внутренних дел. – М., 1995; Малько А.В. Современная Российская правовая политика и правовая жизнь – Правовая политика и правовая жизнь. – 2000, № 11, с. 15; Уголовная политика и ее реализация органами внутренних дел. Учебник. Под ред. Л.И. Беляевой. М., Академия Управления МВД России, 2002; Бажанов С.В. Уголовно-процессуальная политика, экономика и право. Монография г. Владимир. Изд. ВЮИ, Минюст России, 2003; Алексеев А.И. Должна ли уголовная политика быть либеральной? – «Черные дыры» в российском законодательстве, 2003, № 1; Побегайло Э.Ф. К вопросу о криминологическом обосновании современной российской уголовной политики. – Криминологический журнал, 2004, № 1; Малышев О.А. К вопросу о понятии «Уголовная политика». Российский следователь, 2005, № 9; Нудель С.Л. О содержании понятия «уголовная политика» – Уголовная политика Российской Федерации в сфере противодействия наркотизации общества. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 130-летию Белгородского государственного университета, проведенной в Белгороде 17–18 ноября 2006 г. Белгород: Изд. БГУ, 2006, с. 202–207.

терминологическое обозначение[5]. Следует отметить, что из ста сорока изученных мною работ, специально посвященных данной тематике, пятьдесят три содержат в своем наименовании именно рассматриваемую терминологию, а все другие используют ее в различной интерпретации в своем собственном содержании. Сказанное, однако не свидетельствует о бесспорном характере рассматриваемой терминологии, что подтверждается наличием критических замечаний относительно правомерности такого обозначения данного вида политики. По мнению П.Л. Фриса, буквальная интерпретация названой терминологии может дать основания понимать под уголовной политикой такую, которая направлена на развитие преступности, что естественно, не отвечает тому смыслу, который в него вкладывается[6]. Можно при таком обозначении представить, что речь идет о политике уголовного мира, т.е. тех преступных элементах, которые заинтересованы в развитии своей преступной деятельности. Между тем, это на самом деле не так, поскольку государство заинтересовано не только в ограничении, но и в устранении преступности. Противодействуя названному антисоциальному явлению оно не только декларирует, но и проводит на практике антиуголовную политику. В этой связи Н.И. Мельник еще в 2001 году предложил назвать данный вид политики антикриминогенной[7]. Рассматриваемая проблема настолько существенна, что обусловила возникновение интереса к ней не только правоведов, но также политологов и даже философов. Г.В. Гребеньков, в частности, пишет, что современным «философам-методологам научного знания известно, что одна из особенностей нормативных дефиниций, к каковым мы относим и понятие «уголовно-правовая политика», заключается в том, что оно (т.е. понятие) должно вобрать в свое содержание все существенные (сущностные) признаки объекта, который описывает. Если это правило не выполняется, то категория те-

[5] См., например, Чубинский М.П. Очерки уголовной политики (понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права). – Х. Типография «Печатное дело» в кн. К.Н. Гагарина. 1905, с. 64; его же, Курс уголовной политики. – СПб.: Типография «Общественная польза», 1912 и др.

[6] См. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – Київ: Вид. Атака, 2005. – С. 5.

[7] См. Мельник Н.І. Антикриміногенна політика. – Енциклопедія сучасної України. Т. 1. – К., 2001.

ряет не только научный статус, но и не выполняет требования прагматики – не носит регулятивного предписывающего характера, исключающего дополнительные толкования»[8].

По мнению автора, на сегодняшний день мы можем констатировать отсутствие у понятия «уголовно-правовая политика» семантического статуса общепринятого и однозначно понимаемого профессионалами-теоретиками и, главное, практиками-юристами, контекста. В литературе исследовательского характера мы обнаруживаем различные контексты понятия «уголовно-правовая политика», подчас несовпадающие ни по объему признаков, включаемых в содержание, ни по самому термину, обозначающему этот феномен. Так, скажем, термин «уголовно-правовая политика» и «криминально-правовая» политика не суть аутентичны ни в лингвистическом, ни в семантическом измерениях. Украинская калька «криминальный» с русского «уголовный» не является аутентичной только потому, что русская семантика «уголовный» несет в себе содержание «запретный», «наказуемый», «осуждаемый», в то время, как указанный украинский вариант использования «криминальный» несет семантику «преступный» (с английского «crime» – преступление). Поэтому говорить об аутентичности смысловых (семантических) контекстов не может быть и речи. Правильнее, разумеется, говорить об антикриминальной политике, но никак не об антиуголовной, как предлагается некоторыми отечественными правоведами»[9].

Мне тоже приходилось касаться данного аспекта обсуждаемой проблемы. Соглашаясь с большинством изложенных выше доводов, я хочу обратить внимание на то, что использование приведенного терминологического обозначения обусловлено неадекватным наименованием основного законодательного акта, устанавливающего преступный характер и уголовную наказуемость деяний в качестве «Уголовного кодекса», а также в наименовании соответствующей отрасли права «уголовным правом». Поскольку в реальной действительности все, что

[8] См. Гребеньков Г.В. Понятие «уголовно-правовая политика» как предмет лингво-семантического анализа. (философский аспект проблемы). – Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми. Матеріали міжнародної наукової конференції 17–18 листопада 2006 р. Донецьк, 2006. – С. 22–23.

[9] См. Гребеньков Г.В. Указ. соч. – С. 22–23.

связано с противодействием преступности, направлено, прежде всего, против тех физических лиц или их объединений, которые эти преступления совершают, то речь должна идти не об уголовной, а об антиуголовной (или антикриминальной) политике.[10]

С целью ликвидации правовых основ неадекватного обозначения реализуемой в Украине политики борьбы с преступностью представляется целесообразным изменить название «Уголовного кодекса Украины» на такое наименование, которое адекватно отображало бы его политическую и содержательную направленность. Такой нормативный акт можно было бы именовать Законом Украины «Об уголовных преступлениях и об ответственности за их совершение». Не исключена возможность использования для обозначения рассматриваемых здесь явлений, равно как и соответствующих нормативных актов, иных наименований, главное, чтобы они адекватно отражали антиуголовную направленность политики украинского государства и соответствующих видов деятельности всех правоохранительных и судебных органов. Такой по своей сути является и уголовно-процессуальная политика Украины. Для устранения из ее обозначения неадекватной терминологии достаточно говорить о процессуальной политике государства в сфере борьбы с преступностью. Но и в этой части некоторые исследователи усматривают определенные недостатки, т.к. полагают, что в широко используемой парадигме «борьба с преступностью» неадекватно отражается отношение государства к названному антисоциальному явлению[11]. Появились предложения вести речь о политике противодействия[12] или

[10] См. Зеленецкий В.С. Антиуголовная политика Украины. – Сб. Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми. Матеріали міжнародної наукової конференції 17–18 листопада 2006 р. – Донецьк: Вид-во Донецького юридичного інституту, 2006. – С. 19–22.

[11] См. Босхолов С.С. Основы уголовной политики. – М.: Изд. «ЮрИнфор», 1999. – С. 38–41.

[12] См. Нудель С.Л. О содержании понятия «Уголовная политика» – Сб. Уголовная политика Российской Федерации в сфере противодействия наркотизации общества. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 130-летию Белгородского государственного университета, 17–18 ноября 2006 г. Белгород, 2006, с. 206; Медведько А.И. Захист від злочинності та корупції – державний пріоритет. «Урядовий кур'єр», № 175 від 25.09.2007, С. 5.

сдерживания преступности[13], оказания на нее государственного влияния[14] и даже защиты от нее[15]. Мне представляется, что предлагаемые обозначения рассматриваемого вида политики весьма далеки от истины, поскольку ни концепции противостояния или сдерживания преступности, ни учение об оказании влияния на преступность, не отражают характер действительного отношения государства к названному явлению, которое постоянно ориентирует все органы уголовной юстиции на решительную борьбу с преступностью с целью эффективной защиты общества от преступных посягательств. Поэтому преступность следует не сдерживать или каким-то образом на нее влиять, а планомерно вести с ней борьбу и, к тому же, не на жизнь, а на смерть тех, кто совершает особо тяжкие (а по форме и последствиям – чудовищные) преступления против личности и общества. В связи с этим было бы вполне справедливо отменить мораторий на смертную казнь и применять данную меру наказания в полном соответствии с законом, с учетом личности преступника и тяжести наступивших от совершенного деяния последствий. Такой подход будет в полной мере соответствовать всем требованиям научно обоснованной уголовной, криминологической, процессуальной и пенитенциарной политики, а главное, получит решительную поддержку подавляющего большинства граждан Украины.

2. Содержание концептуальных основ уголовно-процессуальной политики Украины. Любая политика, в том числе и уголовно-процессуальная, не сводится к декларативному провозглашению социальной целесообразности борьбы с преступностью. Последняя проходит определенный процесс своего последовательного формирования, а затем и реализации.

[13] См. Алексеев А.А. Насильственная преступность и карательная практика. Дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук. – Омск, 1998. – С. 105–120; Красуцких Л.В. Понятие карательной практики и ее роль в сдерживании преступности. – Сб. Актуальные проблемы права России и стран СНГ. Материалы VI международной научно-практической конференции (1-2 апреля 2004 г.) в 2-х частях. – Челябинск, Изд. Южно-Уральского госуд. ун-та, 2004.

[14] См. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність. Кримінологічно-правове дослідження. Київ, Вид. Атака, 2000; его же: Держава і злочинність. – Київ: Вид. Атака, 2004; Фріс П.Л. Кримінально-правова політика у системі правової політики у сфері боротьби зі злочинністю. Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти. Матеріали міжнародної наукової конференції 17–18 листопада 2006 року. – Донецьк, с. 13.

[15] См. Медведько А.И. Захист від злочинності та корупції – державний пріоритет. «Урядовий кур'єр», № 175 від 25.09.2007, С. 5.

На целесообразность формирования новой уголовно-правовой и уголовно-процессуальной политики неоднократно обращали внимание Президент Украины и Совет национальной безопасности и обороны страны. (В украинской транскрипции соответствующая абревиатура может обозначаться как РНБО Украины, что означает «Рада національної безпеки і оборони України»). Если в основе соответствующих решений РНБО Украины лежит осознание факта возникновения в стране кризиса текущей политики в сфере борьбы с преступностью и целесообразность ее корректировки, то в основе процесса формирования новой политики в рассматриваемой сфере лежит соответствующее решение РНБО Украины по данному вопросу.

Для решения возникшей проблемы по существу Президент Украины или непосредственно РНБО Украины создают из представителей соответствующих государственных органов, учреждений и предприятий, научных подразделений определенных ведомств специальную комиссию с довольно широкими правовыми полномочиями. В настоящее время такой орган именуется Национальной Комиссией по укреплению демократии и утверждению верховенства права в Украине. Именно эта комиссия на основе изучения действующего законодательства и практики его применения, выявления достоинств и недостатков деятельности всех органов уголовной юстиции разрабатывает проект Концепции государственной политики в сфере уголовной юстиции и обеспечения правопорядка в Украине. Последняя, после многократных обсуждений и корректировок имеющихся данных о текущей и планируемой политики принимает проект названной Концепции за основу и направляет его в РНБО Украины для изучения и утверждения. Ныне действующая Концепция государственной политики в сфере криминальной юстиции и обеспечения правопорядка в Украине принята пленарным заседанием самой Национальной комиссии по укреплению демократии и утверждению верховенства права, состоявшегося 24 апреля 2007 года. В соответствии с названным документом целью Концепции государственной политики в сфере уголовной юстиции и обеспечения правопорядка в Украине (далее – Концепция) является формирование в Украине новой системы уголовной юстиции и органов правопорядка, которые бы функционировали на основе верховенства права соответственно европейским стандартам и создания гарантий соблюде-

ния прав и основополагающих свобод человека и гражданина. Для достижения названных целей Концепция ориентирует на решение следующего комплекса первоочередных задач:

1) очертить пути и последовательность реформирования системы уголовной юстиции и органов правопорядка на научно обоснованной методологической основе;

2) провести гуманизацию уголовного законодательства, в частности, путем декриминализации значительного количества уголовно-наказуемых деяний, предусмотрев отграничение преступлений от уголовных проступков, а также смягчение предусмотренных в законе наказаний;

3) обеспечить справедливое уголовное судопроизводство;

4) гарантировать процессуальное равенство участников производства в делах об уголовных правонарушениях, исходя из принципов состязательности и диспозитивности;

5) унифицировать (насколько это позволяет специфика уголовного процесса) процедуры судебного рассмотрения дел об уголовных правонарушениях с гражданским и административным судопроизводством;

6) реформировать процедуру и организацию досудебного расследования уголовных правонарушений;

7) организовать систему органов досудебного расследования соответственно новым процедурам его проведения в полном соответствии с пунктом 9 Переходных положений Конституции Украины;

8) ввести процедуру пробации и расширить применение процедур примирения обвиняемого с потерпевшим;

9) усовершенствовать процедуры ювенальной юстиции;

10) провести другие необходимые институциональные изменения в системе уголовной юстиции и органов правопорядка.

Каков же состав рассматриваемого вида деятельности государства или (что одно и тоже), какова **характеристика содержательных элементов уголовно-процессуальной политики?**

Любой вид политики индивидуален. Но все их виды, являясь политикой, имеют нечто общее. О них и будет идти речь в дальнейшем. Прежде всего, отметим, что если уголовно-процессуальная политика является одним из самостоятельных видов государственной политики Украины, то, естественно, что ей присуща своя собственная специфика, а значит, и присущая только ей функциональная направленность, которая может быть выявлена через анализ соответствующих ее назначению **целей.** Последние достигаются в процессе решения вполне конкретных **политико-**

правовых задач в рассматриваемой сфере жизнедеятельности общества, т.е. в области борьбы с преступностью. Поскольку любые задачи решаются в ходе целенаправленной деятельности специально уполномоченных на то органов с использованием адекватных, т.е. отвечающих функциональному назначению средств, то именно названные **органы и средства их деятельности** должны быть предметом самостоятельного анализа, а значит и характеристики. Наконец, отметим, что любая политика осуществляется и, в конечном счете, реализуется в полном соответствии с особыми **принципами**, придающими данному виду политики присущую только ей качественную определенность.

Любая цель представляет собой мысленное предвосхищение того, что нужно достичь или «то, что представляется в сознании и ожидается в результате определенным образом направленных действий»[16]. Для конкретных органов достижение названных целей формулируется в качестве основных практических задач, которые вполне справедливо именуются целевыми. В соответствии с Концепцией государственной политики в сфере уголовной юстиции, ее генеральной целью является формирование в Украине новой системы уголовной юстиции действующей на основе верховенства права, европейских стандартов, обеспечивающих безусловное соблюдение прав и основополагающих свобод человека.

Из специфики названных целевых задач вытекают и основные направления реформирования уголовной юстиции и органов правопорядка.

Поскольку в данном разделе речь идет об уголовно-процессуальной политике, то в качестве доминирующих следует выделить два направления, предполагающие реорганизацию, с одной стороны, всего уголовного процесса, а с другой стороны, всей существующей системы уголовной юстиции и, прежде всего, судопроизводства.

Поскольку существующий в Украине уголовный процесс организован и функционирует на основе действующего уголовно-процессуального кодекса (1960 года), то реорганизация существующей процессуальной системы предполагает принятие нового УПК. Неслучайно вторая часть третьего раздела «Концепции государственной политики в сфере криминальной юстиции» (от 24.04.2007) посвящена характеристике концептуальных положений нового Уголовно-процессуального кодекса Украины.

[16] Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – С. 662.

В соответствии с названными положениями «уголовный процесс в Украине должен быть реформирован на основах»:

- обеспечения процессуального равноправия обвинения и защиты;
- четкого разграничения задач и процедур досудебного и судебного следствия;
- введения новой, лишенной обвинительного уклона процедуры досудебного производства, во время которой будет осуществляться собирание фактических данных относительно уголовных правонарушений и лиц, их совершивших, которые при этом пользуются гласными и негласными методами, предусмотренными законом;
- адекватности процедур досудебного и судебного следствия целям и задачам уголовной юстиции;
- расширения сферы применения обновленных медиационных (примиряющих потерпевшего и обвиняемого) процедур;
- усовершенствования судебного контроля во время досудебного производства;
- преобразования прокурорского надзора в прокурорский контроль в виде процессуального руководства досудебным расследованием;
- сосредоточения судебного разбирательства всех дел в первой инстанции в местных судах;
- создания процедур, которые позволят достичь целей наказания виновных лиц, не нарушая прав и основных свобод человека.

Концепция предусматривает, что досудебное производство будет избавлено от лишней формализации. Нынешние дознание и следствие будут объединены в единую по своему смыслу процедуру досудебного расследования. Кодекс должен предусматривать различные формы производства относительно преступлений и уголовных проступков. Расследование уголовных проступков, в частности, будет предусматривать ускоренные процедуры без возможности применения предупредительной меры в виде содержания лица под стражей.

Досудебное производство будет состоять в разнообразном (гласном и негласном) сборе и фиксации фактических данных об обстоятельствах деяния, необходимых для обоснования обвинения в суде. Признание собранных фактических данных доказательствами в деле будет осуществляться исключительно судом в присутствии и при непосредственном участии сторон обвинения и защиты.

Обеспечение процессуального равноправия сторон планируется осуществлять, исходя, прежде всего, из принципов состязательности и диспозитивности. Для этого необходимо усовершенствовать процессуальную регламентацию разнообразных способов собирания и предоставления суду информации сторонами защиты и обвинения. Одновременно следует предусмотреть механизмы для предупреждения злоупотребления предоставленными процессуальными правами, такими как: предоставление недостоверной информации, затягивание производства и т.п.

Требует упрощения процедура начала досудебного производства, которое предлагается осуществлять исключительно по фактам, содержащим признаки уголовно-наказуемого деяния. Началом досудебного производства будет считаться обращение к компетентным органам физического или юридического лица или получение названными органами информации каким-либо иным образом. На соответствующих должностных лиц будет возлагаться обязанность начать досудебное производство немедленно, после получения такого обращения или информации. С момента начала уголовно-процессуального производства могут производиться любые процессуальные действия, осуществление которых не нуждается в получении разрешения суда.

Роль прокурора в досудебном расследовании будет состоять в осуществлении контроля за соблюдением законности во время такого производства. При этом формы и методы осуществляемого контроля должны соответствовать модели тех контрольных функций прокуратуры, которые являются общепринятыми в странах Европы. Прокурор должен оценивать и направлять ход расследования, учитывая свою будущую позицию в суде при поддержании государственного обвинения. При этом прокурор во всех случаях должен осуществлять процессуальное руководство досудебным расследованием.

В соответствии с Концепцией в рамках уголовного процесса к компетенции прокурора будут отнесены такие полномочия как:

- контроль за соблюдением законов при проведении досудебного расследования путем процессуального руководства конкретным расследованием (в частности, принятие решений относительно продолжения или окончания досудебного расследования и т.п.);
- осуществление уголовного преследования действительно виновных в совершении преступления лиц, в том числе предъявление им обвинения и составление итогового обвинительного акта;

- поддержание государственного обвинения в суде.

В Новом Уголовно-процессуальном кодексе должен быть четко определен юридический статус потерпевшего, подозреваемого и обвиняемого; установлен исчерпывающий перечень применения принудительных мер, их продолжительность и процедура применения; порядок их обжалования и рассмотрения соответственно требованиям Конституции Украины и Европейской конвенции о правах человека.

Концепция ориентирует на то, что бы в Украине был непосредственно в законе предусмотрен предельный срок задержания лица без решения суда, который бы не превышал 72 часов, и то лишь в исключительных случаях. При этом может быть внедрен порядок, в соответствии с которым задержание лица после первых 24 часов будет возможным лишь с разрешения суда. Такой порядок будет отвечать статье 9 Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 года и статьи 5 Европейской конвенции о правах человека.

По общему правилу показания лица будут иметь доказательное значение при условии предоставления соответствующей информации непосредственно суду. Стороны защиты и обвинения будут обязаны сообщить и предоставить одна другой возможность ознакомиться со всей имеющейся у них фактической информацией о совершенных уголовно-наказуемых деяниях. Ознакомление с соответствующей информацией будет происходить на протяжении разумного срока до начала судебного производства.

Защитник подозреваемого и обвиняемого, а также представитель потерпевшего могут избираться заинтересованным лицом самостоятельно из числа адвокатов. Органы досудебного расследования, прокурор и суд должны быть лишены процессуальных возможностей вмешиваться в выбор заинтересованным лицом защитника, а также представителя потерпевшего или препятствовать их участию в деле. Следует обеспечить процессуальные гарантии конфиденциальности общения защитника (представителя) с подозреваемым, обвиняемым, потерпевшим.

В соответствии с Концепцией формирования системы безвозмездной правовой помощи в Украине, которая была одобрена Указом Президента Украины от 9 июня 2006 года № 509/2000, Уголовно-процессуальный кодекс Украины должен установить надлежащую процедуру получения безвозмездной правовой помощи лицам, которые являются пострадавшими – от посяга-

тельств, и подозреваемыми (обвиняемыми) в совершении криминального правонарушения.

Обвиняемый, как правило, должен находиться на свободе до вынесения приговора суда и может находиться под стражей, только при отсутствии возможности обеспечить достижение целей правосудия другими средствами. В случае содержания под стражей, обвиняемому предоставляются дополнительные гарантии защиты его интересов, в частности, право на обязательное участие защитника, а при наличии оснований – законного представителя.

Стороны уголовного процесса должны получить равный доступ к экспертным услугам. Выбор экспертов может зависеть исключительно от стороны.

Дальнейшего усовершенствования требуют процедуры **судебного контроля на досудебных стадиях производства**. Только с разрешения судьи возможно будет временное ограничение человеком конституционных прав и гарантированных Конституцией основополагающих свобод. Предусматривается, что судья будет давать разрешение на:

- проведение специальных следственных действий (снятие информации с каналов связи; установление средств негласного наблюдение за обвиняемым; осмотр и выемка корреспонденции и т.п.);
- избрание меры пресечения (содержание под стражей, залог, подписка о невыезде и т.п.) и предоставление разрешения на применение других мер процессуального принуждения, связанных с временным ограничением личных и имущественных прав лица (арест имущества, отстранение от должности, временное ограничение в осуществлении предпринимательской деятельности). Вопрос о применении мер процессуального принуждения будет решаться во время судебного заседания с соблюдением принципов равенства и состязательности при обязательном участии сторон обвинения и защиты;
- закрепление в отдельных случаях информации в качестве доказательств (например, допрос во время досудебного расследования тяжело больного свидетеля или свидетеля, жизнь и здоровье которого находятся в опасности). Кроме этого именно на суд возлагается обязанность рассмотрения жалоб на действия следователя, прокурора во время досудебного производства и т.п.

Судья, который принимал участие в досудебном производстве, не будет иметь права рассматривать уголовное дело во время судебного производства.

Второе направление в реорганизации уголовной юстиции касается кардинальных изменений в судопроизводстве. Последние предусмотрены «Концепцией усовершенствования судопроизводства и утверждения справедливого суда в Украине соответственно европейским стандартам» одобренной Указом Президента Украины от 10 мая 2006 года № 361. Целью уголовно-процессуальной политики в этой сфере является обеспечение внедрения и функционирования справедливого суда в государстве соответственно европейским стандартам, обеспечение становления в Украине судопроизводства как единой системы судебного устройства и судопроизводства, которое функционирует на основах верховенства права соответственно европейским стандартам и гарантирует право лица на справедливый суд.

К задачам уголовно-процессуальной политики в Украине Концепция относит:

- создание целенаправленных, научно обоснованных методологических основ развития правосудия в Украине на ближайшие десять лет;
- определение путей усовершенствования законодательства в этой сфере;
- устранение отрицательных тенденций, которые имеют место в следствие непоследовательного осуществления предыдущей (малой) судебной реформы;
- обеспечение доступного и справедливого судопроизводства, прозрачности в деятельности судов, оптимизации системы судов общей юрисдикции;
- усиление гарантий независимости судий;
- качественное повышение профессионального уровня судейского корпуса;
- повышение социального статуса судей в обществе;
- существенное улучшение условий профессиональной деятельности судей;
- радикальное улучшение состояния выполнения судебных решений;
- создание возможностей для развития альтернативных (внесудебных) способов разрешения споров.

В «Концепции усовершенствования судопроизводства...» дается анализ тех факторов, которые свидетельствуют о кризисе действующей уголовно-правовой политики в сфере судопроизводства и о необходимости ее замены новой уголовно-процессуальной политикой. К числу последних относятся:

1. Отсутствие системного и согласованного осуществления судебной реформы;

2. Несоответствие системы судов общей юрисдикции требованиям Конституции Украины (254 к/96 – ВР), видам и стадиям судопроизводства;

3. Незавершенность реформы процессуального права;

4. Перегруженность судов делами, а также недостаточная прозрачность их деятельности.

Исходя из названных причин, задачами дальнейшего развития правосудия являются реальное утверждение верховенства права в обществе и обеспечение каждому гражданину права на справедливое судебное разбирательство в независимом и непредвзятом суде. В соответствии с новой уголовно-процессуальной политикой дальнейшее развитие правосудия в Украине должно быть направлено на утверждение верховенства права путем обеспечения:

- доступности правосудия;
- разработки и реализации справедливой судебной процедуры рассмотрения уголовных дел;
- независимости, беспристрастности и профессионализма судов;
- юридической определенности, одинаковости судебной практики и открытости судебных решений;
- эффективности судебной защиты.

Для воплощения названных положений уголовно-процессуальной политики в юридическую практику существенное значение имеют те их интерпретации, которые даются им в самом Указе Президента.

Правильно организованная система судов является одной из гарантий справедливого и эффективного судопроизводства. Существующая система судов общей юрисдикции требует усовершенствования с целью реализации основ, определенных Конституцией Украины, требований статьи 6 Конвенции о защите прав и основоположных свобод человека относительно обеспечения права на судебную защиту и положений нового процессуального законодательства.

Система судов общей юрисдикции должна строиться на принципах:

специализации – работа судов должна быть организована с учетом особенностей предмета судебных дел в полном соответствие с юрисдикцией, обусловленной названными особенностями конкретного вида судопроизводства;

территориальности – суды должны быть образованы так, чтобы их юрисдикция охватывала определенную территорию государства, исходя из потребности приближения судопроизводства к человеку;

инстанционности – суды должны быть организованы так, чтобы обеспечить право на пересмотр судебного решения в суде высшего уровня.

Правила судебной процедуры должны обеспечивать принятие правосудного решения и обеспечивать равные гарантии участникам процесса относительно судебной защиты их прав.

Судопроизводство, как наиболее действенный институт обеспечения верховенства права, должен основываться, в частности, на таких общих принципах как:

законность, которая требует от суда осуществлять судопроизводство, руководствуясь Конституцией и действующими законами страны, с учетом их целевого назначения и имея при этом ввиду наиболее справедливое толкование для каждого индивидуально-определенного случая;

равенство участников процесса, которое обеспечивает для всех участвующих в деле лиц равные возможности в судебном процессе, в соответствии с процессуальным статусом каждого участника процесса;

диспозитивность, предоставляющая какой-либо стороне равную свободу распоряжаться своими правами относительно предмета спора;

состязательность, которая возлагает на стороны обязанность доказывать перед судом те обстоятельства, относительно которых существует спор и которые имеют значение для справедливого решения дела;

оптимальные сроки рассмотрения дел, что обязывает суд решать дела без неоправданных промедлений или же избегать поспешности, которые наносят ущерб справедливому судопроизводству;

гласность, предполагающая обеспечение всем лицам возможность принимать участие в судебном процессе;

открытость, которая означает свободный доступ общественности к судебному разбирательству и к имеющимся решениям суда, которые могут быть ограничены законом лишь с легитимной целью и соответствующим основанием;

обязательность решений суда, которые вменяют в обязанность государства обеспечить полное, своевременное и эффективное выполнение судебных решений под эффективным судебным контролем.

Особенности реализации перечисленных основ в каждом виде судопроизводства обусловливаются спецификой предмета судебного дела и задач суда в его разрешении. Только в таком случае уголовно-процессуальная политика может быть действительно новой, отвечать международным стандартам, иметь поддержку не только соответствующих государственных учреждений, но и всего общества.

Как видно из всего изложенного предлагаемая к внедрению в практику Концепция новой уголовно-процессуальной политики предполагает радикальную реорганизацию всех существующих организационно-функциональных основ борьбы с преступностью с целью успешного решения всего комплекса правовых, криминологических, кадровых и даже воспитательных задач в рассматриваемой сфере жизнедеятельности общества.

3. Принципы современной уголовно-процессуальной политики Украины. Вопрос о принципах уголовно-процессуальной политики еще не был предметом самостоятельного исследования. Такое положение никак нельзя оправдать тем, что и сама названная политика тоже никогда не исследовалась, хотя с точки зрения ее социального статуса вполне заслуживает более глубокого теоретико-прикладного внимания.

Обычно под принципами принято понимать наиболее общие правовые положения, предопределяющие организацию и функционирование конкретных правовых систем[17]. Такое представление о принципах можно было бы признать вполне приемлемым и для характеристики принципов уголовно-процессуальной политики, за исключением указаний на их правовое закрепление. Так когда-нибудь оно и случится, а сейчас, исходя из указанного представления о принципах вообще, рассмотрим наиболее

[17] См. Борисов В.В. Правовой порядок развитого социализма. Вопросы теории. – Саратов: Изд. СЮИ, 1977. – С. 366–380; его же, Проблемы правового порядка развитого социалистического общества. Дис. ... докт. юрид. наук. – Саратов, 1979. – С. 89–108; Явич Л.С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 33; Колодій А.М. Принципи права України. – Київ: Юрінком Інтер, 1998. – С. 20; его же, Принципи правового порядку: загальна характеристика / Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 30. – К., 2005. – С. 84–90; Панаріна Н. Принципи правопорядку та їх співвідношення з іншими принципами, що діють у правовій системі. Юридична Україна. 2007, № 7. – С. 13–18.

важные исходные положения применительно к принципам современной уголовно-процессуальной политики.

1. Принцип территориальной масштабности и содержательной целостности политики. Преступность – явление многостороннее. Она поразила, в той или иной степени, все стороны жизнедеятельности общества. Именно пределы распространенности преступности предопределяют масштабность борьбы общества с названным антисоциальным явлением. Для обеспечения эффективности рассматриваемой здесь борьбы усилия общества должны быть направлены на все объекты, в той или иной степени пораженные преступностью, с целью ограничения и ликвидации ее отрицательного воздействия на общество. Политическая линия государства, ориентирующая соответствующие правоохранительные и судебные органы, все общество на всесторонний и полный охват всей территории страны мероприятиями по пресечению, предупреждению и ликвидации преступности образует содержание территориального аспекта рассматриваемого принципа.

Второй аспект данного принципа отражает содержательную целостность уголовно-процессуальной политики. Украина как специфическое государственное образование обладает единой внутренней политикой, составной частью которой является политика борьбы с преступностью со всеми ее технологическими элементами, в том числе и уголовно-процессуальными. Последние представляют специфические средства борьбы с преступностью и применяются специальными органами государства в особых случаях и в строго установленных законом пределах. Поскольку государственный суверенитет страны распространяется на всю территорию Украины, то в таких же пределах реализуется ее внутренняя политика государства, в том числе и ее уголовно-процессуальная политика. Последняя должна быть общей и единой, как по содержанию, так и по форме для всех органов и для всего населения страны. В тех случаях, когда специфика каких-либо регионов государства требует планирования и проведения в жизнь дополнительных мер борьбы с преступностью, то такие коррективы могут вносится и реализовываться в рамках региональной политики соответствующих областей страны, которые, тем не менее, не могут противоречить общей уголовно-процессуальной политике государства. Иначе говоря, региональная политика борьбы с преступностью находится в отношении дополнительности к общей уголовно-правовой политике государства и не может противоречить ее функциональному назначению.

2. Принцип многовекторности и функциональной предметности. Преступность вездесуща и многообразна. Она поразила все стороны жизнедеятельности общества, угрожая его стабильности и нормальному функционированию. Государство вынуждено вести борьбу с указанным антисоциальным явлением, на всей территории страны, расходуя при этом колоссальные материальные, технические, денежные, кадровые и другие ресурсы. Для обеспечения успеха этой борьбы государство должно иметь четкое представление о наиболее важных направлениях своей деятельности, тех средствах, способах и приемах, которые должны применяться с целью решения глобальных задач борьбы с преступностью. Последние в своем единстве и образуют основное, главное содержание уголовно-процессуальной политики государств. В общей структуре названной политики выделяются основные направления ее формирования и развития, которые в своем единстве образуют главный социально – правовой вектор уголовно-процессуальной политики[18], другие – развивают те или иные аспекты[19] главных направлений названной политики, обеспечивая успехи государственной деятельности в сфере борьбы с преступностью[20].

Для обеспечения определенности в развитии названных направлений деятельности все они должны быть надлежащим образом отражены в соответствующей Концепции современной уголовно-процессуальной политики Украины и тех нормативно-правовых актах, которые данную политику регламентируют.

В особой правовой регламентации нуждается личностный вектор уголовно-процессуальной политики. Имеется в виду все, что связано с положением любой личности в уголовном процессе. Понятно, что все названное должно быть изложено в соответствующей Концепции исключительно содержательно и предметно. Если, например, речь идет о правовом положении свидетеля, то нет нужды детально регламентировать в УПК все аспекты, характеризующие ее неприкосновенность. Последнее очевидно из общей правовой регламентации такой личности в Конституции и УПК. Что же касается правового положения обвиняемого (подсудимого или даже осужденного), то в отношении таких лиц все, что касается их свободы и неприкосновенности, равно как и случаев их ограничения должно быть детально регламентировано в соответствующих нормах УПК. Иначе говоря, правовая регламентация обозначенных здесь вопросов должна во всех случаях быть предметно-содержательной, исключая, с одной стороны, ее избыточность, а, с другой стороны, недостаточность, т.е. изложена в соответствующих нормативно-правовых актах в меру социально-правовой необходимости.

Таким образом, политические ориентиры Концепции, равно как и соответствующие положения уголовно-процессуальной политики, должны быть всегда предметно-содержательными, иначе реальная уголовно-процессуальная политика будет неопределенной, а значит и неэффективной. Сказанное означает, что для успешного решения задач, например, обеспечения свободы личности, провозглашенной Конституцией или каким-нибудь другим нормативным актом, требуется указать в Концепции или в соответствующем законодательном акте не только как именно предусмотренная законом свобода будет обеспечиваться, но, и это главное, четко перечислить случаи возможного ее ограничения. Иначе говоря, всякие исключения из общего правила должны быть описаны и в Концепции, а затем и в нормативно-правовых актах, определяющих уголовно-процессуальную политику именно, как исключительные, не позволяющие, с одной стороны, двусмысленное их толкование, а с другой стороны, во избежание их ошибочного применения на практике.

3. Принцип законности. Вопрос о законности уголовно-процессуальной политики так же не был предметом самостоятельного исследования. В специальной литературе речь обычно идет о законности практической деятельности по реализации уже принятой политики[21]. Что же касается ее формирования, то здесь государство вольно действовать так, как считает нужным. Это, как полагают сторонники такой точки зрения, вытекает из самой сути политики, представляющей собой специфический вид искусства. Между тем, такой подход вряд ли можно признать

---

[18] «Вектор – (лат. – везущий, несущий) – основное направление, развитие какого-либо процесса или явления» – Современный толковый словарь русского языка. – М.: Ридерз Дайджест, 2004. – С. 68.

[19] Аспект (лат. – aspectus) –одна какая-либо сторона конкретного предмета, явления; одно какое-либо отношение или одна какая-либо форма связи его с другими предметами, явлениями. См. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1974. – С. 54.

[20] Сфера (греч. sphaira – шар) – пространство, находящееся в пределах действия чего-либо; пределы распространения чего-либо; область физической и духовной жизни, деятельности; отрасль. См. Современный толковый словарь русского языка. – М.: Ридерз Дайджест, 2004. – С. 813.

[21] См., например, Кобликов А.С. Законность – Конституционный принцип советского правового судопроизводства. – М., 1979.

корректным. Дело в том, что искусство также представляет собой особый вид деятельности, который, как и любая другая деятельность не должна противоречить закону. Кроме того, политика является разновидностью управленческой деятельности, к которой, как известно, так же предъявляются требования законности и обоснованности. Не вызывает сомнения, что таким требованиям должны отвечать не только уже существующая политика, но и те процессы, которые связаны с формированием новой политики, в том числе и уголовно-процессуальной. Таким образом, незаконность названных процессов, естественно, обусловит в той или иной части незаконность самой уголовно-процессуальной политики. Поэтому исходным фактором законности любой политики является законность всех действий, связанных с ее формированием и принятием в установленном законом порядке. Как известно, формирование политики осуществляется на основе соответствующих Концепций, которые в предшествующем изложении уже назывались. Поскольку упомянутые концепции утверждаются Указами Президента или принимаются специально создаваемыми для таких целей органами, например, Национальный комиссией по укреплению демократии и утверждению верховенства права в Украине, то возникает вопрос о возможности оспаривания тех или иных решений в случаях их незаконности. На мой взгляд, добиться такой цели можно путем обращения заинтересованных субъектов в Конституционный Суд Украины.

4. Принцип обоснованности. Существующая в государстве уголовно-процессуальная политика не может меняться произвольно, по желанию каких-либо ведомств, правительств и даже Президентов. В тоже время текущая политика в сфере борьбы с преступностью не может продолжаться, если она не обеспечивает решение соответствующих задач в интересах общества. Последнее обстоятельство свидетельствует о наличии факторов обусловливающих замену текущей политики в сфере борьбы с преступностью новой политикой в данной сфере. Иначе говоря, замена одной политики другой во всех случаях обусловливается конкретными факторами. Их может быть несколько. Но главным, доминирующим среди других всегда является реально существующий кризис текущей уголовно-процессуальной политики. Его наличие, с одной стороны, обусловливает необходимость замены текущей политики новой, более прогрессивной, соответствующей сложившейся криминогенной и правовой ситуации, а, с другой стороны, является основанием разработки новой уголовно-правовой политики. На это обстоятельство справедливо обращается внимание в специальной литературе [22]. Ничто иное как кризис уголовно-процессуальной политики характеризует такое ее текущее состояние, которое по своей качественной определенности не соответствует ни уровню преступности, ни тем требованиям, которые предъявляются обществом к борьбе с названным антисоциальным явлением с целью его ограничения и ликвидации. Именно данное обстоятельство инициирует разработку новых концепций о борьбе с преступностью, новой уголовно-процессуальной политики, проведением системы организационно-правовых мероприятий по их реализации. По сути дела, положения раздела второго проекта новой Концепции констатирующего «Стан сфери кримінальної юстиції та органів правопорядку» проекта новой «Концепції державної політики у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні» від 24 квітня 2007 р. и являются обоснованием как специфики реально существующего политико-правового кризиса, так и попыткой его разрешения предлагаемыми в Концепции способами.

5. Принцип социальной целесообразности. Прикладной аспект данного принципа отражает социальную ценность тех целей, которые ставит перед обществом новая уголовно-процессуальная политика. Из сказанного вытекает, что коль скоро названная политика отражает потребности общества в повышении эффективности борьбы с преступностью, то, естественно, что она представляет для общества вполне определенную ценность. В этой связи ее оптимальное функционирование должно поддерживаться всеми имеющимися в государстве ресурсами в качестве социально целесообразного явления или политико-правового образования. Неслучайно термин «целесообразный» интерпретируется как «причинно-обусловленный, закономерный, внутренне оправданный, соответствующий поставленной цели, разумный, практически полезный» [23].

6. Принцип прикладной реальности. Реальным является нечто действительно существующее в конкретных пространственно-временных границах, позволяющих его индивидуализи-

---

[22] См. Босхолоз С.С. Основы уголовной политики. – М.: Изд. Юринформ, 1999. – С. 11–27; см. также: Алексеев А.И., Овчинский В.С., Побегайло Э.Ф. Российская уголовная политика: преодоление кризиса. – М.: Изд. НОРМА, 2006.

[23] Современный толковый словарь русского языка. – М.: Изд. Ридез Дайжест, 2004. – С. 914.

ровать и оценить как объективно существующую вещь или предмет. В современной философии принято различать два вида реальности: объективную реальность в виде материализованных в окружающую нас действительность предметов, вещей, объектов и субъективную реальность, т.е. то, что отражено в нашем сознании, но не материализовалось в окружающую действительность в виде индивидуально определенного предмета или вещи[24]. Применительно к предмету нашего исследования сказанное означает, что мысленно разработанные представления о предполагаемой уголовно-процессуальной политике являются субъективной реальностью пока они не воплощены в юридическую практику. Последнее возможно лишь после принятия об этом специального решения. В нашем случае Указа Президента об утверждении соответствующей Концепции или аналогичного акта, принятого Национальной комиссией по укреплению демократии и утверждению верховенства права. После воплощения положений названных Концепций в юридическую практику все они трансформируются в конкретно выраженную объективную реальность. Последняя используется в практических целях и потому именуется прикладной реальностью. Только в таком случае рассмотренные нами Концепции воплощаются в реальную действительность и именно таким образом они обеспечивают формирование и утверждение новой уголовно-процессуальной политики. Но принцип правовой реальности имеет еще один аспект, который связан с его осуществимостью или реализацией. Из истории нам известно немало политических установок (от завершения строительства коммунизма в середине двадцатого века до полной ликвидации преступности), которые, как известно, оказались утопическими, т.е. нереальными и потому не были реализованы. Мне могут возразить, что указанные установки относятся к советскому прошлому. Но и в наше время ориентация на то, что „у самостійній та незалежній Україні всі бандити повинні сидіти в тюрмі", является научно необоснованной декларацией и реально неосуществимой мечтой. Подтверждением тому является фактическое состояние преступности: бандиты гуляют на свободе, а преступность продолжает функционировать по своим антисоциальным законам. Таким образом, в структуру уголовно-политических установок должно включаться лишь то, что реально может быть использовано, воплощено в практику борьбы с преступностью.

[24] См. Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. – М.: Наука, 1974.

7. Принцип правового гуманизма. В современной лингвистике слово «гуманный» интерпретируется как человечный[25]. Такое смысловое значение рассматриваемого термина вполне приемлемо для характеристики рассматриваемых нами проблем. В самом деле, коль скоро речь идет об уголовно-процессуальной политике, которая по своей сути является социальной, то последняя не может отрицать гуманистический характер отношения общества к любому из его членов так или иначе вовлеченного в орбиту уголовно-процессуальной деятельности. Следовательно гуманизм имманентно присущ уголовно-процессуальной политике и той уголовно-процессуальной деятельности, в структуре которой она практически реализуется. Здесь однако возникает вопрос: по отношению к каким лицам, принимающим участие в уголовном процессе, данный принцип гуманизма реализуется. Обычно принято говорить об обвиняемом, который в уголовном процессе больше и чаще всего испытывает всякого рода ограничения. Одни из них, как известно, применяются в соответствии с законом, другие нередко наступают в нарушение закона, т.е. в процессе неадекватной правоприменительной деятельности. Но в деле, как известно, имеются и такие лица, которые понесли ущерб от совершенного по отношению к ним преступления[26]. К последним, следовательно, так же должно быть гуманистическое отношение, иначе гуманное отношение к одним и негуманное отношение к другим будет проявляться как явная, ничем не оправданная несправедливость. Но в деле имеются и другие субъекты, например, гражданские истцы и ответчики, свидетели и понятые, законные представители несовершеннолетних участников процесса, и было бы непонятно, если бы к таким лицам отношение строилось на других, негуманистических началах. Таким образом, по своему содержанию принцип гуманизма является многоаспектным, отражающим человечное (то бишь гуманное) отношение ко всем и к каждому, вовлеченному в орбиту уголовного процесса. Только в таком случае рассматриваемое положение может квалифицироваться в качестве принципа современной уголовно-процессуальной политики.

8. Принцип предметной конкретности. Уголовно-процессуальная политика должна быть в любом случае содержательной.

[25] См. Современный толковый словарь русского языка. – М.: Изд. Ридез Дайджест, 2004. – С. 146.

[26] См. Баулин Ю.В. Причинение вреда с согласия «потерпевшего», как обстоятельство, исключающее преступность деяния. – Харьков: Изд. «Кроссроуд», 2007.

И такая ее качественная определенность обусловлена тем предметом деятельности, который она регулирует. В нашем случае речь идет об организации и деятельности органов, ведущих борьбу с преступностью. Отсюда правомерно говорить о предметном характере данного вида политики, иначе она будет бессодержательной, а значит и неопределенной. Конкретность содержания политики обусловлена ее истинностью, а истина, как известно, всегда конкретна[27]. Предъявляемое к политике требование предметной конкретности ориентирует ее создателей на объективный, содержательный, вдумчивый подход к разработке и формулированию соответствующих политико-правовых положений, которые при их доброкачественном изложении в соответствующих нормативных актах или концепциях обеспечивают их реальное воплощение в практику борьбы с преступностью. Напротив, абстрактные, расплывчато выраженные политико-правовые положения, делают уголовно-процессуальную политику неопределенной, двусмысленной, а значит и ущербной, обусловливающей возникновение таких же недостатков в непосредственно практической деятельности, дискредитирующих, в конечном счете, как уголовно-процессуальную политику, так и практику борьбы с преступностью.

9. Принцип прогрессивности. Формирование новой уголовно-процессуальной политики является способом вынужденного реагирования на кризис текущей (устаревшей), не соответствующей новым реалиям общества политики. Из такой констатации вытекает, что новая уголовно-процессуальная политика должна быть лучше, совершенней, доброкачественней текущей политики. Свойства политики обеспечивающие ее соответствие перспективным потребностям общества можно именовать прогрессообеспечивающими, а саму политику прогрессивной. Политика такого качества обеспечивает государству и обществу планируемый успех в борьбе с преступностью, в защите прав и законных интересов граждан, в их движении к овладению теми стандартами в указанной борьбе, которые являются общеевропейскими или мировыми. Такая характеристика новой политики полностью согласуется с современным пониманием прогресса, в соответствии с которым «прогресс (от латинского progressio – движение вперед, преуспевание, успех) интерпретируется

[27] См. Кондаков Н.И.Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1974. – С. 218–219.

в современной философии как развитие от низшего к высшему; переход на более высокую ступень развития; движение вперед к новому, передовому, более совершенному»[28], а значит прогрессивному. Формирование политики такого качества предполагает своевременное выявление появившихся в текущей политике негативных явлений, принятие мер к их локализации с целью последующего устранения на основе разработки новой уголовно-процессуальной политики, обеспечивающей успехи общества в борьбе с преступностью.

10. Принцип научности. Формирование новой уголовно-процессуальной политики должно осуществляться на основе специально разработанной для этой цели Концепции. Как позывает практика, названная Концепция представляет собой довольно объемный и многоаспектный документ, в котором предусматривается разрешение большого комплекса вопросов различной отраслевой принадлежности, правильное понимание и разрешение которых требует знаний большого круга специалистов, в том числе и ученых. Участие последних в разработке Концепции новой уголовной политики обязательно, ибо только они способны обеспечить ее разработку и последующее воплощение в практику борьбы с преступностью на подлинно научной основе. Концепция должна учитывать не только новое законодательство и практику его применения в различных сферах борьбы с преступностью, но и последние достижения науки в названных сферах. Это понятно, ибо только в таком случае рассматриваемая Концепция будет отвечать требованиям принципа научности. Непонятно другое: почему подготовленные на практике документы, в том числе и разработанный проект Концепции новой уголовно-процессуальной политики ни разу не подвергались криминологической экспертизе. Между тем такой экспертизе должны подвергаться если не все законодательные акты, то, во всяком случае, те из них, которые определяют основные (главные) направления жизнедеятельности общества, ну и конечно же те из них, которые формируют и регламентируют политику государства в сфере борьбы с преступностью. Не случайно на это обращалось внимание в специальной литературе и не только в Украине, но и в России. «Надо сказать, что в отношении проекта УК РФ 1996 г. попытка проведения такой

[28] Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. – М.: Наука, 1975. – С. 481.

экспертизы по распоряжению Генерального прокурора РФ была предпринята Российской криминологической ассоциацией. Заключение экспертов-криминалистов, содержащее серьезные критические замечания по представленному проекту поступило в Государственную Думу. Но...результаты экспертизы разработчиками УК РФ фактически учтены небыли»[29].

В Украине разработка правовых основ и организационно-методических способов внедрения криминологической экспертизы проектов законодательных актов была поручена Академии правовых наук Украины распоряжением Президента Украины № 35/95 от 10 февраля 1995 г. (п.11).

Во исполнение этой задачи Бюро Президиума АПрНУ (постановление № 7-11/б от 6 марта 1996 г.) создало при Научно-исследовательском институте изучения проблем преступности временный творческий коллектив под руководством доктора юридических наук, академика А.П. Закалюка. В течение 1996–1997 гг. ученые разработали:

- проект Закона «О криминологической экспертизе»;
- проект Постановления Кабинета Министров Украины «Об организации криминологической экспертизы в Украине»;
-проект Положения о порядке проведения криминологической экспертизы;
- методику криминологической экспертизы[30].

К сожалению, возможности производства независимой научно обоснованной экспертизы в Украине до сих пор так же не использовались. Не подвергались экспертному исследованию ни названные в этой работе Концепции, ни те нормативные акты, которыми они включены в структуру современной уголовно-процессуальной политики Украины.

11. Принцип стабильности характеризует уголовно-процессуальную политику с точки зрения ее устойчивости, постоянства, функционирования в определенных пространственно – временных пределах. Этот признак политики не случайный и, уж конечно же, не надуманный. Дело в том, что преступность – явление не только сложное, длительно существующее, но и специфически развивающееся. Для того, чтобы воздействие общества на преступность с целью ее ограничения и устранения было успешным требуется определенное постоянство в самом подходе к борьбе с указанным явлением, а этого можно достичь только при постоянстве, стабильности используемой в этих целях политики. Предъявляемое к политике требование стабильности имеет ориентирующее (а значит и управленческое) значение, поскольку при наличии признаков дестабилизации политики, выражающейся в отходе от тех направлений и правил деятельности, которые приняты, обусловливают разработку мер к ее позитивному развитию. Технологию, обеспечивающую устойчивое функционирование уголовно-процессуальной политики, мы именуем стабилизацией политико-правовых процессов.

12. Принцип доброкачественности. Любое явление обладает вполне определенным качеством. Нет явлений, предметов или процессов которые бы таким свойством не обладали. Следовательно, названное свойство присуще и политике, в том числе и уголовно-процессуальной. Другое дело, что политика одной качественной определенности может выполнять возложенные на нее функции, обеспечивать успех борьбы с преступностью. Политика иного качества достижение таких успехов может не обеспечивать. С учетом изложенного, первый вид политики можно именовать доброкачественной, а второй – недоброкачественной. Понятно, что общество может быть удовлетворено только первым видом политики. И это не вызывает сомнений, т.к. только доброкачественная политика приобретает свойство функциональной устойчивости, делает ее практически рациональной, обеспечивает решение соответствующих задач в процессе борьбы с преступностью. Данное обстоятельство важно подчеркнуть, поскольку со свойством доброкачественности связано бытие, т.е. существование политики. Иначе говоря, недоброкачественная политика не имеет права на свое существование и должна быть заменена иной, доброкачественной политикой.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 14 від 10 жовтня 2007 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук ***М.А. Погецький***

[29] Алексеев А.И., Овчинский В.С., Побегайло Э.Ф. Российская уголовная политика: преодоление кризиса. – М.: Изд. НОРМА, 2006. – С. 16.

[30] См. Про правове регулювання та порядок проведення кримінологічної експертизи проектів законодавчих актів. – Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності. Випуск 2. – Харків: Вид. «Прапор», 1998. – С. 96.

УДК 343.9.024:343.97

О.Ю. Шостко, к.ю.н., доцент,
завідувач лабораторії дослідження
проблем міжнародного співробітництва
у сфері боротьби зі злочинністю

О.М. Овчаренко, к.ю.н., мол. наук.
співробітник ІВПЗ АПрН України,
м. Харків

ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ІНСТИТУТАМИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Одним з найважливіших напрямків єдиної загальноєвропейської політики є співробітництво у питаннях боротьби зі злочинністю.

На початку 1980-х років у країнах Європи обговорювалася дилема, як створити спільний простір вільного руху осіб, товарів та послуг і одночасно гарантувати його безпеку? Було вирішено, що скасування кордонів має проводитися одночасно з «компенсаційними» заходами по координації роботи органів поліції, митниці та судів, спрямованими на боротьбу з організованою злочинністю[1].

Маастрихтським договором про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. введена в дію так звана «третя опора» ЄС, яка передбачає тісну співпрацю країн у сфері внутрішніх справ і правосуддя. Стаття 29 цього Договору стосується безпосередньо попередження злочинності – організованої та іншої, що передбачає досягнення цілей ЄС в наданні громадянам високого рівня гарантій у сфері свободи, безпеки і правосуддя[2].

Особливістю нового етапу розвитку інститутів ЄС є посилення міжвідомчої співпраці правоохоронних органів країн-членів ЄС, утворення спеціальних наднаціональних структур, а також налагодження зв'язків між ними та країнами-членами[3]. Правовою основою для такої співпраці є ст. 30 Угоди про утво-

[1] Cross border cooperation in the combating of organized crime // Council of Europe. Organized crime – Best Practice Survey n'5. – Strasbourg, January 2003. – 22 p. – p. 6.

[2] Шостко О.Ю. Формування спільної європейської політики протидії організованій злочинності // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред В.Я. Тацій. – Вип. 89. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 166.

[3] Див.: Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – 448 с. – С. 55–60.

рення ЄС, яка визначає, що спільні акції у сфері співпраці органів кримінальної юстиції включають оперативні контакти компетентних органів (поліції, митниці, а також інших правоохоронних органів країн-членів), пов'язані з профілактикою, виявленням та розслідуванням злочинів. Співпраця також включає спільні проекти щодо навчання офіцерів, їх обміну, акредитації, а також експертні дослідження[4].

Новий План дій Україна – ЄС було прийнято 2 лютого 2005 р[5]. У пункті 2.4 цього документа зазначено, що співробітництво в сфері юстиції та внутрішніх справ у контексті Європейської політики сусідства буде базуватися на існуючому Плані дій ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ в Україні від 10 грудня 2001 р. та Плані-графіку його імплементації, який слугуватиме інструментом імплементації, моніторингу, оцінки та визначення щорічних пріоритетів[6]. Такі пріоритети співробітництва в сфері юстиції та внутрішніх справ визначаються щорічно під час засідань міністрів юстиції та міністрів внутрішніх справ у форматі Україна – Трійка ЄС. Під час першого засідання у форматі Україна – Трійка ЄС (листопад 2002 року) міністри юстиції та внутрішніх справ України та Трійки ЄС підтвердили, що пріоритетними напрямками співробітництва у сфері юстиції та внутрішніх справ мають бути питання реадмісії та міграції, управління кордонами, боротьби з „відмиванням" коштів, з торгівлею людьми та наркотичними засобами, так само, як і боротьба з корупцією, попередження та боротьба з сексуальною експлуатацією дітей і дитячою порнографією[7].

У Плані дій ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ в Україні від 10 грудня 2001 р. зазначається, що співробітництво в правоохоронній сфері буде здійснюватись у таких формах: обмін технічною, оперативною та стратегічною інформацією між правоохоронними органами країн-членів ЄС та України в межах відповідного законодавства сторін у сфері протидії організова-

[4] Договор о Европейском Союзе // Европейское право. Учебник для вузов / Под ред. Л.М. Энтина. – М.: НОРМА, 2000. – С. 521–720.

[5] План дій Україна – ЄС на 2005–2007 рр. від 02.02.2005 р. // Офіційний сайт МЗС України // http://www.mfa.gov.ua/data/upload/publication/mfa/ua/2820/plan.doc

[6] План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ, погоджений на IV засіданні Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС 12.12.2001 р. // Офіційний сайт МЗС України // http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2999.htm.

[7] Спільна доповідь виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС від 21 березня 2003 р. // Офіційний сайт МЗС України // http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1953.htm.

ній злочинності, з урахуванням конфіденційності та захисту даних у сфері взаємного обміну даними; визначення національних українських органів на виконавчому рівні для обміну інформацією з правоохоронними органами країн-членів ЄС; вжиття заходів для налагодження прямої співпраці між правоохоронними та слідчими органами, в тому числі створення спільних робочих груп, спеціалізованих на певних категоріях злочинів, до складу яких увійдуть представники слідчих органів обох сторін; вжиття необхідних заходів загальнодержавного рівня для систематизації співробітництва між поліцією, митною службою, розвідкою та службою безпеки з метою попередження та запобігання поширенню злочинної діяльності на територію іншої сторони; сприяння більш широкому застосуванню інституту офіцерів зв'язку; відпрацювання спільних методів аналізу ризику з метою використання у правоохоронних заходах та заходах попередження злочинів; у відповідних випадках здійснення обміну інформацією про сумнівні фінансові операції між підрозділами фінансової розвідки країн-членів ЄС та відповідним органом державної влади України, беручи до уваги необхідність забезпечення дотримання законодавчих та інших необхідних заходів з метою гарантування конфіденційності та захисту даних, які передаються українській стороні; продовження підготовки співробітників українських правоохоронних органів на рівні стандартів ЄС; розвиток співробітництва між Європолом та відповідними українськими органами згідно з Конвенцією про Європол та іншими подібними рішеннями Європейської ради[8].

Отже, враховуючи проголошені на найвищому державному рівні євроінтеграційні наміри України, актуальним є аналіз правових основ та форм діяльності європейських наднаціональних правоохоронних структур, до яких, насамперед, належать Європол та Євроюст. Успіхи та поразки цих органів на терені боротьби з організованою злочинністю широко дебатуються у країнах ЄС, однак залишаються поза увагою вітчизняних дослідників[9].

Європейське поліцейське відомство (Європол) – це організація, що координує оперативно-пошукові дії поліції держав ЄС,

[8] Там само.

[9] Див.: Cross border cooperation in the combating of organized crime // Council of Europe. Organized crime – Best Practice Survey n'5. – Strasbourg, January 2003. – 22 p.; Проневич О.С. Європол: правові та організаційні засади участі у боротьбі з транснаціональною злочинністю // Вісник Запорізького державного університету – 2003. – № 1. – С. 5–8.

збір та обмін інформацією про діяльність міжнародних злочинних угруповань. Метою діяльності Європолу є підвищення ефективності співробітництва компетентних відомств у запобіганні та попередженні, а також аналізі причин їх розповсюдження і протидії особливо небезпечним злочинам європейського масштабу. Європол на даний час посідає особливе положення у системі Європейського Союзу. Він має власні права і обов'язки, які є автономними, а не похідними від аналогічних прав і обов'язків інститутів ЄС. Підзвітність інститутам ЄС дає привід віднести його до регіональних міжнародних організацій, сформованих на підставі угод між державами-членами ЄС.

Європейська рада в Каннах у червні 1995 р. схвалила Конвенцію про заснування Європолу, яка була ратифікована усіма країнами-членами ЄС і вступила в дію з 1 жовтня 1998 р.[10] Пізніше було прийнято ще ряд документів, що регламентують діяльність Європолу. Він розпочав свою роботу з 1 липня 1999 р.

Європол відповідає за збирання, аналіз та обмін інформацією з метою протидії створенню мереж нелегальної імміграції та транспортування людей; тероризму, нелегальній торгівлі наркотиками, ядерними, вибуховими та радіоактивними речовинами, зброєю, краденими автомобілями, творами мистецтва і антикваріатом, а також фальшивими документами; протидії підробленню грошових знаків; корупції; замахам на власність та шахрайству, рекету, крадіжкам; кібер-злочинам, заподіянню шкоди навколишньому середовищу.

Мандат Європолу розповсюджується на боротьбу з (1) нелегальною торгівлею наркотичними речовинами; (2) з нелегальною торгівлею радіоактивними і ядерними субстанціями; (3) з підготовкою і здійсненням нелегальної імміграції на території ЄС; викраденням автомобільного транспорту; торгівлею людьми (включаючи й поширення дитячої порнографії; (4) з тероризмом; (5) фальшуванням грошей (включаючи підробку банківських карток); (6) з «відмиванням» брудних грошей і з кримінальними структурами, які цим займаються.

Злочин підпадає під юрисдикцію Європейської поліцейської організації у наступних трьох випадках: якщо його вчинено у складі організованої групи або злочинної організації; якщо вже вчинений злочин або той, що скоюється, об'єктивно може зачіпати інтереси двох або більше держав-членів Європейського Союзу;

[10] Europol Convention // Official Journal C 26 of 30.01.1999.

якщо відомо, що розслідування, припинення або запобігання злочину неможливо здійснити зусиллями однієї держави-члена ЄС.

Згідно з положеннями Конвенції про заснування Європолу, у майбутньому за умови одноголосного схвалення відповідного рішення країнами-членами ЄС його мандат може бути поширений також на інші тяжкі форми міжнародної організованої злочинності.

Використання можливостей Європолу припустиме за умови, коли діяльністю організованих злочинних угруповань завдано шкоди інтересам мінімум двох країн-членів ЄС та існує нагальна необхідність координації дій національних органів кримінального переслідування. Персонал Європолу не має жодних повноважень брати безпосередню участь у здійсненні розшуку злочинців або речей чи проводити розслідування скоєних злочинів.

Європол підтримує країни ЄС шляхом аналізу оперативної роботи поліцейських відомств країн ЄС; через підготовку доповідей стратегічного характеру, які містять дані про організовану злочинність; через покращення обміну інформацією між офіцерами зв'язку в межах національного законодавства; проведення експертизи і надання технічної допомоги для розслідування і оперативних дій у межах всього Євросоюзу, під контролем і за відповідальності держави, на території якої було здійснено злочин.

Європол є підзвітним Раді міністрів внутрішніх справ та юстиції, яка відповідає за його діяльність, призначає директора та його заступників. Європол фінансують держави ЄС у відповідності до ВНП кожної з них[11].

У березні 2002 р. у Гаазі розпочав свою діяльність Євроюст[12]. Цей орган замінив тимчасовий підрозділ, який протягом півроку координував діяльність суддів, прокурорів та поліції. До складу Євроюсту входять представники країн-членів ЄС – прокурори національних держав, судді високого рангу та офіцери поліції – отже, це свого роду прообраз Європейської генеральної прокуратури. Головним завданнями Євроюсту є координація діяльності органів національної влади, відповідальних за розслідування злочинів та сприяння спрощенню процедури взаємної юридичної допомоги. Діяльність Євроюсту розповсюджується

[11] Europol Convention // Official Journal of the European Communities. C 26 of 30.01.1999; офіційний сайт Європолу // http://www.europol.europa.eu/index.asp?page=ataglance&language=.

[12] Decision of the Council # 2002/187/JHA dated 06.03.2002. – Official Journal of the European Communities. – L 63 of 06.03.2002.

на випадки, коли в розслідуванні беруть участь декілька держав, але він може займатися також справами, котрі стосуються лише однієї з країн ЄС, а також і третіх країн. До компетенції Євроюсту відносяться всі злочини, перераховані в Конвенції про Європол, а також комп'ютерні злочини, відмивання грошей, злочини проти навколишнього середовища, шахрайство та корупція. Євроюст може виконувати свої завдання через одного або більше національних представників, чи колегіально. У такому випадку представник кожної країни має один голос. Євроюст може вимагати від уповноважених органів країн-членів такі дії: (1) провадження розслідування або кримінального переслідування; (2) утворення спільних слідчих груп.

Діяльність Євроюсту фінансується з бюджету Співтовариств, за винятком заробітної плати суддів, прокурорів і поліцейських, які перебувають на утриманні держав-членів ЄС. Комісія ЄС бере участь у роботі без права голосу[13].

Серед найбільш ефективних та апробованих у рамках Євроюсту та Європолу практичних заходів інституційної співпраці у галузі боротьби з організованою злочинністю можна відзначити такі форми співробітництва як інститут офіцерів зв'язку та спільні слідчі групи.

Інститут офіцерів зв'язку з'явився у правовій системі ЄС з 1996 р. На підставі статті К.3 Угоди про заснування ЄС Європейська рада ухвалила Рішення № 96/277/JHA від 22.04.1996 р., яким засновано мережу обміну офіцерами зв'язку[14]. Основним завданням цієї мережі є покращення співробітництва у правоохоронній сфері між країнами-членами ЄС. Вказане Рішення Європейської ради становить правову підставу для введення посад офіцерів зв'язку, які наділені повноваженнями здійснювати експертний аналіз при провадженні процедур із надання правової допомоги та їх обміну між країнами-членами ЄС. При цьому країни-члени мають укладати відповідні двох- або багатосторонні угоди. До завдань офіцерів зв'язку належить наступне: (1) сприяння наданню усіх форм правової допомоги з кримінальних і у ряді випадків – з цивільних справ шляхом встановлення прямих зв'язків між уповноваженими правоохоронними органами країни, яка їх приймає; (2) збирання, обробка й обмін інформацією

[13] Офіційний сайт Євроюсту // http://eurojust.europa.eu/about.htm.

[14] Official Journal of the European Communities. - L 105 of 27.04.1996.

та статистичними даними з метою забезпечення взаємного розуміння правових систем та національного законодавства акредитуючих і приймаючих країн і поглиблення контактів між співробітниками правоохоронних органів відповідних країн. Країни-члени ЄС зобов'язані щорічно інформувати Генеральний Секретаріат Європейської Ради щодо заходів по обміну офіцерами зв'язку[15].

Слід зазначити, що офіцери зв'язку є також і у складі багатьох міжнародних організацій, які борються з транскордонною злочинністю, зокрема, Інтерпол, Європол, Євроюст.

Відповідно до ст. 5 Конвенції про заснування Європолу офіцери зв'язку повинні активно співпрацювати один з одним шляхом обміну інформацією та надання необхідної практичної допомоги і підтримки[16]. Згідно з актом керівного органу Європолу «Про права і обов'язки офіцерів зв'язку» від 15 жовтня 1998 р. офіцери зв'язку, підпорядковані Європолу, призначаються кожною країною-членом[17]. Директор Європолу має бути поінформований про ці призначення та повинен подати список цих осіб Керівному органу (ст. 2). До кандидатів у офіцери зв'язку висуваються наступні вимоги: (1) відповідно до чинного законодавства країни-члена, вони мусять бути службовцями органу, уповноваженого на запобігання та боротьбу з кримінально караними діяннями, які належать до мандату Європолу згідно зі ст. 2 Конвенції про заснування Європолу; (2) вони повинні володіти, принаймні, двома офіційними мовами ЄС; (3) вони мають бути здатними належним чином виконувати покладені на них обов'язки.

Основними обов'язками офіцерів зв'язку щодо Європолу є такі: (1) сприяння Європолу в досягненні покладених на нього завдань; (2) дотримання внутрішніх правил Європолу без порушень національного законодавства; (3) при виконанні своїх повноважень офіцери зв'язку повинні дотримуватися національного законодавства у сфері захисту інформації, якщо інше не передбачене Конвенцією про заснування Європолу (ст. 6 Акту). До обов'язків офіцерів зв'язку також входить інформування Європолу про діяльність, яка здійснюється ними на території акредитуючої держави, наскільки це дозволяє її національне законодавство. Зокрема, Директору Європолу має надаватися (a) інформація про здійснювані заходи, які перевищують можливості встановленого між країнами-членами двохстороннього співробітництва і можуть позначитися на діяльності Європолу; (b) відповідь на будь-які надіслані Європолом запити; (c) щомісячна статистична доповідь про усі проведені офіцерами зв'язку заходи (ст. 7 Акту).

[15] Official Journal of the European Communities.- C 26/09 of 15.10.1998.
[16] Europol Convention // Official Journal C 26 of 30.01.1999.
[17] Official Journal of the European Communities. – C 26/87 of 30.01.1999.

Оцінюючи перспективи впровадження в українську правову систему інституту офіцерів зв'язку, слід зазначити, що цей крок є нагальним, враховуючи наміри України з європейської інтеграції. Впровадження відповідного інституту потребує, насамперед, приєднання до відповідних документів ЄС, укладення двох- і багатосторонніх угод між Україною та країнами-членами ЄС та внесення змін до національного законодавства. На жаль, проект КПК України, зареєстрований на даний час у Верховній Раді України, не містить такого інституту, як офіцери зв'язку[18].

Між тим, слід зазначити, що певні кроки у цьому напрямку вже зроблено. Так з квітня 1999 р. в Україні діє Офіс зв'язку НАТО, який було відкрито у рамках відносин Особливого партнерства між Україною і НАТО на базі Управління євроатлантичного співробітництва Генерального штабу Збройних Сил України. Метою діяльності Офісу є сприяння участі України у програмі «Партнерство заради миру» з максимально повним використанням можливостей, закладених у цьому механізмі, а також поглиблення співпраці між НАТО та державними структурами України.

Нещодавно країни-члени ЄС запровадили практику призначення офіцерів зв'язку до складу своїх дипломатичних представництв у країнах-сусідах ЄС. Так у 2005 р. урядом Республіки Польща було ухвалено рішення про призначення чотирьох офіцерів зв'язку від Прикордонної Варти до країн-сусідів: Росії, Німеччини, України, а також до представництва ЄС в Брюсселі. Представники польської влади високо оцінюють ефективність роботи офісів офіцерів зв'язку Республіки Польща. Підкреслюється, що офіцери зв'язку дійсно спрощують зв'язок між відомствами, пришвидшують обмін інформацією, що суттєво заощаджує час. Крім того, вони виконують низку завдань Прикордонної Варти Республіки Польща: наприклад, справи, пов'язані із затриманням іноземців, прискорення встановлення персональних даних іноземних громадян, затриманих польськими правоохоронцями, вирішення оперативних

[18] Проект КПК України № 114036 // Офіційний сайт Верховної Ради України // www.rada.kiev.ua.

проблем, пов'язаних зі змінами в законодавстві сусідніх країн тощо. Офіцери зв'язку також сприяють обміну інформацією стосовно нелегальної міграції, злочинної діяльності на обох кордонах, незаконного обігу наркотиків та зброї, готують різноманітні аналітичні матеріали, тощо[19].

Зі свого боку, українська сторона у 2003 р. призначила офіцера зв'язку до складу українського дипломатичного представництва у Польщі. Аналогічні посади було введено до складу дипломатичних представництв країн-членів ЄС[20].

Широко використовує систему офіцерів зв'язку американське ФБР. На нашу думку, цю позитивну практику слід розширювати.

Вже декілька років в установах ЄС триває широка дискусія щодо інституту спільних слідчих груп[21]. Правовою підставою для його впровадження стали положення ст. 13 Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС 2000 р[22]. Нею передбачено можливість утворення уповноваженими органами країн-членів ЄС спільних слідчих груп для провадження конкретних заходів на певний визначений період часу (за умови наявності відповідної угоди між країнами). Кожна країна може ініціювати утворення такої групи у разі необхідності розслідування транскордонного злочину. До складу спільної слідчої групи можуть входити уповноважені співробітники правоохоронних органів, прокурори і судді. Керівником групи стає службовець країни, яка ініціює провадження по справі. Провадження проводиться у відповідності із законодавством країни, на території якої відбувається розслідування. Ряд процесуальних дій може проводитися членами слідчої групи інших країн за умови отримання відповідного дозволу компетентних органів акредитуючої та приймаючої країн.[23]

Стаття 13 Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС 2000р. передбачає можливість участі в спільних слідчих групах осіб, які не є службовцями уповноважених правоохоронних органів країн-членів, зокрема, службовців Європолу та Євроюсту. Правові підстави для участі цих організацій в спільних слідчих групах містяться в їх установчих документах. Так, згідно зі статтею 6 Рішення про заснування Євроюсту, національні члени можуть подати компетентним органам країни-члена ЄС клопотання про необхідність утворення спільної слідчої групи по конкретній справі. Стаття 7 рішення передбачає право Колегії Євроюсту вимагати від країни-члена ЄС утворення спільної слідчої групи. Аналогічне право Європолу надає ст. 3а Конвенції про утворення Європолу. Втім, роль останнього не обмежується ініціюванням спільних розслідувань, а полягає в інформаційному сприянні членам спільної слідчої групи при провадженні розслідування, а також при налагодженні необхідних контактів між правоохоронцями різних країн (ст. 3а Конвенції).

Після набуття чинності Конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах між країнами-членами ЄС 2000 р. виявилося, що країни-учасниці досить скептично ставляться до впровадження спільних розслідувань. Серед причин такої ситуації експерти відзначають незнання внутрішнього законодавства країни провадження кримінального переслідування; брак часу на його вивчення за необхідності вживання заходів оперативного реагування; відсутність довіри між співробітниками правоохоронних органів різних країн і небажання ділитися напрацьованим позитивним досвідом; необхідність отримувати дозволи компетентних органів країни провадження по кримінальній справі; і, нарешті, мовний бар'єр[24].

Отже, ЄС було вимушено вжити організаційних заходів для підсилення координації діяльності правоохоронних органів країн-членів. Відповідно до рішення № 11037/05 Європейської ради, усі країни-члени ЄС, а також Євроюст, Європол, Європейська рада і Європейська комісія мали призначити власних експертів з цього питання, як правило, службовців правоохоронних або судових органів. На національних експертів було покладено завдання здійснювати зв'язок із різними особами або організаціями на території їх країн, а також надавати консультативну інформацію щодо системи юстиції відповідної країни. Підкреслювалося, що уповноважені національні експерти не повинні утворювати нову бюрократичну і малоефективну мережу, але їм надається мож-

[19] Інтерв'ю Дж. Гріна від 10.09.2004 р. // Офіційний сайт НАТО // http://www.nato.int/docu/other/ukr/2004/s040803u.htm

[20] Офіційний сайт МЗС України // http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1953.htm.

[21] Council Document 11037/05 // ttp://register.consilium.europa.eu/pdf/en/05/st11/st11037.en05.pdf.

[22] Official Journal of the European Communities. – OJ C 197 of 12.07.2005.

[23] Офіційний сайт Європолу // http://www.europol.europa.eu/index.asp?page=content_jit&item=jit_historical_background

[24] Cross border cooperation in the combating of organized crime // Council of Europe. Organized crime – Best Practice Survey n'5. – Strasbourg, January 2003. – 22 p. – p. 20.

ливість мати колективні зустрічі у невеликих групах. Документ Європейської ради № 11037/05 визначає такі функції мережі національних експертів: (1) сприяння утворенню спільних слідчих груп шляхом надання інформації про правову регламентацію і організаційні форми їх утворення (конференції, тренувальні сесії, семінари тощо); (2) забезпечення експертизи щодо правової основи та інформації про контактних осіб уповноважених правоохоронних органів; подолання мовного бар'єру; (3) обмін інформацією про спільні слідчі групи з Європолом та Євроюстом; (4) збирання інформації про створення спільних слідчих груп з метою визначення їх найбільш ефективних організаційних форм і виникнення перешкод при їх створенні; (5) тісна співпраця з Європолом та Євроюстом під час розслідувань, проваджуваних спільними слідчими групами, з метою встановлення зв'язку між ними та цими міжнародними організаціями[25].

Чинний КПК України не передбачає можливостей утворення міжнародних спільних слідчих груп. Стаття 31 КПК України («Порядок зносин суддів, прокурорів, слідчих і органів дізнання з відповідними установами іноземних держав») не містить визначених правил про порядок таких зносин[26]. Очевидною є прогалина кримінально-процесуального законодавства у частині регламентації міжнародного співробітництва судово-слідчих органів при наданні правової допомоги. За даними Мін'юсту України, на сьогодні підписані, але не ратифіковані ані Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959 р. від 08.10.2001 р., ані нова редакція Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 07.10.2002 р., які передбачають можливість утворення спільних слідчих груп[27].

Оцінюючи положення проекту КПК України № 114036 у галузі міжнародного співробітництва, слід підкреслити, що він містить відповідний розділ[28]. Підвалиною міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності є його правове забезпечення, що є особливо важливим для правоохоронних органів, оскільки потрібно

[25] Council Document 11037/05 // http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/05/st11/st11037.en05.pdf .

[26] Кримінальний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

[27] Міжнародно-правове співробітництво у цивільних та кримінальних справах // Офіційний сайт Мін'юсту України // http://www.minjust.gov.ua/0/205.

[28] Проект КПК України № 114036 // Офіційний сайт Верховної Ради України // www.rada.kiev.ua.

створити доказову базу для розгляду справ у суді. Одночасно до недоліків проекту КПК слід віднести складність процедури зносин у питаннях про надання правової допомоги. Так, органи досудового розслідування України надсилають до своїх центральних установ доручення про надання правової допомоги у кримінальних справах, що знаходяться у їх провадженні, а вже потім доручення спрямовується до Генеральної прокуратури України. У той час, як в рамках інститутів ЄС розробляються заходи для спрощення процедури надання правової допомоги, автори проекту КПК залишають фактично незмінною існуючу складну і довготривалу процедуру опрацювання відповідних доручень.

Досить прогресивним кроком є відображення у проекті КПК інституту спільних розслідувань по кримінальних справах. Відповідно до ст. 653 проекту для всебічного і повного розслідування обставин злочинів, вчинених на територіях декількох держав, або якщо порушуються інтереси цих держав, можуть створюватися спільні слідчо-оперативні групи. Питання про створення спільних слідчо-оперативних груп за дорученнями органів досудового розслідування України та компетентних органів іноземних держав розглядає і вирішує Генеральна прокуратура України. Члени спільної слідчо-оперативної групи безпосередньо взаємодіють між собою, узгоджують основні напрямки розслідування, проведення слідчих та процесуальних дій, обмінюються отриманою інформацією. Координацію їх діяльності здійснює ініціатор створення спільної слідчо-оперативної групи або один з її членів. Слідчі та процесуальні дії виконуються членами спільної слідчо-оперативної групи тієї держави, на території якої вони проводяться[29].

Слід підкреслити ще один важливий аспект. Для ефективної співпраці України з європейськими інститутами у правоохоронній сфері необхідно створити відповідні правові підстави. Приміром, у ФРН після набуття чинності Конвенції про утворення Європолу було прийнято Закон про Європол. У ньому чітко визначено правовий статус і завдання національних установ, уповноважених на здійснення контактів з Європолом; функціональні обов'язки офіцерів зв'язку, які відряджаються ФРН для роботи у штаб-квартирі організації; підстави, умови та порядок використання для потреб німецьких правоохоронних органів

[29] Проект КПК України № 114036 // Офіційний сайт Верховної Ради України // www.rada.kiev.ua.

баз даних Європолу, вимоги для забезпечення захисту інформації, що використовується в поліцейському співробітництві; визначення форм контролю за діяльністю Європолу тощо[30].

Отже, враховуючи відсутність правової регламентації відносин України та європейських наднаціональних правоохоронних структур, варто розробити законопроект «Про організаційно-правові засади участі України в європейських правоохоронних структурах»[31] та підписати угоди про співробітництво з відповідними європейськими органами.

Рекомендована до опублікування на засіданні лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю (протокол № 1 від 12 лютого 2008 р.)

*Рецензент – кандидат юридичних наук, **В.С. Батиргареєва***

[30] Gesetz zu dem Protokol vom 24. Juli auf Grund von Artikel K.3 des Vertrags uber die Europaische Union betreffend die Auslegung des Ubereinkommes uber die Errichtung eines Europaischen Polizeiamts den Gerichtshof der Europaischen Gemeinschaften im Wege der Vorabendtscheidung vom 17. Dezember 1997 // Bundesgesetzblatt. – 1997. – Teil II. – S.2170.

[31] Слід зазначити, що Російська Федерація стала однією з перших країн, що не входять у систему ЄС, яка почала співробітничати з Європолом (Відповідна Угода була підписана 6 листопада 2003 р. в Римі (Італія) на саміті Росія – Євросоюз).

УДК 347.97/98

Н. В. Сібільова, к.ю.н., доцент,
зав. відділу дослідження проблем слідчої,
прокурорської та судової діяльності,
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України,
м. Харків

БАГАТОЛАНКОВІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ: НЕДОЛІК ЧИ ПЕРЕВАГА?

Судова реформа, що здійснюється в Україні, передбачає одним з напрямків її реалізації суттєву зміну судової системи. Визначаючи конкретні шляхи реформування задля досягнення проголошеної цілі реформи, слід розуміти, що судова система як і будь яка система не є простою сукупністю складових, що її утворюють, тобто судів. Як і кожна система, у тому числі й та, що утворюється у сфері соціального буття, вона характеризується певними зв'язками і відносинами між окремими її елементами (судами), зміст яких обумовлений принципами, що покладені в основу її організації і функціонування.

Поряд з принципами на побудову судової системи впливають і чинники іншого рівня, які не набувають статусу принципів, а мають значення властивостей, рис, ознак тощо[1]. Але їхній зміст теж має велике значення, бо якщо реалізація у побудові судової системи таких принципів як територіальність, спеціалізація, інстанційність дозволяє класифікувати судову систему як таку, що в цілому відповідає міжнародним вимогам щодо права кожного на суд у його судоустрійному аспекті, то риси, властивості й ознаки, по-перше, свідчать про розуміння і ступінь реалізації міжнародних вимог у судовій системі кожної держави, а, по-друге, унікалюють кожну судову систему, тому що є відбиттям історичного досвіду, традицій, рівня правової культури суспільства, його соціально-економічного стану, політичної доцільності, лобіювання інтересів певних економічних або політичних груп чи інститутів тощо.

Саме властивості, риси, ознаки є найбільш мінливими в характеристиці судової системи.

[1] *Куйбіда Р. О.* Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: Монографія. – К.: Атака, 2004. – 288 с. – С. 47.

Чи буде характеризуватися вона моно-, бі- чи полі центризмом[2], буде в неї три чи чотири ланки, якими організаційними формами буде втілена спеціалізація, як будуть розподілені інстанційні повноваження між різними ланками судової системи, будуть у неї спеціалізовані чи автономні гілки, які владні інститути формують судовий корпус – всі ці риси в кожній державі вирішуються під комплексним впливом вищезазначених факторів, що має своїм наслідком унікальність їх рішення в кожній державі, незважаючи на однаковість основоположних принципів побудови судової системи.

Важлива роль у реформуванні будь-яких державних інститутів, у тому числі й реформуванні системи правосуддя, належить правовій науці, яка поряд з іншими функціями має задачу розробки понятійного апарату, зокрема, такої галузі як судоустрій, або ширше, судове право.

Правильне використання понятійного апарату судового права у політичних, політико-правових актах дозволяє точно розуміти зміст і напрямки реформування, а вірне формування їх у законодавстві – точно розуміти зміст закону при його застосуванні на практиці. Так, введення такого нового поняття як «рівень судової системи» потребувало з'ясування його змісту і зіставлення зі змістом спорідненого сталого поняття «ланка судової системи». Ми вважаємо, що зміст цих понять і межі їх застосування не є тотожними[3]. Хоча існує і точка зору щодо їх повної ідентичності[4]. У зв'язку з останньою позицією виникає питання щодо доцільності введення нового поняття зі змістом, аналогічним давно існуючому, яке в такому випадку є не об'єктивним відбиттям накопиченого наукового знання, а проявом фактору суб'єктивної псевдо новизни.

Аналіз політико-правових і політичних документів щодо реформування системи правосуддя суб'єктів влади, які за

[2] Моноцентризм означає, що суди загальної юрисдикції і суди спеціалізовані входять до системи, яка очолюється однією судовою установою, яка є вищим судовим органом як для системи судів загальної юрисдикції, так і спеціалізованих судів. У державах, де гілка спеціалізованих судів має свій вищий суд, який а ні організаційно, а ні функціонально не взаємодіє з судом, що очолює систему судів загальної юрисдикції, панує принцип бі- або поліцентризму організації судової системи.

[3] Див.: *Сібільова Н.В.* § 1 Загальна характеристика судової системи / Організація судових і правоохоронних органів: Підручник. – Харків: Одіссей, 2007. – С. 100–101.

[4] *Куйбіда Р.О.* Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи. – С. 42–43.

Конституцією України мають право законодавчої ініціативи, а за політичною ситуацією здатні реально реалізувати свої програми через законодавчий процес, призводить до висновку про певні, якщо не значні, розбіжності у розумінні конкретних шляхів реформування при збіганні цілей і принципів реформи. Нами були зіставлені такі акти, як Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 (далі «Концепція») та Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків», зокрема п. 2,3 «Справедливе, неупереджене та доступне судочинство» (далі «Програма Уряду»).

Так, Програма Уряду щодо судової системи сформульована таким чином:

– загальне завдання: удосконалення системи судів;

– шляхи:

а) подолання їх багатоланковості, в тому числі модернізація існуючої системи господарських судів у спеціалізовані суди з розгляду комерційних спорів;

б) запровадження інституту виборних мирових суддів.

Вказані положення ні текстуально, ні за змістом не збігаються з положеннями Концепції.

По-перше, щодо мирових суддів. Не зрозуміло, який саме інститут мирових суддів мається на увазі, бо варіантів світовий досвід має багато, і тому було б потрібно хоча б натякнути на те:

1) чи будуть вони професіональними суддями чи ні;

2) чи будуть входити до державної судової системи чи ні;

3) будуть обиратися громадою чи її представницькими органами певного рівня (сільськими, районними, міськими, обласними радами);

4) будуть вони судами обмеженої юрисдикції або звичайними судами першої інстанції;

5) хто і в якому порядку може переглядати справи, розглянуті мировими суддями.

Відповідей на ці запитання у Програмі немає, а тому не можливо змістовно оцінювати вказане положення.

Щодо шляхів реформування, зазначених нами у п. а), то їх реальний зміст теж є незрозумілим, тому що тут змішані поняття, які характеризують різні складові судової системи: ланка, гілка, предмет юрисдикції. А тому не видно, що саме має бути

піддане реформуванню у судовій системі: якщо багатоланковість, то, мабуть, йдеться про ліквідацію вищих спеціалізованих судів як однієї з ланок судової системи, а якщо ж мається на увазі ліквідація певних спеціалізованих підсистем, то мова має йти про певні підгілки (ієрархічні системи судових установ певної юрисдикції в межах системи судів загальної юрисдикції).

Отже, рівень наукового забезпечення судової реформи є недостатнім для визначення шляхів і оцінки наслідків її реалізації. Тому доцільно зіставити шляхи реформування судової системи, визначені політичними силами, з існуючими системами держав європейської спільноти крізь призму таких понять, як інстанція, ланка, гілка судової системи.

Сформульовані міжнародною і європейською спільнотою принципи організації і функціонування судової влади можливо систематизувати на декілька сфер, одна з яких безпосередньо пов'язана з організацією судової системи. Отже, міжнародні принципи вимагають:

– забезпечення кожному, хто намагається в судовому порядку захистити свої права й інтереси, реалізацію цього права шляхом утворення розвинутої мережі судів, наближених до населення і наділених повноваженнями розгляду справи у повному обсязі за суттю;

– забезпечення розгляду справи незалежним, неупередженим судом, створеним відповідно до закону, у фаховості якого впевнена особа, що звертається до суду за захистом своїх прав і інтересів;

– реалізації права особи на оскарження рішень та перегляд справи вищим судом (у випадках, передбачених внутрішнім законодавством) шляхом утворення мережі судів, наділених повноваженнями перегляду справ в апеляційному або касаційному порядку;

– відповідного процесуального порядку розгляду і вирішення спору, що визначається особливістю його предмету.

Як видно, вказані вимоги не визначають і не деталізують схему побудови судової системи, але орієнтують держави на те, щоб в основу судових систем, при всій можливій їх різноманітності, були покладені саме такі стандарти.

Спеціалізація у побудові судової системи є одним з факторів забезпечення права на правосуддя, оскільки ця вимога пов'язана з необхідністю розгляду справи компетентним судом. Поняття

«компетентний суд» має дві складові. По-перше, це суд, який уповноважений здійснити правосуддя, тобто вирішити всі потрібні питання по справі у необхідному згідно закону обсязі (за суттю, у порядку апеляційного або касаційного провадження тощо).

По-друге, це суд, у фаховості якого впевнена особа, яка до нього звертається. Постійно зростаюча розгалуженість і погли-бленість сучасної системи права, неухильне збільшення обсягу і різноманітності відносин, що потребують правового врегулювання, покладають на державу обов'язок рахуватися з дією вказаного чинника впливу на організацію і функціонування судових систем. Це реалізується шляхом впровадження у дію принципу спеціалізації. Одним з головних критеріїв спеціалізації є предмет спірних правовідносин (адміністративні, трудові, соціальні, фінансові) і властива йому відповідна процесуальна процедура. Поряд з ним існують і інші критерії: вік або суб'єкт (справи щодо неповнолітніх), визначена сфера певних правовідносин (сімейні справи), рід діяльності або суб'єкт (справи щодо військовослужбовців) тощо.

Організаційно принцип спеціалізації реалізується шляхом як «внутрішньої», так і «зовнішньої» спеціалізації. «Внутрішня» означає спеціалізацію в межах суду загальної юрисдикції одного або декількох суддів на розгляді певної категорії справ (сімейних, щодо неповнолітніх, адміністративних, трудових тощо). «Зовнішня» спеціалізація означає утворення окремого суду (судів), які наділені повноваженнями здійснювати правосуддя лише по певній, чітко визначеній категорії справ. Варіантів «зовнішньої» спеціалізації багато, і вони є достатньо різноманітними: від утворення спеціалізованого суду лише на рівні нижчої ланки судової системи з переглядом справ в апеляційному порядку апеляційними судами загальної юрисдикції до утворення окремих гілок спеціалізованих судів зі своїми апеляційними та вищими судами, які функціонують окремо від системи судів загальної юрисдикції.

Так, наприклад, організація юрисдикції щодо неповнолітніх у різних державах є різною.

У Німеччині суди у справах неповнолітніх входять до системи загальних судів у якості самостійних підрозділів. Окрім того, у якості такого суду можуть функціонувати спеціалізовані склади дільничного суду (суддя і два шефени у справах неповнолітніх або суддя у справах неповнолітніх). У судах земель утво-

рені палати у справах неповнолітніх у складі трьох суддів і двох шефенів[5].

В Італії трибунали у справах неповнолітніх організаційно є самостійними. Вони утворені у кожному з 23 апеляційних округів. Кожен трибунал діє у складі двох суддів та двох експертів (чоловіка та жінки). Але скарги на постановлення трибуналу розглядаються в одній з палат апеляційного суду загальної юрисдикції за участю двох таких же експертів, тобто суди у справах неповнолітніх знаходяться в інстанційному зв'язку з судами загальної юрисдикції[6].

В Іспанії суди у справах неповнолітніх і організаційно, і інстанційно повністю автономні відносно до загальної судової системи. Вони є у кожній з п'ятдесяти провінцій. Справи в них розглядаються як одноособово, так і комісією суддів. Очолює систему цих судів Вища рада захисту неповнолітніх у Мадриді, вона розглядає апеляційні скарги на рішення судів у справах неповнолітніх провінцій у складі семи професійних суддів[7].

Конкретні форми реалізації принципу спеціалізації є унікальними для кожної держави, тому що є результатом її історичного розвитку, традицій, рівня розвинутості правової системи і соціально-економічного стану суспільства. У європейських державах, які нещодавно увійшли до Ради Європи або у Європейський Союз, теж стояло завдання реалізації принципу спеціалізації у побудові судової системи. Розуміючи важливість відповідності судових систем міжнародним стандартам, більшість з них виходила з того, що «зовнішня» спеціалізація є більше результатом політичної доцільності й економічної спроможності створити й утримувати ще одну гілку судової системи, а «внутрішня» спеціалізація є об'єктивною необхідністю, що без надмірних витрат (фінансових, організаційних, кадрових, ресурсних) здатна забезпечити реалізацію права людини на правосуддя, що здійснюється компетентним, фаховим судом. Отже, існування окремих гілок спеціалізованих судів у своїй більшості є результатом історичного розвитку конкретних держав, а спеціалізація суддів у межах суду загальної юрисдикції є поширеним способом реалізації міжнародних вимог в сучасних умовах.

[5] Правовые системы стран мира: Энциклопедический справочник / Отв. ред. – д. ю. н., проф. А.Я. Сухарев. – М.: Издательство Норма (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2000. – 840 с. – С. 168–174.
[6] Там же. – С. 284–286.
[7] Там же. – С. 275–277.

Інстанційність теж має суттєве значення у побудові судової системи. Види, сутність, кількість судових інстанцій є відбиттям усього історичного шляху існування суду в кожній державі з її традиціями, досвідом, надбанням. У середньовіччі при існуванні суцільно письмового судочинства та ревізійного порядку перегляду судових справ справа в силу закону просувалася з одного суду до іншого, перевірялася і вирішувалася знову у повному обсязі, що вимагало значних витрат часу без впевненості в остаточному вирішенні справи черговою судовою установою.

Судові інстанції з'явилися лише тоді, коли:

а) учасники процесу набули права на скаргу, і ця скарга стала спонукою руху справи по вертикалі судових установ;

б) обсяг повноважень судів по розгляду і перегляду однієї і тієї самої справи почав відрізнятися, і ця відмінність чітко визначена законом.

У сучасний період розвитку судових систем перегляд здійснюється на вимогу зацікавлених сторін, а за своїм змістом розрізняється на: а) перегляд вирішення окремих питань, які зустрічаються у справі в ході її вирішення; б) перегляд рішення за суттю; в) перегляд з підстав неправильного застосування норм матеріального права чи суттєвого порушення норм процесуального права.

Суд апеляційної інстанції – це суд, який розглядає апеляції на рішення судів першої інстанції, що не набрали законної сили, з вирішенням питання про законність і обґрунтованість оскаржуваних рішень. Отже, метою звернення до апеляції є перевирішення, тобто повторний розгляд справи у цілому або в частині.

У апеляційній інстанції суд може перевіряти справу або у повному обсязі, не обмежуючись вимогами скарги, або лише в обсязі вимог, вказаних в апеляції. При створенні інститутів перегляду судових рішень західноєвропейські держави виходили з принципу *tantum devolutum guantum appellatum:* скільки скарги – стільки й рішення. Відбиттям цього принципу стали відповідні правила у законодавстві цих країн, згідно з якими апеляційний суд перевіряє вірність рішення першої інстанції відносно особи, що подала скаргу, і лише відносно тієї частини рішення суду першої інстанції, що нею оскаржена.

Поряд з переглядом справ, рішення з яких не набули законної сили, у сучасних державах існує також процедура перегляду справ, рішення з яких набули законної сили. В різних державах цей спосіб має різну назву: касаційний, апеляційний.

Так, держави, у яких панує англо-американська правова система (Великобританія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо) не знають поняття «касація» і в них відсутні суди, що мають назву «касаційна інстанція». Будь-який вид перегляду в них охоплюється поняттям «апеляційний», незалежно від того, уповноважений цей суд на розгляд скарг лише з питань права чи і права, і факту.

У державах, які були під безпосереднім впливом французької системи права, або запозичили чи приєдналися до цієї системи (Австрія, Італія, Іспанія, Польща, Латвія, Литва, Естонія), спосіб перегляду справ, рішення з яких набули законної сили, отримав назву «касація». Звідси й суд отримав відповідну назву касаційного суду чи суду касаційної інстанції. За загальним правилом, касаційний порядок перегляду здійснюється відносно законності судового рішення. Таким чином, касаційний суд справу не розглядає, тобто не вирішує спір між сторонами, а оцінює постановлене судове рішення з позицій розуміння судом істинного змісту закону і правильності застосування його на практиці. Саме вказане повноваження, яке націлене на забезпечення однакового розуміння, тлумачення та застосування законів мало своїм наслідком те, що таке повноваження може здійснювати, зазвичай, лише той суд, який очолює судову систему.

Отже, під судовою інстанцією розуміється судовий орган у цілому або його структурний підрозділ, що виконує певну процесуальну функцію при здійсненні правосуддя. Судові інстанції відрізняються колом процесуальних повноважень по розгляду справи і прийняттю судових рішень. Кожна наступна інстанція є вищестоящим судом відносно судової інстанції, що раніше постановила рішення по справі. Суд апеляційної інстанції є вищим відносно суду першої інстанції. Суд касаційної інстанції є вищим відносно суду апеляційної інстанції. Тому одна й та ж справа не може послідовно проходити обидві інстанції в одному й тому ж суді. Це порушило б міжнародно-правові вимоги, підтверджені багатьма рішеннями Європейського Суду з прав людини щодо забезпечення здійснення правосуддя безстороннім, неупередженим судом.

Але з вказаного правила є виняток. Передумовою такого винятку є те, що іноді судова установа певної ланки наділяється декількома інстанційними повноваженнями. Наприклад, апеляційний суд може бути наділений повноваженнями по розгляду справ як суд другої (апеляційної) інстанції, а у випадках,

передбачених законом, і як суд першої інстанції. Вищим щодо нього є, зазвичай, суд, що очолює судову систему і основним повноваженням якого зі здійснення правосуддя є касаційний перегляд. Щоб забезпечити учасникам процесу реалізацію їх права на апеляційне оскарження рішень суду першої інстанції, верховні суди наділяються повноваженнями суду апеляційної інстанції. Але у такому випадку чітко виокремлюються ті структурні підрозділи суду, які мають право розглядати справи лише в апеляційному порядку, і ті, які мають право розглядати справи у касаційному порядку. Прикладом організаційного вирішення проблеми забезпечення оскарження і перегляду справ може бути судова система Латвії, яку утворюють районні (міські) суди, окружні суди і Верховний Суд.

Після вступу до Ради Європи з метою забезпечення права на апеляційне оскарження були створені окружні суди, які наділені повноваженнями і суду апеляційної, і суду першої інстанцій.

Тому Верховний Суд здійснює в апеляційному порядку перегляд справ, розглянутих окружними судами по першій інстанції, і є касаційною інстанцією по усіх справах, розглянутих районними (міськими) і окружними судами. Для розгляду справ в апеляційному порядку у Верховному Суді утворені дві судові палати: Судова палата з цивільних справ і Судова палата з кримінальних справ. Для здійснення повноважень касаційної інстанції утворений Сенат Верховного Суду, куди входять Голова Верховного Суду і судді, які звуться сенаторами. У складі Сенату є три департаменти: з цивільних, кримінальних та адміністративних справ. Таким чином, персональний склад судових палат і Сенату не збігається, окрім того, Сенат очолює Голова Верховного Суду, що додатково забезпечує реалізацію принципу здійснення правосуддя незалежним, безстороннім судом.

Отже, такі загальновизнані вимоги, як необхідність забезпечення кожному, хто потребує цього, розгляд його справи в суді за суттю (по першій інстанції), реалізація його права (окрім випадків, встановлених законом) на апеляційне і касаційне оскарження рішень з одночасною забороною розгляду справи в одній судовій установі по двом інстанціям, стали найважливішими критеріями побудови сучасних судових систем, а звідси й визначення кількості їх рівнів (ланок).

Поняття «ланка» – суто судоустрійне, воно застосовується для відокремлення в окремій судовій системі судових установ,

що за своїм статусом знаходяться на одному рівні. Зміст поняття «ланка судової системи» визначається колом повноважень, наданих тій чи іншій судовій установі. Суди, які утворюють певну ланку судової системи, мають однакову предметну компетенцію, аналогічну структуру, ті ж самі функції і діють в межах територіальних одиниць, прирівняних одна до одної.

Поняття «ланка» судової системи і їх кількість доцільно проілюструвати на прикладі Бельгії – федеративної держави, яка поділена на дев'ять провінцій (адміністративно-територіальних одиниць). Низова (перша) ланка бельгійської судової системи – мирові суди, у яких суддя одноособово розглядає справи щодо незначних злочинів, спори з цивільних і торгівельних справ з незначною сумою позову, а також деякі спори немайнового характеру.

Основна (друга) ланка бельгійської судової системи – трибунали першої інстанції, військові трибунали, трибунали з трудових спорів і комерційні трибунали. Ці трибунали функціонують у кожному з 26-ти судових округів. У кожній провінції утворено по два-три судових округи.

Апеляційні суди (їх у країні п'ять, кожний на одну-дві провінції) розглядають скарги на постановлення трибуналів першої інстанції по цивільних і кримінальних справах, а також на рішення комерційного трибуналу. Діють ще п'ять апеляційних судів по трудових спорах, які розглядають скарги на рішення відповідних трибуналів. Всі ці апеляційні суди утворюють третю ланку судової системи.

Очолює всю цю систему Касаційний суд, який розглядає скарги на рішення нижчих судів, але лише згідно питань права, а не факту. Це четверта, вища ланка судової системи Бельгії.

Характерною рисою судової системи Бельгії є, по-перше, значна «зовнішня» спеціалізація на рівні судів першої інстанції другої ланки, але яка досить обмежена на рівні судів апеляційної інстанції (третьої ланки), де спеціалізованими є лише апеляційні суди з трудових спорів.

По-друге, у судовій системі Бельгії три судових інстанції розподілені між чотирма ланками судової системи.

По-третє, незважаючи на існування «зовнішньої» спеціалізації, судова система Бельгії характеризується такою ознакою як моноцентризм.

Для визначення підсистеми судів, які входять до єдиної системи судів загальної юрисдикції або функціонують автономно,

застосовують також поняття «гілка судової системи». На відміну від поняття «ланка», яке покликане бути елементом систематизації «по горизонталі» такого складного і різноманітного утворення як судова система, поняття «гілка судової системи» застосовується для відокремлення певних підсистем, тобто «по вертикалі», констатуючи або певну їх автономність у межах однієї судової системи, або їх самостійність і рівність відносно інших судових підсистем, що утворені у державі. Наявність гілок у судовій системі залежить:

– від існування «зовнішньої» спеціалізації (система адміністративних, комерційних, соціальних, трудових, фінансових, земельних судів). Наприклад, в Італії утворена окрема підсистема адміністративної, а в Іспанії – господарсько-адміністративної юрисдикції;

– від ступеня судового федералізму у державах з федеративним устроєм, наприклад, судова система штатів і федеральна судова система у США.

Судова система не є механічною сукупністю судів, вони пов'язані між собою організаційними і функціональними зв'язками.

В організаційному аспекті суди між собою пов'язані як органи різних ланок судової системи. Зазвичай вони мають назву «перша», «друга», «третя», іноді «четверта» і, навіть, «п'ята» ланка судової системи. Вищою ланкою (в одних державах третьою, в інших – четвертою) завжди є Верховний Суд (за різними назвами) або загальної, або спеціальної юрисдикції.

Інстанція, як вже зазначалося, – це поняття судочинне, ним визначають вид провадження (характер судочинства), виходячи з цілей розгляду справи у конкретній інстанції. Поняття «ланка» та «інстанція» щільно пов'язані між собою, але їх не слід плутати. Так, наприклад, у багатьох західноєвропейських державах судами першої інстанції є дві групи судів, юрисдикція яких залежить від характеру правопорушень, розміру санкції чи суми позову[8]. Як правило, справи з незначною сумою позову чи санкцією за правопорушення розглядаються або мировими (Бельгія, Іспанія), або дільничними судами (Австрія, ФРН), або трибуналами малої інстанції (Франція), або преторами (Італія). Більш небезпечні злочини чи позови на значну суму розгля-

[8] Суди, юрисдикція яких обумовлена не колом певних правовідносин, не предметом, який зазвичай збігається з предметом юрисдикції вищестоящих судів, а лише характером правопорушення, розміром санкції за нього чи сумою позову, йменуються судами обмеженої юрисдикції.

даються по першій інстанції трибуналами першої інстанції (Бельгія, Італія), трибуналами великої інстанції (Франція), земельними (окружними) судами (Австрія).

Отже, всі перелічені суди є судами першої інстанції (причому мирові та дільничні є виключно судами першої інстанції, а трибунали та земельні – переважно судами першої інстанції). Однак, вони відносяться до різних ланок судової системи: мирові та дільничні – до першої, а трибунали та земельні суди – до другої.

Для характеристики судової системи важливе значення має також форма політико-територіального устрою держави: є вона федеральною чи унітарною.

В унітарній державі, яка складається з політико-адміністративних чи адміністративних одиниць, є, як правило, єдина система законодавства і єдина судова система.

Федеративна держава складається з суб'єктів федерації (конфедерації), які мають певну державну автономію і, поряд з іншими атрибутами влади (власний уряд, парламент, конституція, законодавство), мають іноді і власну судову систему.

Отже, як унікальна історія розвитку і становлення кожної держави, так і унікальна історія становлення і розвитку її судової системи, як складової механізму організації державної влади. Форма правління і характер державного устрою є визначальними чинниками організації судових систем, але не вичерпуються ними. Значну роль у формуванні сучасних судових систем відігравали і відіграють й інші чинники: як внутрішні, так і зовнішні. До зовнішніх слід віднести ступінь інтеграційного включення держави у європейську і світову спільноту, визнання і впровадження на внутрішньому державному рівні демократичних принципів і стандартів організації судової влади, які забезпечують реалізацію принципу верховенства права. До внутрішніх – традиції, звичаї, менталітет народу, рівень побутової, професійної, політичної правосвідомості, що охоплюється поняттям правової культури суспільства.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 2 від 6 лютого 2008 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.С. Зелененький***

УДК 338+351.863(477)

Г.Ю. Дарнопих, к.е.н., доцент,
старший науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України,
м. Харків

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Оцінка надійності економічної безпеки держави і її складових має кардинальне значення не лише в рамках сфери національної безпеки, а й у контексті загального рівня розвитку країни. Вона зумовлює виняткову увагу до глибинних процесів, які набувають дедалі більшого значення для взаємозалежних елементів економічної безпеки держави, зокрема її енергетичної ланки. Під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників у паливно-енергетичному комплексі України збільшується кількість загроз, їх динаміка, масштаби негативних наслідків, ускладнюються зв'язки між ними та вплив на систему управління паливно-енергетичним комплексом (ПЕК). Тому удосконалення діючих і розробка нових механізмів стратегічного управління забезпечення енергетичної безпеки країни є актуальною проблемою не тільки в економічній сфері, але й у плані протидії злочинності в сфері ПЕК.

Виявлення кола питань, пов'язаних із функціонуванням сфери ПЕК, належить до проблематики, яка постійно залишається актуальною і затребувана у науковців. Свідченням тому є численні праці вітчизняних і зарубіжних фахівців, таких як Г.К. Вороновський, В.М. Геєць, Б.В. Губський, Б.М. Данилишин, В.І. Коновалюк, В.І. Мунтіян, І.В. Недін, Є.А. Олєйников, А.К. Шидловський, І.К. Чукаєва та інших.[1] Водночас зберігається потреба у вивченні особливостей сучасних факторів енер-

[1] Див., напр.: Интеграция в энергетике и экономическая безопасность государства / Под общ. ред. Г.К. Вороновского и И.В. Недина. – К.: Знания Украины, 2005. – 552 с.; Концепція економічної безпеки України / За ред. В.М. Гейця. – К.: Логос, 1999 – 56 с.; Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. – К.: 2001. – 122с.; Галиновський Є.І., Пірашвілі Б.З., Плюта І.Ю., Чиркін Б.П. Ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів у регіонах України / За ред. Б.М. Данилишина. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 55 с.; Коновалюк В.И. Роль монополий топливно-энергетического комплекса в экономике Украины. – К.: Наук. думка, 2004. – 278 с.; В.І. Мунтіян. Економічна безпека України. – К.: КВІЦ, 1999. – 462 с.; Экономическая и национальная безопасность / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: Экзамен, 2004. – 766 с.; Чукаєва І.К. Природний газ в економіці України. – К.: Наук. думка, 2002. – 359 с.

гетичної безпеки держави у їх багатоваріантних проявах внутрішніх економіко-правових закономірностей цієї важливої сфери життєдіяльності, де перетинаються комбіновані інтереси різних суб'єктів господарювання і спостерігається доволі високий рівень криміналізації.

Поняття «енергетична безпека» зобов'язане своїм походженням першій світовій енергетичній кризі початку 70-х років XX ст., що була пов'язана із ембарго країн-членів ОПЕК на постачання нафти в розвинені країни. Саме в той час Світовою енергетичною радою ООН було вироблено визначення енергетичної безпеки як впевненості в тому, що енергія буде наявна в розпорядженні в тій кількості і тій якості, що потрібні при даних економічних умовах.[2] Європейське розуміння проблеми енергетичної безпеки і шляхи її вирішення одержали закріплення в документі, розробленому Єврокомісією у листопаді 2000 р. і відомому як Green Paper.

Більшість авторів[3] визначає енергетичну безпеку держави як її спроможність гарантовано забезпечувати свої поточні і перспективні потреби у якісній і економічно доступній енергії шляхом ефективного використання власної паливно-енергетичної бази; здійснювати оптимальну диверсифікацію джерел і шляхів постачання в Україну енергоносіїв для забезпечення життєдіяльності населення та функціонування національної економіки з урахуванням ймовірності особливих режимів у надзвичайних ситуаціях; попереджувати різні цінові коливання на паливно-енергетичні ресурси або ж створювати умови для безболісної адаптації національної економіки до нових цін на ресурси.

Погоджуючись з таким визначенням, фахівці виділяють[4] дві найголовніші характеристики енергетичної безпеки. По-перше, вона є однією із найважливіших складових економічної безпеки, що проявляється як стан забезпечення держави енер-

[2] Див.: Енергетична безпека України: Стратегія та механізми забезпечення / За ред. А.Л. Шевцова. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – С. 28.

[3] Мунтіян В.І. Зазнач. праця. – С. 113; Губський Б.В. Зазнач. праця. – С. 65; Концепція економічної безпеки України. – К.: ІЕП НАНУ, 1998. – С. 12.

[4] Див.: Енергетична безпека України: Стратегія та механізми забезпечення / За ред. А.Л. Шевцова. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002. – 264 с.; Енергетична безпека України: чинники впливу, тенденції розвитку / Під ред. М.П. Ковалка, А.К. Шидловського, В.П. Кухаря. – К.: Українські енциклопедичні знання, 2003. – 160 с.; Енергетична стратегія України: Погляд громадськості. – К.; Енергетика та електрифікація, 2003. – 260 с.; Енергетичні ресурси та потоки / Під ред. А.К. Шидловського. – К.: Українські енциклопедичні знання, 2003. – 472 с.; Зюзя И. Украинские горизонты Киотского протокола // Энергетическая политика Украины. – 2005. – № 3. – С. 28–32.

горесурсами, які гарантують її повноцінну життєдіяльність, а по-друге, як стан безпеки ПЕК України, його здатність забезпечити нормальне функціонування економіки, енергетичну незалежність країни.

У свою чергу, енергетична незалежність держави зумовлена рівнем самостійності державного керівництва у формуванні та здійсненні політики, не залежної від зовнішнього і внутрішнього втручання та тиску, які обумовлені сферою діяльності ПЕК. Цей рівень визначається станом готовності ПЕК країни до протистояння дестабілізуючій дії внутрішніх і зовнішніх чинників, що створюють загрозу незалежній політиці країни у сфері енергозабезпечення економіки й населення.[5]

Слід зазначити, що національний рівень проблем енергетичної безпеки характеризується надзвичайною складністю аналізу внаслідок необхідності залучення до нього широкого кола макроекономічних чинників (галузева структура економіки, ефективність державного регулювання, стан фінансової системи, механізм розрахунків в енергетиці, технологічні, інформаційні і наукові аспекти, соціально-політичні умови в країні і в світі, деякі інші). Механізм дослідження включає використання інтегрованих показників – індикаторів, що відбивають вплив системи головних чинників і дозволяють робити висновки про наявність і ступінь загроз енергетичній безпеці. До них відносяться: питома енергоємність ВВП; рівень енергоспоживання; обсяг і динаміка інвестицій у ПЕК і у енергозбереження й їх відношення до вартості основного капіталу ПЕК; показники використання основних фондів ПЕК; дебіторська і кредиторська заборгованість підприємств ПЕК; ступінь задоволення попиту на енергоресурси; рівень власного енергозабезпечення; співвідношення експорту і внутрішнього споживання енергоресурсів тощо.

Для моніторингу енергетичної безпеки використовуються також кількісні і якісні показники наявності власних енергоресурсів, транспортної інфраструктури, можливості використання альтернативних джерел надходження паливно-енергетичних ресурсів та ступінь їх переробки, стан контролю за витратами енергоресурсів, рівень енергозбереження.

Енергетична безпека характеризує повноту виконання ПЕК його функцій як у звичайних, так і в практичних умовах та над-

[5] Шидловський А.К., Випанасенко С.І., Ворохов Л.П. Тенденції розвитку енергетики України: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2005. – С. 94.

звичайних ситуаціях. Аналіз здатності виконання ПЕК цих функцій зводиться передусім до дослідження життєздатності систем ПЕК та економічної безпеки енергооб'єктів. Основні методичні положення[6] досліджень та забезпечення енергетичної безпеки держави пов'язані з такими аспектами:

– унікальністю критичних і надзвичайних ситуацій екстремального характеру та пов'язаними з цим проблемами їх моделювання, оцінками ймовірності таких явищ та наслідків для систем ПЕК і споживачів;

– необхідністю детального ієрархічного моделювання всієї системи ПЕК та її елементів, виходячи з можливості крупномасштабних критичних та надзвичайних ситуацій, розвитку несприятливих явищ, взаємозалежності та взаєморезервування об'єктів ПЕК, їх обмежених технічних можливостей та зв'язків між ними в критичних ситуаціях, а також ієрархічного моделювання споживачів з урахуванням їх технологій та структури;

– важливістю розуміння ризику критичних та надзвичайних ситуацій як одного з критеріїв обґрунтування рішень;

– аналіз наслідків для ПЕК і споживачів конкретних сценаріїв критичних та надзвичайних ситуацій, ефективності конкретних заходів з підвищення енергетичної безпеки;

– комплексним підходом до розгляду проблеми в оперативному аспекті: підтримання готовності оперативних засобів; адаптування їх до змін поточної ситуації; локалізація загрози та мінімізація її наслідків; ефективне відновлення функцій системи у постзагрозливому просторі.

Політика забезпечення енергетичної безпеки повинна визначатися пріоритетними національними інтересами України у сфері ПЕК, а також масштабами і динамікою існуючих та потенційних загроз енергетичній безпеці.

Формування власного самодостатнього ПЕК в теперішній час є однією з передумов існування незалежної держави. Важливість цієї сфери важко переоцінити. Усталений розвиток національного ПЕК і ефективне використання енергії на основі широкого застосування енергозберігаючих технологій є головним підмурком енергетичної безпеки. Власне стан ПЕК визначає як стан національної економіки в цілому, так і рівень життя людей. Тому невипадково, що галузі ПЕК були й залишаються дуже привабливими для кримінальних структур.

[6] Зазнач. праця. – С. 95–96.

Енергетичний потенціал України в нинішньому вигляді в цілому дозволяє нашій країні вести боротьбу за чинне місце на європейському та світовому енергоринках.

Прогнозовані запаси вугілля у нас в країні становлять 117,5 млрд. т, у тому числі розвідані запаси – 56,7 млрд. т, з них енергетичне вугілля – 39,3 млрд. т. Видобувні запаси нафти становлять 117,1 млн. т, газового конденсату – 71 млн. т, природного газу – 1030 млрд. куб. м. Крім того, за обсягом покладів метану вугільних родовищ – 12 трлн. куб. м – наша держава посідає четверте місце в світі після Китаю, Росії та Канади. Українські уранорудні родовища є досить конкурентоспроможними. Розвідані запаси урану дозволяють забезпечити потреби діючих АЕС протягом більш як ста років, а при переході на використання реакторних установок на швидких нейтронах ядерний потенціал, за розрахунками експертів, може збільшитися у 60–70 разів. Є також умови для розвитку виробництва цирконію на власній сировинній базі – ДП «Вольногірський гірничо-металургійний комбінат» (Дніпропетровська обл.) та дослідне виробництво сплавів цирконію ядерної чистоти в ДНВП «Цирконій». Стан теплової енергетики характеризують понад 20 енергоблоків загальною потужністю близько 8000 МВт. Встановлена потужність ГЕС та ГАЕС України сягає 4795 МВт. На чотирьох діючих АЕС працює 15 енергоблоків проектною потужністю 13880 МВт. Шість вітчизняних нафтопереробних підприємств здатні переробляти понад 51 млн. т нафти на рік. Нафтотранспортна система України, що знаходиться в експлуатації ВАТ «Укртранснафта», складається із 18 магістральних нафтопроводів загальною довжиною 4578,6 км. Вона спроможна, за необхідністю, в повному обсязі забезпечити потреби нафтопереробних підприємств, виходячи з їх максимальної проектної потужності. Газотранспортна система країни складається із 37,6 тис. км газопроводів різного призначення та продуктивності, 73 компресорних станцій з 110 компресорними цехами, де встановлено 703 газоперекачувальні агрегати, загальною потужністю 5,4 тис. МВт, 1607 газорозподільних станцій, 13 підземних газосховищ загальною місткістю понад 32 млрд. куб. м.

Разом з тим, за свідченням фахівців, значні потужності для транспортування газу, нафти та експорту електроенергії залишаються незадіяними. На сьогодні використовується лише 70% потужностей газотранспортної, 50% нафтотранспортної та близько 16% електроенергетичної систем. 70% видобутку наф-

ти належать до категорії важкодобувних. Більш як 75% газових родовищ мають початкові видобувні запаси менше 10 млрд. куб. м. Втрати вугілля під час відпрацювання покладів перевищують 15%. У балансі потужностей енергосистеми України частка ГЕС не перевищує 9% проти 15% оптимальної[7]. Навіть в ядерній енергетиці, за прогнозами вчених, до 2010 року більшість діючих енергоблоків відпрацює свій ресурс, а будівництво нових АЕС потребує не тільки значних коштів, але й часу.

Якщо в додаток до цього проаналізувати поточні тенденції розвитку вітчизняного ПЕК, то можна дійти висновку, що нинішній стан паливно-енергетичного господарства країни, на якому мають базуватися макроструктурні та технологічні пріоритети економіки, є досить проблемним. Україна належить до енергодефіцитних країн. За рахунок власних джерел вона задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%. В енергобалансі держави частка імпорту сягає 54% (газу – 78%).

Проблеми в енергозабезпеченні органічно пов'язані із кризовими процесами у вітчизняній економіці. В останні 20 років у розвинутих країнах світу на 1% приросту ВВП припадало лише 0,4% приросту енергоспоживання. Завдяки цьому, енергомісткість світового господарства зменшилась на 7,5%, а у розвинутих країнах (при середньорічному скороченні енергомісткості на 1–1,3%) – на 21–27%. Тим часом в Україні енергоємність ВВП зростала. За рівнем споживання енергоресурсів на початку 90-х років наша держава посідала 3-тє місце у світі (після США і Росії). Тривала економічна криза призвела до скорочення ВВП більш як у 2,7 рази, проте його енергомісткість зросла в 1,8 рази, фондомісткість – майже у 3, а затрати праці – у 2,5 рази.[8]

Сьогодні Україна – європейський лідер щодо нераціонального споживання енергоресурсів. За підсумками 9 місяців 2007 року енергомісткість ВВП в Україні становила 0,8 кг умовного палива на 1 дол. Це найвищий показник серед країн Європи. Для порівняння: Польща – 0,34, Угорщина – 0,3, Німеччина – 0,26, Велика Британія – 0,23 кг/дол. Також Україна поступається за рівнем енергомісткості ВВП Росії і Білорусі (відповідно, 0,7 і 0,5 кг/дол.)[9] Отже, питоме споживання енергії на одиницю валової продукції в Україні в 2,5–3 рази вище, ніж у західних країнах.

[7] Економічна безпека України. – К.: Апарат РНБО України, 2006. – С. 120–123
[8] Див.: Україна: прогноз розвитку продуктивних сил. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – Т. 1. – С. 29.
[9] Время. – 2007. – 30 жовтня. – С. 1.

Разом з тим, ефективність використання власної енергетичної сировини у вітчизняній економіці складає 14–16%, тоді як у США – 50–60%, в ПАР – до 80%. При цьому коефіцієнт корисної дії видобутку енергії у подібних процесах у Росії вищий в 2 рази, ніж в Україні, а у Західних країн – в 6–7 разів.[10] З огляду на той факт, що в Україні енергоспоживання сягає 3,4 кг в.е. (вуглеводневого еквіваленту) на одиницю ВВП, більш як у 19 разів перевищуючи аналогічний показник Німеччини (0,18 кг в.е.) та майже у 15 разів США (0,22 кг в.е.), можна стверджувати, що енергомісткість вітчизняної економіки на 1,5–2 порядки перевищує показники розвинутих країни світу. Навіть з урахуванням паритетної купівельної спроможності цей показник у 2,8–9,5 рази перевищує енергомісткість ВВП в окремих країнах ОЕСР, і в 1,8 рази – у Росії.[11]

Протягом всіх років незалежності в електроенергетиці, вугільній промисловості, нафтогазовому комплексі відмічається стійка тенденція до погіршення техніко-економічних показників. Так, коефіцієнт корисної дії енергоблоків, що виробляють електроенергію, на 7–10% нижче, ніж у США або Німеччині. Втрати енергії в газових турбінах на 5–13% вище ніж у зарубіжних. Теплові втрати у наших промислових печей в 1,5–2 рази більше, ніж у західних. Коефіцієнт корисної дії теплових електростанцій 35–39% (у вугільних ще нижче), 60 – 80% палива промислові печі викидають у повітря. Корисної енергії ми отримуємо в 1,2–2 рази менше, ніж на Заході. Зношеність генеруючих потужностей ТЕЦ і ГЕС дорівнює 80–90%, АЕС – 50%. Більш як 95% енергоблоків ТЕС вже відробили свій розрахунковий ресурс (100 тис. годин) і при цьому більше половини з них знаходяться у експлуатації понад 200 тис. годин.[12] Це при тому, що вітчизняні виробники спроможні на 100% задовольнити потреби ПЕК в новому обладнанні. Але на ТЕС та АЕС проводять лише ремонтні роботи, оскільки на більше у замовників немає коштів.

Причинами такого стану речей фахівці зазвичай визнають енергомістку структуру виробництва, технологічне відставання енергомістких галузей, наднормативні втрати на всіх стаді-

[10] Дзеркало тижня. – 2005. – 22 жовтня. – С. 10.
[11] Л. Шостак, О. Дікарєв. Енергозабезпечення України у міжнародних економічних відносинах // Економіка України. – 2007. – № 11. – С. 81.
[12] Инновационное развитие топливно-энергетического комплекса: проблемы и возможности / Под общ. ред. Г.К. Вороновского, И.В. Недина. – К.: Знания Украины, 2004. – С. 12; Урядовий кур'єр. – 2007. – № 228. – С.8.

ях виробничого циклу, безгосподарність і недбальство, а також наявність тіньової економіки та економічної злочинності. Все це, безумовно, є серйозною загрозою енергетичній безпеці держави. Разом з тим у сучасне коло загроз цієї сфери входять й інші – такі, що мають більш загальний характер і джерела яких пов'язані більше з об'єктивними закономірностями функціонування ПЕК, ніж із суб'єктивною господарською діяльністю. Найважливіші з них доцільно проаналізувати докладніше.

Більшість суб'єктів ПЕК, як відомо, є природними монополіями. Відповідно до Закону України «Про природні монополії», природна монополія – це стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних можливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються об'єктами природних монополій, не можуть бути змінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на дані товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги).[13] Згідно чинного законодавства предметом регулювання діяльності суб'єктів природних монополій є ціни (тарифи) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; доступ споживачів до товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій; інші умови здійснення підприємницької діяльності. Регулювання ж діяльності суб'єктів природних монополій здійснюється на основі таких принципів: гласності та відкритості процедур регулювання; його адресності та спрямованості на конкретний суб'єкт природної монополії; самоокупності суб'єктів природних монополій; стимулювання підвищення якості товарів і задоволення попиту на них; забезпечення захисту прав споживачів. При цьому при регулюванні цін (тарифів) на товари суб'єктів природних монополій враховуються: витрати, що згідно із законами про оподаткування, відносять на валові витрати виробництва та обігу; податки і збори (обов'язкові платежі) до бюджетів і до державних цільових фондів; вартість основних виробничих фондів, амортизаційні відрахування; потреби в інвестиціях, необхідних для відтворення основних виробничих фондів; очікуваний прибуток від можливої реалізації товарів за різними цінами (тарифами); віддаленість різних груп споживачів від місця виробництва товарів; відповідність якості товарів, що виробляються (реалізуються), потребам споживачів; державні дотації та інші форми державної підтримки.

Законодавством також встановлено обов'язки суб'єктів природних монополій, серед яких – дотримування встановленого порядку ціноутворення, стандартів і показників безпеки та якості товару, інших умов і правил здійснення підприємницької діяльності, забезпечення на недискримінаційних умовах реалізації вироблених ними товарів споживачам, а також невчинення перешкод для реалізації угод між виробниками, що здійснюють діяльність на суміжних ринках, і споживачами.

Аналіз особливостей функціонування монополістичних структур дозволяє стверджувати, що діючий в економіці механізм формування тарифів на продукцію природних монополій, нормативні акти, що регламентують процес ціноутворення на ринках природних монополій, задовольняють, у першу чергу, інтереси виробників і практично не враховують інтереси споживачів.[14] Така «антисоціальна» політика не сприяє ефективному господарюванню в галузях ПЕК. Так, за даними Мінвуглепрому, у 2006 р. тільки 20 шахт із 167 отримали прибуток в сумі 300 млн. грн. Збитки інших сягали 1,7 млрд. грн., з них 52% компенсовані за рахунок коштів держбюджету, а решта залишились некомпенсованими. На початок 2007 р. в цілому по галузі непокритими залишались збитки на суму 800 млн. грн. У 2005 р. видобуток вугілля (78 млн. 37 тис. т) у порівнянні з 2004 зменшився на 2 млн. 115 тис. т. У 2006 році галузь поволі зменшувала видобуток, а у 2007 р. він скоротився до 62 млн. 50 тис. т (рівень 2000 р.). Видобуток коксуючого вугілля скоротився у 2007 р. порівняно із 2006 р. на 6,5% – до 23 млн. 671 тис. т, енергетичного – на 3,7% – до 38 млн. 830 тис. т.[15]

Зменшення видобутку вугілля зумовлено, насамперед, складним фінансовим станом вугледобувних підприємств та їх нездатністю, через обмеженість власних обігових коштів, підтримувати необхідний рівень технічного та матеріального забезпечення видобутку вугілля, проведення гірничих виробок та відтворення виробничих потужностей. Більшість вугільних

[13] Закон України «Про природні монополії» від 20.04.2000. № 1682-III // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 30. -Ст. 238.

[14] Коновалюк В.И. Зазнач. праця. – С. 85.

[15] Офіційний сайт Мінвуглепрому України. www.mvp.gov.ua

підприємств змушені (через ненадходження коштів за відвантаження вугілля) виплачувати зарплату за рахунок кредитів під 20-25% , що сприяє швидкому вимиванню обігових коштів.

Отже, зловживання монопольним становищем не гарантує прибуткової діяльності природним монополістам і до того ж додає проблем економіці і суспільству. Потрібна виважена державна політика регулювання монопольних цін з урахуванням всіх особливостей[16] монополій ПЕК України, насамперед:

– залежність між обсягами попиту і масштабами виробництва, що проявляється у зростаючому ефекті масштабу, коли витрати виробництва мінімізуються, якщо одна фірма домінує на ринку даного товару;

– переваги в отриманні системних ефектів на рівні національної економіки за рахунок інфраструктурних мережевих ефектів; скорочення тривалості будівництва; меншої капіталомісткості загальнонаціональних мереж, що формуються; більш ефективного розташування об'єктів по крупним проектам їх будівництва;

– можливість отримання масштабу, яка створюється особливостями виробничої технології – замкненим виробничим циклом, єдиним технологічним середовищем; системою власної економічної безпеки, що виключає розукрупнення, дублювання, впровадження конкуренції, а єдина фірма може ефективно забезпечити своєю продукцією весь ринковий попит;

– заблокованість входження у відповідний товарний ринок і виходу з нього шляхом крупномасштабних інвестицій для створення капітало- і фондомісткого виробництва певного товару (послуг); довготривалість відшкодування таких витрат, що супроводжується значними технічними, економічними і політичними ризиками, тривалими термінами амортизації основного капіталу;

– спеціалізований характер виробництва, що зумовлює безповоротні витрати основного і оборотного капіталу, обмежена можливість їх реалізації при закритті виробництва;

– низька еластичність попиту, оскільки продукція (послуги) задовольняють першочергові економічні і соціальні потреби.

Не всі питання щодо регулювання механізму діяльності природних монополій в сфері ПЕК належно розроблені на законодавчому рівні. Зокрема, в комунальному господарстві відсутня

[16] Коновалюк В.И. Зазнач. праця. – С. 46–47.

чіткість щодо теплопостачання житлових, громадських і виробничих будівель і споруд. Класифікація видів економічної діяльності теплопостачання має досить протирічливі критерії. Це призводить до того, що певні суб'єкти господарювання уникають державного регулювання на свою продукцію. На думку фахівців,[17] оптимізувати становище можна завдяки таким заходам:

1. Тарифи на теплову енергію та послуги у сфері централізованого теплопостачання, надання яких здійснюють підприємства – монополії, мають бути врегульованими.

2. Ціни(тарифи)регулюютьсядляпідприємств-монополістів, діяльність яких пов'язана з:

– виробництвом теплової енергії та ТЕС, АЕС та інших установах із комбінованим виробництвом теплової та електричної енергії;

– виробництвом теплової енергії на районних, квартальних, групових котельних;

– транспортуванням теплоносія транзитними та магістральними тепломережами;

– постачанням теплової енергії споживачам через системи тепло-споживання;

– оптовою торгівлею та посередництвом у сфері централізованого теплопостачання.

3. Тарифи на теплову енергію та послуги повинні забезпечувати відшкодування всіх економічно обґрунтованих витрат, пов'язаних із діяльністю суб'єктів господарювання в цій сфері.

4. Незалежно від видів договірних відносин між сторонами процесу теплопостачання, що виникають при виробництві, транспортуванні, розподілі теплової енергії та споживанні послуг централізованого теплопостачання, регулювання цін (тарифів) здійснюється для всіх суб'єктів господарювання, що беруть участь у процесі теплопостачання і займають монопольне (домінуюче) становище на ринку.

Якщо монополістичний характер головних об'єктів ПЕК робить їх визначально проблемними (з точки зору забезпечення енергетичної безпеки) зсередини, то глобалізаційні процеси додають цій сфері проблемності ззовні. Не випадково левова частка питань на XVII Міжнародному економічному форумі, що відбувся 6–8 вересня 2007 р. у Польщі та 38 Всесвітньому

[17] Див.: Конкурентоспроможність української економіки / За ред. д-ра екон. наук Б.Є. Кваснюка. – К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2006. – С. 52–53.

економічному форумі, що відбувся 23–27 січня 2008 р. у Давосі (Швейцарія), була присвячена енергетичній тематиці. Проблеми зростання цін на енергоносії, обмеженість запасів, використання поставок енергоносіїв як важелів політичного тиску, вплив міжнародних монополій, непрозорість енергоресурсного ланцюга від видобутку до споживання – все це і багато іншого сьогодні знаходиться в центрі уваги експертів, політиків, науковців. На думку фахівців, за останні роки і без того критична залежність вітчизняної енергетичної безпеки від процесів поза Україною зросла в декілька разів. По-перше, наш зовнішній товарообіг (експорт плюс імпорт) співставний, як і раніше, з обсягами всієї нашої економіки, яка нині є однією із самих відкритих у світі. А її успіхи, як і раніше, практично повністю зумовлюються динамікою світових цін на енергоресурси. По-друге, внаслідок 54% частки імпорту в енергобалансі, Україна змушена постійно враховувати, що вартість енергоносіїв на внутрішньому ринку буде все більше залежати від їх котирувань на світових біржах. До того ж, трансформаційна економічна криза (яка теж мала своїми складовими зовнішні чинники) суттєво підірвала економічний потенціал вітчизняної економіки, перш за все, у сфері реалізації процесів відтворення. А саме можливості відтворення є одними із найважливіших умов забезпечення енергетичної безпеки держави.

(Закінчення у наступному номері)

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ АПрН України (протокол №2 від 30 січня 2008 року)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***А.Х. Степанюк***

УДК 343.123.4

О.О. Житний, к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології Харківського національного
університету внутрішніх справ,
м. Харків

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДАВНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Давність як обставина, що звільняє від кримінальної відповідальності, відома європейському, в т.ч. українському, кримінальному праву давно. Як свідчить судова статистика, значна кількість випадків звільнення від кримінальної відповідальності судами України здійснюється в теперішній час саме у зв'язку з давністю.

Кримінально-правові аспекти давності в різний час розглядалися в роботах В. Саблера, М. Таганцева, І. Фойницького, В. Смольникова, Ю. Ткачевського, Ю. Бауліна, О. Ковітіді, Х. Алікперова та деяких інших науковців. Однак, не всі теоретично й практично важливі проблеми, пов'язані з давністю, в кримінальному праві є остаточно вирішеними. Зміни, що відбулися в цьому інституті у зв'язку з прийняттям нового КК України, поставили нові та вимагають по-іншому поглянути на деякі вже відомі питання. Зокрема, це стосується визначення в теорії кримінального права поняття строків давності, способів відображення в кримінальному законодавстві деяких кримінально-правових наслідків їх закінчення, підстав звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з давністю злочину.

Необхідність формулювання доктринального визначення поняття строків давності обумовлюється потребами поглиблення рівня наукового пізнання давності, вдосконалення понятійного апарату інституту звільнення від кримінальної відповідальності та науки кримінального права в цілому. Кримінальний закон поняття строків давності не розкриває; доктринальні варіанти його визначення не завжди відтворюють всі необхідні (в сукупності – достатні) ознаки цього правового феномену, а іноді вказують і на деякі не притаманні йому властивості. Наприклад, Х.Д. Алікперов пише про давність як про закінчення певних строків з дня вчинення злочину, після чого особа, яка вчинила злочин, не може бути притягнута до кримінальної відповідаль-

ності[1]. В.В. Скибицький під давністю розуміє перебіг певних, зазначених у законі строків, які усувають кримінальну відповідальність за вчинений злочин або відбування засудженим покарання, призначеного невиконаним вироком[2]. Уявляється, що наведені визначення недостатньо узгоджуються з юридичною природою звільнення від кримінальної відповідальності. Оскільки передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності (у т.ч. у зв'язку із закінченням строків давності) є вчинення нею злочину[3], то звільнити від кримінальної відповідальності можна лише того, хто цій відповідальності підлягає, кого може бути до неї притягнено. Тому у зв'язку із закінченням строку давності кримінальна відповідальність особи не виключається й не усувається. Більше того, з деяких норм чинного КК випливає, що вона (відповідальність) може бути безперешкодно реалізована щодо особи, строк давності злочину якої закінчився. Так, ч. 5 ст. 74 передбачає, зокрема, що „особа... може бути за вироком суду звільнена від покарання на підставах, передбачених ст. 49 цього Кодексу". На думку фахівців, зазначена норма стосується передусім випадків, коли особа відмовляється бути звільненою від кримінальної відповідальності (використовуючи право, надане їй згідно з ч.ч. 2, 3 ст. 7-1 КПК), у зв'язку з чим кримінальна справа про вчинений нею злочин розглядається судом у звичайному порядку[4].

Більш точно визначають поняття строків давності інші науковці. Зокрема, Ю.В. Баулін, зазначає, що „строк давності – це передбачений КК певний проміжок часу після вчинення злочину, сплив якого є підставою для звільнення особи, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності"[5]. О.Ф. Ковітіді давністю у кримінальному праві називає „певний період (відрізок

[1] Аликперов Х. Освобождение от уголовной ответственности в связи с истечением сроков давности // Законность. – 1999. – № 8. – С. 12–13.

[2] Скибицкий В.В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 91.

[3] Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 72; Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: Монографія. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 59.

[4] Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий / Отв. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – С. 187; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – С. 179.

[5] Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 158.

часу), із закінченням якого пов'язане звільнення від кримінальної відповідальності або від відбування покарання"[6]. Подібні визначення поняття строків давності містяться сьогодні у багатьох наукових дослідженнях та навчальній літературі з кримінального права. Отже, давність фахівці традиційно пов'язують, передусім, з деякими періодами часу, перебіг яких зумовлює звільнення від кримінальної відповідальності (або від покарання) особи за злочин. Така характеристика хоча й досить адекватно відображає головну сутність строків давності (це – певний час, якому надається кримінально-правове значення), однак, залишає поза увагою низку важливих ознак, за якими час, що минає після вчинення злочину, стає строком давності.

Час є універсальною й всеохоплюючою формою буття, без якої останнє неможливе[7]. Певним періодам часу (строкам), що минає після вчинення злочину, надається значення у багатьох нормах та інститутах кримінального, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального права (наприклад, він є важливим для деяких видів звільнення від відбування покарання, для погашення та зняття судимості, для виконання строкових видів покарань, для порушення кримінальних справ, оскарження вироків тощо). У цьому зв'язку визначення поняття строків давності, зокрема, дозволяє підкреслити їх відмінність від інших юридично значущих проміжків часу.

Відомо, що поняттям є думка, яка відображає предмети в їх суттєвих ознаках, а його наукова значущість є тим більш цінною, наскільки важливими є ознаки, за якими узагальнюються предмети.[8] Виходячи з цього положення теорії пізнання, у визначенні поняття строків давності слід відобразити в сукупності й взаємозв'язку ті істотні ознаки, які характеризують сутність цих строків та їх значення в кримінальному праві. Для цього повинні бути використані положення чинного законодавства (передусім ч.ч. 1–3 ст. 49 КК) та теорії кримінального права (зокрема, які стосуються досліджень інституту звільнення від кримінальної відповідальності).

[6] Ковітіді О.Ф. Звільнення від кримінальної відповідальності за нормами Загальної частини КК України: Навчальний посібник. – Сімферополь: ВД „Квадронал", 2005. – С. 161.

[7] Зборовский Г. Е. Пространство и время как формы социального бытия. – Свердловск: СЮИ, 1974. – С. 6.

[8] Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – С. 371.

Хоча строки давності вимірюються певними проміжками часу, однак давністю є не весь час, який минув як фізична реальність після вчинення злочину, навіть якщо його тривалість і відповідає визначеним кримінальним законом термінам (два, три, п'ять, десять, п'ятнадцять років). Кримінально-правового значення строку давності набуває лише той період (періоди) часу, в який особа не ухилялася від суду й слідства, тобто або продовжувала „звичайне" життя, або, будучи притягнутою до відповідальності, не вчиняла дій, спрямованих на перешкоджання розслідуванню кримінальної справи чи розгляду її в суді шляхом уникнення контактів з правоохоронними органами та судом. Під час ухилення від суду чи слідства (виїзд з цією метою з відомого місця проживання, придбання фальшивих особистих документів, зміна зовнішності тощо) перебіг давності щодо злочину, в зв'язку із яким особа здійснює це ухилення, зупиняється (ніби „заморожується"), і весь цей період, аж до затримання особи чи появи її із зізнанням, у диференційований строк давності не зараховується. У цих випадках при обчисленні зазначеного строку з відрізку часу, що минув з дня вчинення злочину до моменту його кримінально-правової оцінки віднімається тривалість ухилення особи від слідства (суду).

Кримінальним законом (ч. 3 ст. 49) передбачено й випадки, коли абсолютно весь період часу, що минув після злочину (незалежно від того, чи ухилялася особа від слідства або суду чи не допускала такої негативної посткримінальної поведінки), втрачає юридичне значення строку давності: у зв'язку із новим порушенням кримінального закону (за винятком вчинення злочину невеликої тяжкості) перебіг давності переривається. При цьому її відлік за попередній злочин ніби повертається в „нульову" точку (перебіг відповідного строку розпочинається заново – з дня вчинення особою нового злочину).

З наведеного вище видно, що час, який фактично проходить з дня вчинення особою злочину до моменту звільнення її від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності може суттєво перевищувати періоди, вказівка на які міститься у ч.ч. 1, 2 ст. 49, ч. 2 ст. 106 КК. У цьому зв'язку уявляється, що для строків давності (диференційованих) характерні два аспекти: *законодавчо визначений* (установлена кримінальним законом певна мінімальна кількість календарних років, лише по закінченню яких може бути порушено питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із давністю) і *фак-*

тичний (період часу після вчинення особою злочину, впродовж якого вона не ухилялася від слідства й суду і який зараховується у диференційовані строки давності за цей злочин).

Важливе значення для загального визначення поняття строків давності має вплив на їх обчислення й перебіг факту набрання законної сили обвинувальним вироком щодо того конкретного злочину, у зв'язку з вчиненням якого постає питання про давність. Потенційна можливість надати юридичного значення строку давності календарному часу, який відділяє день вчинення цього злочину від дня набрання законної сили вироком, яким особу буде засуджено за нього, виникає лише за умови, що його тривалість перевищує зазначені у ч.ч. 1, 2 ст. 49 (ч. 2 ст. 106) періоди. В іншому випадку питання про давність злочину не постає взагалі. Так, якщо строк давності за злочин середньої тяжкості встановлено у п. 3 ч. 1 ст. 49 КК в п'ять років, то аж до закінчення останнього дня цього терміну неможливо визнати відповідний проміжок часу строком давності.

Потребує уважного вивчення проблема правових наслідків закінчення строків давності. Вважається, що саме по собі воно є підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Однак, аналіз чинного законодавства свідчить, що перше не породжує з необхідністю друге (одним з підтверджень цьому є зміст згадуваної вище ч. 5 ст. 74 КК). За своєю правовою природою інститут звільнення від кримінальної відповідальності є міжгалузевим, оскільки знаходить своє відображення не лише в кримінальному законодавстві[9]. Реалізація матеріально-правових норм цього інституту здійснюється через приписи кримінально-процесуального законодавства (КПК України), які передбачають закриття судом кримінальних справ з нереабілітуючих підстав. У цьому сенсі нормам КК щодо давності (ст. 49, ч.ч.1, 2 ст. 106 КК) кореспондують ст.ст. 7-1, 11-1, 282 КПК. Установлений законом порядок відмови держави від офіційного осуду особи, яка вчинила злочин, означає, що звільненим від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності суб'єкта можна вважати не з часу фактичного закінчення строку давності щодо вчиненого ним злочину, а з моменту набрання законної

[9] Лемешко О.М. Про процесуальні засади звільнення особи від кримінальної відповідальності // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні: Матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 24–25 травня 2005 р.) / Відп. за випуск: Ю.М. Грошевий та М.І. Панов. – Х.: Нац. юрид акад. України, 2005. – С. 559.

сили ухвалою (постановою) суду, за якою кримінальна справа закривається[10]. Уявляється, що в таких випадках в значенні необхідної й достатньої підстави повного припинення охоронних кримінально-правових відносин, що виникли у зв'язку із вчиненим особою злочином, виступає складний юридичний факт, який місить два елементи: матеріальний (сприятливе закінчення строків давності) та процесуальний (рішення суду, яким особа звільняється від кримінальної відповідальності).

Зазначені висновки вказують на недостатню узгодженість між приписами КК й КПК про давність і механізм звільнення від відповідальності у зв'язку із закінченням її строків та деяких норм кримінального закону, які безпосередньо стосуються правових наслідків закінчення строків давності. Виходячи з норм ч. 4 ст. 32 та ч. 2 ст. 33 КК, злочини, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності, не враховуються у сукупності (реальній) та повторності (фактичній). Це означає, що у випадку, коли після закінчення строків давності за один злочин, але до звільнення за нього від кримінальної відповідальності, суб'єкт вчиняє інший злочин, перше й друге діяння утворюють відповідну форму множинності злочинів (сукупність або повторність), хоча при цьому новий злочин і не може перервати перебігу строків давності. Тобто, „буква" кримінального закону вимагає враховувати при кваліфікації злочинів та формулюванні обвинувачення діяння, про яке відомо, що строк давності за нього вже минув (зокрема, новий злочин може бути кваліфіковано з використанням кваліфікуючої ознаки „повторність"). Ця обставина, з одного боку, здатна ускладнити процес застосування кримінального закону, з іншого – загрожує здійсненням завідомо надмірної („із запасом") кваліфікації, що є порушенням законності[11]. Характерно, що вітчизняні криміналісти заперечують можливість утворення множинності злочинів у випадках спливу строків давності.[12] Аналогічну думку висловлено в низці постанов Пленуму Верховного Суду України. Наприклад, в п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2002 р. "Про судову практику у справах про хабарництво"

[10] Скибицкий В.В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 70.

[11] Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 30.

[12] Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: Навч. посібник. – К.: Юрінком інтер, 2006. – С. 328; Кузнецов В.В., Савченко А.В. Теорія кваліфікації злочинів: Підручник. – К.: КНТ, 2007. – С. 212.

зазначено, що одержання й давання хабара не можуть кваліфікуватись як вчинені повторно у випадках, коли на момент вчинення особою нового злочину минули строки давності притягнення її до відповідальності за раніше вчинений злочин[13]. Таким чином, загальновизнаною є думка, що злочин, за який минули строки давності, множинності з іншими злочинами не утворює. Водночас, вона не знаходить прямого підтвердження у чинному законодавстві. По суті, в цьому випадку теорія й практика користуються позицією, сформованою в період дії КК України 1960 р. На відміну від чинної норми про давність, у ст. 48 цього кодексу передбачалося, що особу не може бути притягнуто до кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину минули строки давності. Водночас, п. 3 ч. 1 ст. 6 КПК (виключений з кодексу 12.07.2001 р.[14]) розглядав закінчення строків давності як обставину, у зв'язку з якою кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю.

Позиція, згідно якої „погашені" давністю діяння не повинні враховуватися в множинності злочинів, цілком адекватно відображає правове значення давності як обставини, що тягне „юридичне забуття" вчиненого особою злочину й погашає можливість його кримінального переслідування, і тому заслуговує на повну підтримку. Однак, слід підкреслити, що в теперішній час у чинному законодавстві відсутні підстави для її практичної реалізації. Усунути невідповідності між усталеним розумінням одного з правових наслідків закінчення строків давності й способом відображення його в кримінальному законі можна, вказавши у ч. 4 ст. 32 та ч. 2 ст. 33 КК, що в повторності та сукупності *не враховуються злочини, за вчинення яких минули строки давності* (саме так зроблено, наприклад, у КК Азербайджану (ст. 17), Казахстану (ч. 3 ст. 11), Молдови (ч. 1 ст. 32). При такому формулюванні неврахування у множинності тих злочинів, давність яких минула, отримало б законну підставу.

Слід звернути увагу, що у нормах КК щодо давності не відображено, чи впливає на перебіг її строків рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності з інших (окрім ст. 49) правових підстав. Для відповіді на це питання доцільно зверну-

[13] Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах / Упоряд. Гуторова Н.О., Житний О.О. – Х.: Одіссей, 2006. – С. 338.

[14] Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 12 липня 2001 р. № 2670-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 44. – Ст. 234.

тися до розробленої теорією кримінального права класифікації видів звільнення від кримінальної відповідальності на безумовні та умовні[15]. Так, застосування безумовного виду звільнення (зокрема, за ст.ст. 45, 46, 48 КК) означає остаточне припинення кримінальних правовідносин, а відповідно – й усуває питання про давність злочину. Лише у випадку, коли відповідне рішення не мало законних підстав (наприклад, примирення винного з потерпілим відбулося внаслідок погроз останньому з боку обвинуваченого, або коли відповідний акт було ухвалено суддею за хабар), а тому анулюється, строки давності злочину не припиняються.

Умовним є звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст.47 КК) та із застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього (ст. 97 КК). За зазначеними правовими підставами звільнення стає остаточним лише за умови, що особа деякий час дотримуватиметься певних вимог: виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру, не порушуватиме громадського порядку, не вчинить нового злочину (ст. 47); не ухилятиметься від застосування примусових заходів виховного характеру (ст. 97). При порушенні цих умов звільнення від кримінальної відповідальності скасовується, а кримінальна відповідальність особи реалізується. Такий специфічний (неостаточний) характер умовних видів звільнення не виключає ситуацій, коли час, на який особу передано на поруки (або на який до неповнолітнього застосовано строковий захід виховного характеру) ще триває, а строк давності за вчинений нею злочин вже закінчився. Виникають питання: чи отримує в таких випадках особа можливість вимагати звільнення її від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строку давності, чи втрачає юридичне значення відмова колективу від поручительства, які наслідки матимуть факти порушення особою вимог, передбачених умовним видом звільнення? Однозначної відповіді на зазначені питання в спеціальній літературі не міститься[16], а закон, як зазначалося, не передбачає їх взагалі. Уявляється, що вирішення цих питань не повинне знецінювати значення передачі на поруки та заходів виховного характеру як засобів кримінально-правового впливу у випадках, якщо їх застосовано до особи в час, що незначно віддалений від моменту закінчення строків давності за злочин. Для оптимального регулювання в цій частині право-

[15] Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – С. 63, 64.

[16] Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М.: Наука, 1974. – С. 178–179.

відносин та запобігання виникненню зазначених проблем у законі доцільно передбачити особливий випадок зупинення перебігу давності – при застосуванні до особи умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності, і, відповідно, відновлення перебігу давності при скасуванні умовного звільнення.

З урахуванням суттєвих ознак, що характеризують строки давності в інституті звільнення від кримінальної відповідальності, їх визначення може бути сформульоване наступним чином. *Диференційований (індивідуальний) строк давності* – визначений кримінальним законом з урахуванням ступеню суспільної небезпечності злочину період часу після його вчинення, впродовж якого особа не ухиляється від слідства або суду, й закінчення якого може тягти відмову держави від реалізації кримінальної відповідальності, якщо в цей час не набрав законної сили обвинувальний вирок суду. *Недиференційований (універсальний) строк давності* – визначений кримінальним законом не пов'язаний зі ступенем тяжкості вчиненого п'ятнадцятирічний термін, закінчення якого після вчинення злочину може тягти відмову держави від реалізації кримінальної відповідальності особи, що ухиляється від слідства або суду, якщо в цей період не набрав законної сили обвинувальний вирок суду щодо цього злочину, й вона не вчинила нового особливо тяжкого, тяжкого чи середньої тяжкості злочину.

Проведене дослідження дозволяє припустити існування двох аспектів (законодавчо визначеного й фактичного) строків давності, підкреслити відмінності, що існують між часом, який минає після вчинення злочину як фізичною категорією та строками давності як кримінально-правовим виміром цього часу. Підстава звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності характеризується як складний юридичний факт, що, в свою чергу, впливає на правові наслідки закінчення строків давності (зокрема, на кримінально-правову оцінку злочинів, вчинених після їх закінчення) та передбачає перегляд деяких положень чинного кримінального закону.

Рекомендована до опублікування на спільному засіданні кафедр кримінального права та кримінології, адміністративної діяльності ОВС та адміністративного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 19 від 9 листопада 2007 року)
Рецензенти – доктор юридичних наук, професор ***Н.О. Гуторова****, кандидат юридичних наук* ***В.С. Батиргареєва***

УДК 343.455 (477)

І.О. Зінченко, к.ю.н., наук. співробітник наукової Лабораторії дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ТА ЇХ ПРАВА БРАТИ УЧАСТЬ У РЕФЕРЕНДУМІ

У кримінально-правовій літературі останніх років деякі науковці все частіше висловлюють пропозиції щодо розширення системи кримінальних покарань за рахунок доповнення її таким покаранням, як позбавлення виборчого права.

Зокрема, М.І. Мельник зазначає, що таке покарання не має нічого спільного із політичними репресіями, і ми повинні запроваджувати ті санкції, які містяться в законодавстві інших країн.[1] М.А. Маркуш підтримує доцільність запровадження нового виду покарання – позбавлення права обирати та бути обраним, посилаючись на досвід європейських країн, а Я.М. Топчій пропонує встановити нижню межу нового покарання на рівні п'яти років.[2]

Існує і протилежна точка зору, згідно з якою вказане покарання є антиконституційним, і таким, що суперечить позиції Європейського суду з прав людини.[3]

З огляду на різне розуміння науковцями зазначеної проблеми, вважаємо, що вона потребує окремого розгляду при дослідженні караності злочинів проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі.

---

[1] Див.: Мельник М.І. Система відповідальності має існувати // Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення: За матеріалами науково-практ. конференцій та круглих столів / Ін-т виборчого права. –К., 2005. – С. 153.

[2] Маркуш М.А. Кримінальна та адміністративна відповідальність за порушення виборчого законодавства // Відповідальність за порушення виборчого законодавства та шляхи вдосконалення суміжного законодавства: матер. наук.-практ. конф. – К., Фоліант, 2005. – С. 41–43; Топчій Я.М. Кримінальне покарання у вигляді позбавлення виборчого права на певний термін, там само. – С.79.

[3] Див., наприклад: Тихий В.П. Правові позиції Європейського суду з прав людини та проблеми кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства // Кримінальне право України. – 2006. – № 1. – С. 105–106; Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України). – Київ, 2006. – С. 439.

Звернення до історії кримінального права дає змогу дослідити генезис цього покарання. Так, ще російське «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. встановлювало «позбавлення засудженого всіх прав стану» в галузі політичних, особистих, цивільних, сімейних та інших прав. Позбавлення політичних прав полягало в позбавленні права брати участь у всіх видах громадської діяльності, тягло за собою втрату отриманих переваг, почесних звань, титулів, чинів та інших відзнак.

У радянському кримінальному праві, зокрема, в Керівних началах з кримінального права РРФСР 1919 р., в п. «к» ст. 25 передбачалось покарання у виді позбавлення політичних прав. Аналізуючи цей вид покарання, радянський криміналіст В.М. Іванов писав: «Не позбавлення всіх прав стану, а кримінальне покарання, яке дає можливість радянському правосуддю з урахуванням суспільної небезпечності винного, позбавити його окремих, конкретних прав і переваг з метою перешкодити в подальшому його шкідливій для держави і суспільства діяльності – такою була сутність цього виду покарання з перших же згадувань про нього в радянському кримінальному законодавстві. Позбавлення прав не розповсюджувалось на сімейні та майнові права засудженого, не перетворювало його в «живий труп», а переслідувало, головним чином, мету усунути винного від участі у виборах органів державної влади, або від тої посади, обіймаючи яку він міг спричинити певну шкоду.»[4]

У КК РРФСР та КК УРСР 1922 р. передбачалось таке покарання, як поразка прав, яке полягало в позбавленні засудженого активного і пасивного виборчого права на строк до п'яти років.[5]

«Основні начала кримінального законодавства СРСР та союзних республік» 1924 р. та прийняті на їх підставі КК РРФСР 1926 р. та КК УРСР 1927 р. серед інших заходів соціального захисту називали поразку політичних і окремих громадянських прав. Поразка політичних прав передбачала позбавлення засудженого активного й пасивного виборчого права на виборах до Рад і на з'їзди Рад на строк до п'яти років.[6]

Після реформи кримінального права в 1958 р. в Основах кримінального законодавства СРСР та союзних республік дане

---

[4] Див.: Иванов В.Н. К дальнейшему совершенствованию советского уголовного законодательства о лишении прав граждан // Ученые записки ВНИИ советского законодательства. Вып. 3. – М., 1964. – С. 147.

[5] Див.: Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917–1952. – М., 1953. – С. 203.

[6] Див.: там же, стор. 260.

покарання було скасоване, і, хоча Основи надавали право законодавчим органам радянських республік встановлювати й інші, крім зазначених у них, види покарань, цим правом республіки не скористалися, і не включили до переліку покарань у своїх КК позбавлення громадян виборчих прав.

У сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн наразі не простежуються будь-які певні тенденції щодо застосування покарання у виді позбавлення виборчих прав. Наприклад, у КК РФ, Польщі, Швейцарії, дане покарання взагалі не передбачене. В той же час у КК ФРН в § 45 передбачено, що суд може позбавити засудженого права публічно обирати або голосувати;[7] за КК Франції (ст.131-26) суд може заборонити засудженому користуватися політичними правами, зокрема, правом обирати та бути обраним;[8] у КК КНР передбачено, що до злочинного елементу, який порушує спокій держави, додатково може бути застосоване позбавлення політичних прав, а саме права обирати и права бути обраним (ст.ст.54, 56)[9]. Вказане покарання також передбачене в кримінальних кодексах Аргентини, Іспанії, Республіки Сан-Маріно тощо.

Таким чином, у багатьох зарубіжних державах наразі існує інститут позбавлення громадян політичних прав, і, на нашу думку, це не є свідченням того, що дані держави є антидемократичними і порушують права та свободи громадян. Кожна з них має свої правові традиції з цього питання, провадить свою кримінальну політику і власними засобами забезпечує мету покарання.[10]

Проведений нами порівняльний аналіз законодавства свідчить про різні підходи українського і зарубіжного законодавства до інституту позбавлення виборчих прав.

На нашу думку, застосування кримінальних покарань, які передбачають позбавлення засудженого певних прав, має два аспекти. По-перше, як і будь-які інші покарання, такі покарання є заходами примусу і дозволяють державі забезпечувати охорону прав і свобод людини, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинних посягань (ст. 1 КК).

[7] Див.: Уголовный кодекс ФРГ. – М., 2001. – С. 23.
[8] Див.: Уголовный кодекс Франции. – СПБ., 2002. – С. 98.
[9] Див.: Уголовный кодекс Китайской Народной Республики. – СПб., 2001. – С. 37–38.
[10] Див.: Малиновский А.А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. – М., 2002. – С. 199.

Однак специфіка цих видів покарання полягає в тому, що держава позбавляє винну особу тих прав, які їй цією ж державою надані та гарантовані. Отже, якщо позбавлення прав буде розповсюджуватись на широке коло можливостей, які має людина в державі, то це суттєво вплине на її правовий статус та місце в суспільстві. А тому до цього питання слід підходити з великою обережністю і виваженістю.

Крім того, не слід забувати, що право обирати і бути обраним є невід'ємною частиною конституційного статусу громадянина України, а Конституція України не тільки проголошує права громадян, але і містить юридичні гарантії їх дотримання. Згідно з ч.3 ст. 22 Конституції України при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не припускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Отже, на сучасному етапі розбудови України як правової держави навряд чи доцільно вдаватися до таких кардинальних заходів, як позбавлення громадян виборчих прав і обмеження їх правового статусу.

Дослідження видів покарань, які наразі передбачені в санкціях статей 157–160 КК України, дає підстави стверджувати, що злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі у переважній більшості випадків законодавець визнає діяннями невеликої та середньої тяжкості. Це дозволяє йому вводити до їхніх санкцій основні покарання, які є альтернативними позбавленню волі, широко застосовувати штраф, виправні роботи, обмеження волі тощо, і, з огляду на це, конструювати не одиничні, а альтернативні санкції, які надають можливість обирати найбільш оптимальну міру покарання з урахуванням індивідуальних особливостей злочину і особи, яка його вчинила, що є одним із проявів так необхідної нам економії засобів кримінальної репресії.

Проведений аналіз вищезазначених санкцій також свідчить про те, що за злочини, які тут розглядаються, досить широко застосовуються не тільки основні, але й додаткові покарання. Як відомо, поєднання в санкції кримінального закону основного та додаткового покарання є одним із ефективних шляхів його індивідуалізації.[11] Застосування додаткових покарань забезпечує вибірковість впливу, суттєво підвищує попереджувальні можливості покарання, яке призначається, і, що є не

[11] Такі санкції в теорії кримінального права називаються кумулятивними. Див., наприклад, Кругликов Л.Л., Уголовно-правовые средства обеспечения справедливости наказания. – Ярославль: ЯрГУ, 1986. – С. 21.

менш важливим, підкріплює окремі сторони дієвості основного покарання.[12]

Наразі з 26 санкцій, встановлених за злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі, кумулятивними є 17, тобто додаткове покарання в якості обов'язкової або факультативної міри законодавець передбачає приблизно в 65% норм, які тут досліджуються.

Такий підхід до конструювання санкцій у цілому можна вважати виправданим, адже в санкціях статей Особливої частини КК додаткові покарання встановлюються не тільки з урахуванням тяжкості, але, що найчастіше буває, з урахуванням характеру вчиненого злочину.

Між тим, аналіз законодавства свідчить, що не у всіх випадках законодавець дотримується правил конструювання кумулятивних санкцій і не завжди узгоджує їх із положеннями Загальної частини КК.

У нашому випадку це стосується такого додаткового покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Дане покарання передбачене в 17 санкціях статей 157–160 КК України, причому в 16 санкціях воно визначене як обов'язкове додаткове покарання. Це означає, що суд зобов'язаний його призначати в усіх випадках вчинення цих злочинів, а відмова від застосування цього покарання можлива лише як виняток на підставі ст. 69 КК.

У той же час не всі зазначені тут статті КК містять загальні підстави для призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, які закріплені в ч.2 ст. 55 КК. Нагадаємо, що даний вид покарання належить до так званих спеціальних покарань, тобто воно може призначатися судом лише за злочин, який вчиняється у зв'язку із займаною посадою чи у зв'язку із зайняттям певною діяльністю. Отже особа, яка вчиняє ці злочини, повинна бути спеціальним суб'єктом. Однак це не завжди відповідає дійсності. Наприклад, у діяннях, передбачених частинами 1, 2 ст. 157 КК, частинами 1, 4–6 ст. 158 КК суб'єкт злочину є загальним, однак у санкціях зазначених статей позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю фігурує як обов'язкове додаткове покарання.

Як справедливо зазначає В.І. Тютюгін, навіть якщо в санкції статті Особливої частини КК додаткове покарання передбачене

[12] Див.: Цветинович А.Л.Дополнительные наказания: функции, система, виды. – Куйбышев, 1989. – С. 19.

як обов'язкове, положення цієї санкції не можуть суперечити приписам тих норм Загальної частини, в яких сформульовані підстави і встановлений порядок призначення відповідних видів покарань. Норми Загальної частини завжди мають пріоритет по відношенню до санкцій статей Особливої частини КК, оскільки останні сконструйовані на їх підставі, відображають приписи цих норм, і в зв'язку з цим повинні повністю їм відповідати. Будь-яка санкція статті Особливої частини КК передбачає лише види покарань і встановлює мінімальні і максимальні межі їх призначення, тоді як підстави призначення формулюються у відповідних нормах Загальної частини.[13]

Такою ж є і позиція судової практики. Так, у п.17 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» №7 від 24 жовтня 2003 р. також зазначається, що «відповідно до ст. 55 КК позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю застосовується як додаткове покарання лише в тих випадках, коли вчинення злочину було пов'язане з посадою підсудного або із зайняттям ним певною діяльністю. Це покарання призначається в межах, установлених санкцією статті (частиною статті), за якою підсудний визнаний винним, а якщо воно нею не передбачене, в межах, установлених ст. 55 КК. Та обставина, що до постановлення вироку підсудний вже не обіймав посаду або не займався діяльністю, з якими було пов'язано вчинення злочину, не є перешкодою для застосування цього покарання.»[14]

Слід також зазначити, що ніяких винятків із вказаних вимог закон не містить, а тому призначення позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю за злочини, вчинені загальними суб'єктами, суперечить положенням ст. 55 КК, отже, є безпідставним.

На нашу думку, вказані санкції ч.1, 2 ст.157 та ч.1, 4, 5, 6 ст. 158 КК потребують коригування, яке можливе наступним чином:

1) виключити вказане додаткове покарання із санкцій названих статей КК. У разі вчинення цих злочинів службовою особою закон не забороняє суду застосовувати даний вид покарання на підставі лише ст. 55 КК;

[13] Див.: Тютюгин В.И. Соотношение норм Общей части УК Украины о наказании и санкций статей Особенной части // Проблеми законності. – 2006. – № 78. – С. 107.

[14] Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. – Харків, 2007. – С. 480.

2) сформулювати це покарання в санкції як додаткове факультативне. В цьому разі суд не буде зобов'язаний призначати його загальному суб'єкту злочину.

У той же час у санкціях ч.9 ст. 158, ч.1, 2, 3 ст. 160 КК, позбавлення права обіймати певні посади не передбачено навіть як факультативне додаткове покарання, хоча суб'єктом названих злочинів є або може визнаватись службова особа. Для цих випадків доцільно обговорити питання про включення у санкції зазначених статей вказаного додаткового покарання. По-перше, тут існують загальні підстави для його призначення, а по-друге, сам характер вказаних злочинів, ступінь їх суспільної небезпеки свідчать про можливість застосування даного покарання у більшості випадків їх вчинення.

Розглядаючи питання про вдосконалення кримінального законодавства про покарання за злочини проти виборчих прав громадян, звертаємо увагу ще на одну проблему. Внаслідок змін, внесених до ст. 158 КК Законом від 22 лютого 2007 р.,[15] у цій статті з'явились частини 11 та 12, санкції яких передбачають конфіскацію програмних та технічних засобів, які є власністю винної особи, за допомогою яких було вчинене несанкціоноване втручання до баз даних Державного реєстру виборців.

Даний захід є, так званою, спеціальною конфіскацією, яка широко застосовується в санкціях чинного КК (наразі передбачена в 57 санкціях, причому в ч.1 ст. 244 КК, навіть, як факультативний захід).

Однак на сьогоднішній день в КК України не існує норми, яка б тим чи іншим чином передбачала спеціальну конфіскацію. Ця правова невизначеність призвела до того, що деякі науковці почали ототожнювати спеціальну конфіскацію і конфіскацію майна як вид додаткового покарання. Так, М.І. Хавронюк, аналізуючи санкції ст. 176 та 177 КК України, дорікає законодавцю в нехтуванні положеннями Загальної частини КК і вказує, що санкції цих статей передбачають додаткове покарання – конфіскацію, хоча остання згідно зі ст.59 КК України може призначатись лише за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а за ч.1 та ч.2 вказані злочини не є особливо тяжкими.[16] Нагадаємо, що в ст.176 КК України мова йде про конфіскацію всіх примірників творів, матеріальних носіїв комп'ютерних програм, баз

[15] Див.: ВВРУ. – 2007. – № 20. – Ст. 282.

[16] Див.: Хавронюк М.І Довідник з Особливої частини Кримінального Кодексу України. – К., 2004. – С. 180–182.

даних, виконань, фонограм, відеограм, програм мовлення та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для їх виготовлення. За ст.177 КК України – це конфіскація відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувались для її виготовлення.

Як видно, в даних випадках йдеться не про конфіскацію майна – додаткове покарання, а про спеціальну конфіскацію, яка є мірою процесуального примусу, що розповсюджується на предмети, визнані речовими доказами за справою (ст.78 КПК України).

Спеціальна конфіскація застосовується не на підставі ст. 59 КК України, а згідно із положеннями ст. 81 КПК України, в якій зазначено, що питання про речові докази вирішується вироком, ухвалою чи постановою суду, постановою органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи, при цьому знаряддя злочину, що належать обвинуваченому, конфіскуються.

Слід зазначити, що спеціальна конфіскація дійсно наділена окремими рисами покарання: а) вона є заходом державного примусу; б) передбачається в санкціях статей Особливої частини КК; в) може бути обов'язковою чи факультативною. Однак цей захід не можна вважати видом покарання, бо він не передбачений в ст. 51 КК, де міститься вичерпний перелік покарань, який не може бути розширений довільно за розсудом суду.

З метою усунення суперечностей та врегулювання даного питання в Загальній частині КК доцільно передбачити окрему норму, яка б закріпила кримінально-правовий статус спеціальної конфіскації, скажімо, як особливого заходу примусу, визначила б підстави, умови та порядок її застосування, як це має місце, наприклад, щодо правового регулювання примусових заходів виховного чи медичного характеру.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 25 від 11 листопада 2007 р.)

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент ***Л.В. Дорош***

УДК 343.13/347.98

В.Д. Фінько, професор
кафедри кримінального процесу
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Відповідно до вимог ст. 4 КПК України порушення кримінальної справи і розкриття злочину є обов'язком суду, прокурора, слідчого і органів дізнання в межах своєї компетенції. Саме в цьому полягає поняття принципу публічності (офіційності): всі перелічені державні органи і посадові особи діють офіційно, від імені держави, зобов'язані порушити кримінальну справу, провести розслідування, встановити подію злочину, осіб, винних у вчиненні злочину і до їх покарання. З моменту прийняття у 1960 р. КПК ст. 4 жодного разу не змінювалась, хоч компетенція органів і посадових осіб відносно обов'язку порушення кримінальних справ істотно змінилася: якщо до 2001 р. суди мали право порушити будь-яку кримінальну справу навіть при наявності в ній постанови прокурора, слідчого чи органу дізнання про закриття кримінальної справи або про відмову в порушенні кримінальної справи щодо особи чи по тому ж факту (пункти 10 і 11 ч. 1 ст. 6 КПК), керуючись статтями 276, 278 КПК, то після внесення змін Законами України від 21 червня і 12 липня 2001 р. суди були позбавлені права порушувати кримінальні справи про нове обвинувачення та що до іншої особи. За новою редакцією статей 276, 278 КПК суд за клопотанням прокурора, потерпілого чи його представника виносить ухвалу, а суддя – постанову, якими про вчинення цього злочину повідомляє прокурора або направляє все провадження в справі для порушення кримінальної справи або для проведення досудового слідства чи дізнання. Внесені також зміни до пунктів 10, 11 ч. 1 ст. 6 КПК: суди позбавлені права порушувати кримінальну справу щодо особи, про яку є нескасована постанова органу дізнання, слідчого, прокурора про закриття справи по тому ж обвинуваченню, а також, якщо про відмову в порушенні справи по тому ж факту є не скасована постанова органу дізнання, слідчого, прокурора.

Змінена також ст. 279 КПК, яка раніше передбачала виключне право суду порушувати кримінальну справу при постановленні вироку щодо свідка, потерпілого, експерта або перекладача за завідомо неправдиві показання, висновок чи неправильний переклад. Суд позбавлений права порушувати таку кримінальну справу. Він лише своєю ухвалою, а суддя постановою вправі поставити перед прокурором питання про притягнення до відповідальності свідка, потерпілого, експерта або перекладача за вказані суспільно небезпечні діяння. Суд також позбавлений права порушувати кримінальну справу відповідно до ст. 430 КПК за протокольною формою досудової підготовки матеріалів.

Таким чином, компетенція суду відносно права порушувати кримінальні справи зведена лише до порушення кримінальних справ, зазначених в ч. 1 ст. 27 КПК: справи про злочини, передбачені ст. 125, ч. 1 ст. 126, а також ст. 356 КК України щодо дій, якими заподіяно шкоду правам та інтересам окремих громадян. Інших норм про компетенцію суду щодо права порушувати кримінальну справу, крім вказівок ст. 4 та ч. 3 ст. 98 КПК, закон не передбачає, що суперечить ч. 1 ст. 98 КПК: «При наявності приводів і підстав, зазначених в статті 94 КПК, прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані винести постанову про порушення кримінальної справи, вказавши приводи і підстави до порушення справи, статтю кримінального закону, за ознаками якої порушується справа, а також подальше її спрямування.»

Вказані в різних статтях КПК протиріччя щодо компетенції суду про порушення кримінальної справи повинні бути усунуті і, враховуючи те, що законом встановлено судовий контроль за законністю і обґрунтованістю порушення кримінальної справи прокурором, слідчим і органом дізнання, згідно з яким суддя має право скасувати постанови про порушення кримінальної справи або про відмову в порушенні справи чи про закриття кримінальної справи, надати право суду, судді порушувати кримінальну справу за фактом злочину, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак цього злочину. Суд не повинен вказувати особу, яка вчинила злочин: це повинні встановлювати прокурор, слідчий і органи дізнання, які при розслідуванні кримінальної справи, а прокурор і в суді, виконують функцію обвинувачення. Суд, виконуючи функцію правосуддя, не може залишатися байдужим при виявленні ознак будь-якого злочину, а тому повинен порушувати кримінальну справу згідно з ст. 4, 94, ч. 2 ст. 97, ч. 1 ст. 98 КПК. Було б доцільно змінити імперативну форму ч. 2 ст. 98 КПК про обов'язок порушити кримінальну справу щодо

особи, яка вчинила злочин, коли вона встановлена на момент порушення кримінальної справи. Це повинно виконуватись у випадках неможливості не вказати цю особу, наприклад, при дезертирстві військовослужбовця та деяких інших. За загальним правилом кримінальна справа повинна порушуватись за фактом злочину, що надасть можливість розслідувати її всебічно, повно, об'єктивно, неупереджено, а тому – справедливо.

Враховуючи ці пропозиції, у новому КПК України необхідно чітко регламентувати принцип публічності (офіційності) в поєднанні з диспозитивністю, розширити права учасників процесу, щоб вони могли ними розпоряджатися не тільки в справах приватного і приватно-публічного обвинувачення, а й у справах публічного обвинувачення, тому що принцип публічності повинен координувати, як про це цілком правильно пише Л.А. Александрова, взаємодії публічних і приватних начал, а також включити визначення диспозитивності як можливості суб'єктів кримінального судочинства розпоряджатися своїми правами на власний розсуд у межах, встановлених кримінально-процесуальним законодавством.[1]

Зміни в КПК згідно Закону України від 21 червня 2001 р. про диспозитивність треба було вносити до ст. 4 КПК, а не поєднувати змагальність і диспозитивність у ст. 16-1 КПК, тому що змагальність – це побудова, модель КПК, а диспозитивністю – елемент публічності, як справедливо пише Л.А. Александрова: «Более подходящим названием... было бы принцип соотношения публичности и диспозитивности в уголовном процессе, содержанием которого должны стать конкретные гарантии защиты прав участников процесса, а формой – определение законодателем границы их личного усмотрения».[2]

Визначення меж диспозитивності в кримінальному процесі конче необхідне, оскільки Кримінальний кодекс України передбачає звільнення особи від кримінальної відповідальності як в Загальній, так і Особливій частинах, зокрема, статтями 44–49, ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 2 ст. 255, ч. 5 ст. 258, ч. 6 ст. 260, ч. 4 ст. 289, ч. 3 ст. 263, ч. 3 ст. 369, ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396, ч. 4 ст. 401 та ін., а КПК не регламентує порядок звільнення від кримінальної відповідальності за вказаними спеціальними підставами. Цей недолік в КПК України повинен бути усунутий, зокрема, повинен бути передбачений обов'язок порушення кримінальної

[1] Див.: Александрова Л.А. Публичность как основание уголовно-процессуального права. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2007. – С. 25–26.

[2] Александрова Л.А. Там само. – С. 25.

справи, вирішене питання про необхідність пред'явлення обвинувачення особам, які звільняються від кримінальної відповідальності, а також визначено, яким актом повинно закінчуватися досудове слідство – обвинувальним висновком чи постановою, або поданням про направлення справ до суду.

У літературі питання про порушення кримінальної справи досліджувались в поєднанні вимог статей 94–100 КПК про приводи і підстави для порушення справи з вимогами ч. 1 ст. 6 КПК про обставини, що включають провадження у кримінальній справі.[3] Деякі автори вважали, що підставою до порушення кримінальної справи є наявність фактичних даних, що вказують на склад злочину.[4] Ця точка зору є неприйнятною, оскільки на момент порушення кримінальної справи достатньо наявності ознак злочину (ст. 11 КК України). Відсутності їх є підставою для відмови в порушенні кримінальної справи. В стадії порушення кримінальної справи може бути відомий елемент складу злочину, який виключає провадження у кримінальній справі. В цих випадках при відмові в порушенні кримінальної справи посилаються не тільки на ст. 99 КПК, але й на відповідний пункт ч. 1 ст. 6 КПК, наприклад, відсутність події злочину при самогубстві (п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК), відсутність складу злочину, коли особа не досягла одинадцятирічного віку, відсутність скарги потерпілого (п.п. 2, 5, 7 КПК) та ін.[5] Але дуже часто встановити обставини, які виключають провадження у справі, неможливо встановити без проведення таких слідчих дій, як призначення експертизи, пред'явлення особи для впізнання, обшуку, виїмки та ін., а тому в цих випадках порушується кримінальна справа. Наприклад, для встановлення причини смерті особи, яка покінчила життя самогубством, але є дані, що її було вбито, проводиться судово-медичний розтин тіла, гістологічне дослідження странгуляційної борозни, балістична

[3] Див.: Советский уголовный процесс / Под общей редакцией д-ра юрид. Наук М.И. Бажанова и д-ра юрид. наук Ю.М. Грошевого. – Киев. – 1978. – С. 179; Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М., 1958. – С. 268; Жогин Н.В., Фаткуллин Ф.Н. Возбуждение уголовного дела. – М., 1961. – С. 152; Михайленко А.Р. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. – Саратов. – 1975. – С. 62–93; Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела. – Харьков. – 1998, и др.

[4] Див.: Голунский С.А. Возбуждение уголовного дела. – М., 1959. – С. 22; Коврига З.Ф. Дознание в органах милиции. Воронеж, 1964. – С. 19–20; Карев Д.С., Савгирова Н.М. Возбуждение и расследование уголовных дел. – М., 1967. – С. 8, та ін.

[5] Див.: Михайленко Р.А. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. – Саратов. – 1975. – С. 62–65.

та ін. експертизи. Ч. 1 ст. 113 КПК передбачає можливість проведення досудового слідства лише після порушення кримінальної справи і в порядку, встановленого КПК. Перелічені слідчі дії провадяться лише після порушення кримінальної справи, а до порушення кримінальної справи закон дозволяє лише проведення огляду місця події у невідкладних випадках та арешт на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку з метою запобігання злочину (ч. 2 ст. 190, ч. 3 ст. 187 КПК). Не відповідає вимогам закону роз'яснення Пленуму Верховного Суду України в абз. 3 п. 10 постанови від 25 квітня 2003 р. № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків утримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства», про можливість затримання і взяття під варту особи до порушення кримінальної справи, тому що воно суперечить ч. 1 ст. 113 КПК, створює можливість чинити беззаконня і свавілля, грубо порушує права людини, а тому повинно бути виключене з названої постанови.[6]

В КПК передбачена можливість порушення кримінальної справи навіть у випадках, коли відомо про відсутність складу злочину, наприклад, щодо особи, яка вчинила суспільнонебезпечні діяння у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність (ст. 7-3 КПК).

Таким чином, порушення кримінальної справи у випадках, коли встановлення ознак злочину можливе шляхом проведення слідчих дій, не слід вважати недоліком чи помилкою органів розслідування, і встановлення судового контролю є зайвим: практично суд контролює не правильність порушення справи, а розслідування, чого не повинно бути, тому що в стадії порушення кримінальної справи не встановлюється об'єктивна істина, а лише імовірність вчинення злочину. Цей висновок витікає з завдань кримінального судочинства, закріплених в ст. 2 КПК.

У літературі висловлена думка про необхідність доповнення системи принципів кримінального процесу не тільки диспозитивністю, а й справедливістю.[7] Пропозиція законодавчого закріплення принципу справедливості включає: 1) право кожного на справедливе кримінальне судочинство, тобто: а) справедливий розгляд і вирішення кримінальної справи компетентним, незалежним і неупередженим судом у рамках процедури і строки, встановленні Законом; б) обов'язок суду, прокурора, слідчого, органу дізнання вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи; в) обов'язок суду, прокурора, слідчого, органу дізнання поновлення в правах осіб, чиї права були незаконно, необґрунтовано порушенні. Поновленню підлягає також незаконно і необґрунтовано порушений громадський і державний інтерес; 2) всі процесуальні дії і рішення суду, прокурора, слідчого, органу дізнання повинні бути справедливими.[8]

Пропозиція закріпити принцип справедливості як універсальний у будь-якій системі принципів є цілком слушною особливо у тих державах, де універсальний принцип законності систематично порушується.

Слід вважати, що Закони України від 14 і 22 грудня 2006 р. мали своєю метою закріпити більш широкі права суб'єктів кримінального процесу, можливість учасників процесу розпоряджатися своїми правами в стадії порушення кримінальної справи, остільки законом не було визначено процесуальне становище особи, щодо якої порушено справу, а тому й не регламентовані її права.

На жаль, це не вдалося зробити таким, щоб воно відповідало вимогам публічності, диспозитивності, законності, істинності, справедливості.

У названих законах, якими до КПК внесені зміни про доповнення його статтями 98-2, 236-7, 238-8 не враховані інтереси суспільства і держави: не слід було встановлювати можливість оскарження постанов прокурора, слідчого, органу дізнання про порушення за фактом злочину кримінальної справи, тому що в такому випадку ще невідомі особи, які вчинили злочин; на цій стадії ще немає таких учасників процесу, як потерпілий і захисник. Тому вказівка закону на якихось невідомих осіб і їх захисників (?) є безпредметною. Оспорювати таку постанову до суду – значить чинити опір встановленню об'єктивної істини.

---

[6] Див.: Зб. постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2004). – Харків, 2005. – С. 531. Автор статті вносив таку пропозицію на конференції державних обвинувачів у Генеральній прокуратурі України 20 лютого 2004 р.

[7] Див.: Ащирова Л.М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процессе / Под научн. ред. Заслуженного юриста РФ, д-ра юрид. Наук. проф. З.Д. Еникеева. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2007. – С. 65; Онопенко В. Справедливость в государстве может обеспечить только справедливый суд. // Голос Украины, 2007, 6 марта, № 42, та ін.

[8] Див.: Там саме. С. 65. Справедливый – по С.И. Ожегову: 1. Действующий беспристрастно, в соответствии с истиной. 2. Осуществляемый на законных и честных основаниях. 3. Истинный, правильный // Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1986. – С. 658.

Якщо на час порушення кримінальної справи відома особа, яка вчинила злочин, то згідно з ч. 2 ст. 98 КПК справа повинна бути порушена щодо цієї особи. Така особа згідно з п. 1 ч. 1 ст. 46 КПК Російської Федерації є підозрюваним. Проти цього українські вчені завжди виступали, вважаючи, що підозрюваним є лише особа: 1) затримана за підозрою у вчинені злочину; 2) особа, до якої застосовано запобіжних заходів до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого (ч. 1 ст. 43-1 КПК).

У зв'язку зі змінами, внесеними Законом України від 21 червня 2001 р. до ст. 149 КПК про те, що затримання підозрюваного є тимчасовим запобіжним заходом, слід було виключити п. 1 ч. 1 ст. 43-1 КПК. Крім того, ст. 149 КПК слід було доповнити запобіжним обмеженням щодо особи, відносно якої порушено кримінальну справу, передбачену ст. 98-1 КПК. До ст. 149 КПК слід було включити і запобіжний захід, передбачений ст. 436 КПК – віддання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи.

Після внесення таких змін, ч. 1 ст. 43-1 КПК давала б визначення підозрюваного як особи, до якої застосовано запобіжний захід, передбачений ст. 149 КПК, до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.[9]

У Законах України від 14 і 22 грудня 2006 р. не враховано, що Конституційний Суд України визнав рішенням № 3-рп/2003 від 30.01.2004 р. не всю ч. 3 ст. 236 КПК неконституційною як таку, що унеможливлює розгляд судами на стадії досудового слідства скарг, на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення справи лише щодо певної особи, а не за фактом порушення справи.

Тому ч. 3 ст. 236 КПК повинна бути чинною щодо перевірки судом приводів, підстав, порядку порушення справи за фактом вчинення злочину, як це в ній зазначено, при розгляді справи по суті, а не під час досудового розслідування.

У практичній діяльності неможливо виконати вимоги статей 98-2, 236-7, 236-8 КПК щодо надання права оскаржити постанову органу дізнання, слідчого, прокурора про порушення кримінальної справи потерпілим і захисником, оскільки ці учасники процесу беруть участь в стадії досудового розслідуван-

[9] Див.: Кинах Е.И., Парфенова М.В. Процессуальный статус и обеспечение прав подозреваемого. – М.: Издательство «Юрлитинформ». 2005. – 16 с.

ня після винесення відповідного акту про їх визнання потерпілим чи захисником у кримінальній справі (ст. 44–48, 49 КПК). Тому фактично таке право має лише особа, щодо якої порушена кримінальна справа, та її законний представник.

Встановлення ч. 4 ст. 236-7 КПК можливості оскаржити постанову про порушення кримінальної справи протягом усього часу перебування справи у провадженні органу дізнання, слідчого, прокурора до моменту закінчення досудового слідства означає встановлення контролю суду за законністю, обґрунтованістю, справедливістю всіх слідчих дій на стадії досудового розслідування, починаючи з прийняття кримінальної справи до свого провадження до винесення обвинувального висновку і затвердження його прокурором (статті 94–100, 113–233 КПК). Така компетенція судді перевищує прокурорський нагляд, регламентований ст. 100 КПК, згідно з якою прокурор у разі порушення кримінальної справи без законних підстав закриває її, а не відмовляє в порушенні справи, як це передбачено п. 2 ч. 16 ст. 236-8 КПК. Прокурор скасовує постанову про порушення кримінальної справи лише у випадках, коли в справі ще не проводилися слідчі дії (ч. 3 ст. 100 КПК).

Не зрозуміло, як можна відмовити в порушенні справи, в який були проведені слідчі дії, включаючи й акти про закінчення досудового розслідування.

Звертає особливу увагу і скрупульозна деталізація порядку оскарження і розгляду судом скарг на постанови про порушення кримінальної справи: якщо так деталізувати і всі інші скарги щодо порядку їх вручення, розгляду і вирішення, то це вже буде не Кримінально-процесуальний Кодекс, а Інструкція про діловодство.

Все викладене приводить до висновку про внесення таких змін до КПК України, в яких: 1) чітко та ясно буде визначено поняття принципу публічності (офіціозності) з вказівкою компетенції суду при порушенні кримінальної справи, як і компетенцію органу дізнання, слідчого, прокурора, в поєднанні з диспозитивністю і визначенням мети її застосування у кримінальному судочинстві; 2) визначено поняття справедливості не тільки щодо вироку суду, а й до кожного акту на всіх стадіях кримінального процесу; 3) визначено особу щодо якої порушено кримінальну справу як підозрюваного за умови застосування запобіжного заходу, передбаченого у новій редакції у ст. 149 КПК, до винесення постанови про притягнення як обвинуваче-

ного, виключивши з ч. 1 ст. 43-1 КПК п. 1, оскільки затримання є тимчасовим запобіжним заходом (ч. 2 ст. 149 КПК); 4) встановити стислі строки судового контролю за законністю порушення кримінальної справи з тим, щоб цей контроль не охоплював досудового розслідування; 5) внести зміни до КПК про можливість участі захисника і потерпілого з моменту порушення кримінальної справи; 6) редакція статей 98-1, 236-7, 236-8 КПК не повинна загромаджуватись положеннями Інструкції про діловодство.

У 2006 р. місцевими судами розглянуто 7,1 тис. скарг на постанови про відмови в порушенні кримінальної справи. З них задоволено 3,4 тис., або 48,4% від кількості розглянутих. На постанови про порушення кримінальної справи розглянуто 3,1 тис. скарг, з яких задоволено 1,5 тис., або 49,4%.[10]

Наведені дані дають підстави зробити висновок про бездіяльність багатьох прокурорів, які не виносили апеляції на незаконні рішення судів, не відстоювали своїх позицій, якщо вони насправді здійснювали нагляд за додержанням законів про порушення кримінальних справ і відмову в порушенні кримінальних справ.

Рекомендована до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 3 від 11 жовтня 2007 р.)
Рецензент – кандидат юридичних наук Д.В. Філін

[10] Див.: Здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 34.

УДК 343.131.5 (477)

О.Г. Шило, к.ю.н., доцент,
старший науковий співробітник
Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України,
м.Харків

ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ ТА НОРМАТИВНИЙ ЗМІСТ

Актуальність теоретичного аналізу питання щодо змісту, характеру права на судовий захист, підстав його виникнення та особливостей реалізації у сфері кримінального судочинства обумовлюється, з одного боку, його специфікою як гарантії правового статусу особи вцілому, і в кримінальному судочинстві зокрема, а з іншого – відсутністю його комплексного дослідження в кримінально-процесуальній літературі. В загальнотеоретичному плані йому приділялася увага у працях В.В. Лазарєва, В.П. Кашепова, І.Є. Марочкіна, О.М. Овчаренко, П.М. Рабіновича, Ю.М. Тодики, М.І. Хавронюка, В.С. Шевцова та інших вчених. У сфері цивільного процесу воно досліджувалося М.А. Гурвічем, О.В. Івановим, В.В. Комаровим, Н.Ю. Сакарою, Н.А. Чечиною, Д.М. Чечот та іншими науковцями. Особливості його реалізації в кримінальному процесі розглянуті у роботах Ю.М. Грошевого, В.Т. Маляренка, Г.М. Омельяненко, а також російських вчених – В.О. Лазарєвої, А.П. Гуськової, Н.Г. Муратової, В.М. Савицького та інших. Зважаючи на особливе значення даного права в сучасному механізмі захисту прав людини, вбачається за доцільне звернутися до аналізу його нормативного змісту, тим більше, що існують суттєві розбіжності його міжнародних стандартів та чинного законодавства України в частині його правової регламентації.

При з'ясуванні правової природи права на судовий захист слід виходити з загальної концепції прав людини в сучасному суспільстві. В історії суспільної думки та в юридичній літературі протягом багатьох років дискутуються два основні підходи до визначення природи і сутності прав людини – з позицій природного права та позитивістського підходу. Відповідно до першого права людини і громадянина – це його природні властивості, які не залежать від визнання їх державою і є невід'ємними. Вони пов'язані з державою, яка зобов'язана їх гарантувати та охороняти, оскільки вони обумовлені самою природою людини.

Прихильники позитивістського підходу виходять з того, що права людини похідні від держави, яка на власний розсуд визнає їх вид, зміст та обсяг, тобто дарує їх людині[1]. Проте такою, що найбільш правильно відображає сутність прав людини в сучасному суспільстві та державі, уявляється третя точка зору, яка складає зміст природно-правової доктрини прав людини у сполученні із «соціальною». Вона враховує певні аспекти обох вищезазначених – інститут прав і свобод у його природно-правовому трактуванні зобов'язує державну владу визнати та забезпечити конституційними й іншими юридичними, а також всіма іншими гарантіями такі природжені права людини, як право на життя, та його гідний та достатній рівень, на особисту недоторканність, свободу та ін. Втім, існують і такі права, які отримують реальне втілення виключно завдяки державній владі, що приймає відповідні закони, наприклад, право на працю, право обирати та бути обраним, свободу мітингів тощо[2].

Фундаментальні положення щодо значення прав людини в правовій державі знайшли своє закріплення у ст. 3 Конституції України. Як зазначив А.П.Заєць, Конституція відтворює сформовану у суспільній свідомості світоглядну оцінку людського фактору, констатуючи його найвище місце в суспільстві серед усіх соціальних цінностей, а через конституційне закріплення надає ідеї людини нормативного характеру[3].

Проте лише декларація прав та свобод людини в Конституції і законодавчих актах не може бути достатнім засобом їх забезпечення, необхідні відповідні правозахисні механізми та інституції, здатні гарантувати їх реалізацію та захист. Якщо наміри держави, як вірно відмічає О.В.Скрипнюк, йдуть дещо далі формальної конституційної фіксації того чи іншого кола прав і свобод особи, то вона мусить забезпечити ступінь захисту та реалізації означеного кола прав. Більше того, форми, механізми та основні способи захисту прав людини і громадянина також мають бути конституційно встановленими[4].

[1] Конституционное право: Учебник / Отв. ред. В.В. Лазарев. – М.: Юристъ, 1999. – С. 125 (592 с.).

[2] Там само, с. 125–126.

[3] Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – Київ: Парламентське видавництво, 1999. – С. 107 (248 с.).

[4] Скрипник О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. Монографія. – К.: Інститут держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України. – 2000. – С. 190 (600 с.).

Аналіз конституційних положень дозволяє стверджувати, що захист прав людини в державі забезпечується цілою системою установ, інституцій, інститутів та принципів. Визначальне місце в цій системі займає судовий захист, який в силу іманентних йому специфічних ознак є особливим видом державно-правового захисту, що має свої суттєві переваги і тому вважається суспільством найбільш ефективним. Судовий захист є універсальним засобом захисту прав людини. Це знаходить свій прояв, перш за все, в тому що суб'єктом права на судовий захист є будь-яка особа, незалежно від її громадянства, а також обсягу дієздатності. Предмет його також є необмеженим, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Воно відіграє роль конституційної гарантії забезпечення та захисту інших прав людини і одночасно є елементом конституційно-правового статусу особи, який визначає принципи її взаємовідносин з державою. Саме тому сучасні дослідники відмічають, що всі інші права людини неминуче перетворяться на фікцію, якщо вони не забезпечені судовим захистом, а він, у свою чергу, стає беззмістовним, якщо не відповідає вимогам низки стандартів, що забезпечують прийняття незалежним і неупередженим судом справедливого, законного, обґрунтованого та такого, що підлягає виконанню, рішення по справі[5].

Право на судовий захист належить до найважливіших громадянських прав людини, які складають перше покоління прав і представляють собою традиційні ліберальні цінності, що визнаються демократичною державою. Поряд з правом на свободу думки, особисту недоторканність, рівність перед законом право на судовий захист виражає так звану «негативну» свободу: тобто зобов'язує державу утримуватися від втручання до сфери особистої свободи[6]. Це право не підлягає обмеженню майже в умовах воєнного або надзвичайного стану, адже й в таких умовах захист прав людини є пріоритетною метою, яка відповідає основним засадам правової держави. Крім того, неможливість обмеження даного права підтверджує вищезазначену тезу – без забезпечення судовим захистом права і свободи людини стають

[5] Голубок С.А. Международно-правовые стандарты права на судебную защиту // Правоведение. – 2007. – № 1. – С. 116 (112–123).

[6] Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. чл.-корр. РАН Е.А. Лукашева. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – С. 137 (573 с.).

ілюзорними[7]. Проте, як правильно звертається увага в юридичній літературі, незважаючи на абсолютний характер права на судовий захист, існують певні об'єктивні моменти, які його звужують певним чином. Це стосується того, що особа не може обрати за власним баченням будь-які способи та процедури судового захисту, особливості яких стосовно окремих видів судочинства і категорій справ визначаються законами[8].

Право на судовий захист закріплене у низці міжнародних документів у галузі прав людини – ст. 8 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) тощо. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Зважаючи на це, при аналізі змісту права на судовий захист слід виходити з його нормативного закріплення не тільки в національному законодавстві, а й у зазначених міжнародних документах.

На національному рівні воно знайшло нормативне вираження у ст. 55 Конституції України. Проте, перш ніж перейти до аналізу його змісту, слід звернути увагу на те, що ч. 1 ст. 55 Основного закону містить положення, відповідно до якого права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Особливістю цієї конституційної норми, яка відрізняє її від аналогічних положень Конституцій держав-членів СНД, є те, що судовий захист у ній закріплений як функція судової влади в державі, а не як відповідне громадянське право. Частина 2 цієї ж статті гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. А згідно до ч. 3 кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних міжнародних організацій, членом або учасником яких є України. Вбачається, що в цих конституційних положеннях закріплені окремі елементи права на судовий захист – право оскарження до суду та право звернення до міжнародних судових установ.

[7] Голубок С.А. Международно-правовые стандарты права на судебную защиту // Правоведение. – 2007. – № 1. – С. 116 (112–123).

[8] Адзинова Е.А., Кряжкова О.Н. Право на судебную защиту: регулирование и интерпретация // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 7. – С. 16 (13–18).

У порівняльно-правовому аспекті зазначимо, що ст. 60 Конституції Азербайджанської Республіки гарантує захист прав і свобод кожного в суді, згідно зі ст. 42 Конституції Грузії, ст. 15 Конституції Естонської Республіки кожна людина має право звернутися до суду за захистом своїх прав і свобод, ст. 46 Конституції Російської Федерації гарантує кожному судовий захист його прав та свобод, а ст. 13 Конституції Республіки Казахстан – право на судовий захист його прав та свобод, ст. 92 Конституції Латвійської Республіки закріплює право кожного захищати свої права і законні інтереси у справедливому суді[9]. Аналогічні положення містяться й у Конституціях інших європейських держав. Наприклад, відповідно до ст. 24 Конституції Іспанії кожному надається право на ефективний судовий захист своїх законних прав та інтересів і в жодному разі не дозволяється відмова у такому захисті, ст. 24 Конституції Італійської Республіки надає всім право у судовому порядку діяти для захисту своїх прав та законних інтересів.

Порівняльний аналіз вищенаведених конституційних норм дозволяє дійти висновку, що вони відрізняються певним ступенем одноманітності, характерним для них є закріплення права на судовий захист або захист своїх прав і свобод у суді. І тільки в Конституції Республіки Бєларусь судовий захист, так як і в Конституції України, декларується як функція судової влади – відповідно до ст. 60 Основного закону цієї держави гарантується захист прав і свобод кожного компетентним, незалежним та неупередженим судом у визначені законом строки[10].

На перший погляд йдеться лише про термінологічні розбіжності, проте більш детальне дослідження цього питання дозволяє дійти висновку про необхідність чіткого нормативного визначення права кожного на судовий захист як найважливішого громадянського права, що відкриває людині можливість захистити її інші права та законні інтереси. Якщо звернутися до чинного законодавства України, можна констатувати певну зміну позиції законодавця з даного питання. Закон України «Про судоустрій України» фактично відтворює конституційну норму, гарантуючи усім суб'єктам правовідносин захист їх прав, свобод та законних інтересів незалежним і неупередженим судом,

[9] Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общей ред. Л.А. Окунькова. – М.: Изд-во НОРМА, 2001.

[10] Там само. Т.1. – С. 308.

утвореним відповідно до закону (ст. 6). Проте майже усі галузеві кодифіковані законодавчі акти, прийняті в Україні в останні роки, закріплюють право кожного на судовий захист. Так, відповідно до ст. 16 Цивільного Кодексу України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого майнового або немайнового права та інтересу; аналогічне право закріплене й у ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 18 Сімейного кодексу України та ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України. Таким чином, спираючись на норми національного законодавства, можна стверджувати, що в Україні гарантується право кожного на судовий захист, забезпечення якого є обов'язком держави.

Разом з тим, порівняльний аналіз правової регламентації права на судовий захист у чинному законодавстві України та міжнародних актах у галузі прав людини свідчить і про те, що в останніх воно визначається значно в більшому обсязі, із зазначенням вимог, яким повинен відповідати суд та судовий розгляд, а також мети реалізації даного права. Так, відповідно до частини першої ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) «кожна людина при визначенні її громадянських прав та обов'язків або при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону». Виходячи з цього, вважаємо обґрунтованою висловлену в юридичній літературі тезу про те, що «використання у переважній більшості законодавчих актів України такої формули як «право на звернення до суду» вже на етапі прийняття закону відводить особі роль «прохача» і не гарантує їй права на судовий розгляд, визначеного у ч. 1 ст. 6 Конвенції...»[11].

Аналіз ч. 1 ст. 6 Конвенції та практики Європейського Суду з прав людини щодо її тлумачення дозволяє виділити наступні стандарти права на судовий захист, які знайшли в ній пряме закріплення: справедливість судового розгляду; його відкритість (публічність); розгляд справи упродовж розумного строку; незалежність та безсторонність суду, створеного відповідно до закону. Імпліцитно у ч. 1 ст. 6 Конвенції закріплено ще одне право, яке є

[11] Мігоряну С.Д. Регламентація права на судовий захист у міжнародному праві з прав людини // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – Випуск 306. Правознавство. – С. 46 (43–47).

елементом права на судовий захист і відіграє роль стандарту його забезпечення – право доступу до суду («право на суд»). Практика Європейського Суду з прав людини наповнила це право конкретним змістом шляхом виявлення тих факторів, які перешкоджають його реалізації. До них слід віднести не тільки випадки, коли суди відмовляють у прийманні заяви або скарги в силу відсутності відповідного порядку, встановленого законом, або таку організацію роботи судових інституцій, яка не забезпечує особі формальну можливість звернутися до суду, але й відсутність у державі інституту безкоштовної правової допомоги, перешкоджання спілкуванню заарештованого обвинуваченого із захисником, діяльність органів державної влади, яка перешкоджає особі в майбутньому звернутися до суду за захистом своїх прав, тощо.

Отже, ґрунтуючись на аналізі правової регламентації права кожного на судовий захист в міжнародних документах з прав людини та чинному законодавстві України, можна дійти висновку, що воно має складний зміст і включає наступні елементи права: право кожного на захист у суді суб'єктивного права або законного інтересу; право на розгляд справи судом в розумний строк; право на участь у розгляді своєї справи і рівні можливості сторін щодо доведення суду своєї позиції; право на оскарження судового рішення; право на правову допомогу; право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; право звернення за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ. Крім того, до його змісту слід також включати і певні нормативні вимоги щодо: здійснення захисту незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до закону; відкритості судової процедури; доступності судового захисту; обов'язкового виконання судових рішень.

Залежно від того, яке суб'єктивне право потребує захисту, судовий захист здійснюється у всіх формах судочинства: цивільного, кримінального, адміністративного, господарського, а також конституційного. Зважаючи на це, правильною вбачається позиція тих авторів, які вважають право на судовий захист таким, що має комплексний міжгалузевий характер[12], а сам судовий захист – комплексним міжгалузевим інститутом, тоб-

[12] Мігоряну С.Д. Комплексний підхід до визначення права на судовий захист // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – Випуск 282. – С. 46 (45–48).

то сукупністю взаємопов'язаних юридичних норм (інститутів), які містяться у різних галузях права, що регулюють однорідну групу суспільних відносин[13].

В юридичній літературі під правом на судовий захист пропонується розуміти право кожного на відкритий розгляд і вирішення упродовж розумного строку компетентним, незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до закону, конкретної судової справи правовими засобами, наданими суду з метою захисту гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави, а також законодавчо закріплена і гарантована можливість оскарження судового рішення з мотивів його незаконності та/або необґрунтованості[14].

На нашу думку, наведене визначення права на судовий захист у цілому слід визнати правильним, проте в кримінальному судочинстві воно набуває специфічного змісту, що обумовлюється, на наш погляд, декількома факторами. До них слід віднести передбачену законом процесуальну форму та особливий характер діяльності щодо здійснення розслідування та судового розгляду кримінальної справи.

Що стосується процесуальної форми, то на відміну від інших видів судочинства кримінальний процес включає досудове провадження як його обов'язковий етап, що передує судовому розгляду (за виключенням справ приватного обвинувачення). Тому право на судовий захист тут реалізується значно раніше судового розгляду, а саме вже на стадії порушення кримінальної справи і досудового розслідування.

На своєрідність даного виду державної діяльності як фактор, що обумовлює специфічний зміст права на судовий захист у кримінальному судочинстві, звертав увагу В.М. Савицький[15]. На відміну від цивільного судочинства, де домінує диспозитивна засада, кримінальному процесу притаманний принцип публічності, відповідно до якого в кожному випадку виявлення ознак злочину орган дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані у межах своєї компетенції порушити кримінальну справу і вжити

[13] Гуськова А.П., Муратова Н.Г. Судебное право: история и современность судебной власти в сфере уголовного судопроизводства: монография. – М.: ИГ «Юрист», 2005. – С. 19 (176 с.)

[14] Мігоряну С.Д. Вказ праця. – С. 47.

[15] Права человека: Ученик для вузов / Отв. ред. чл.-корр. РАН Е.А. Лукашева. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – С. 372 (573 с.).

всіх передбачених законом заходів для встановлення подій злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання. Тому у більшості випадків захист прав і законних інтересів людини в кримінальному процесі ініціюється самими ж органами державної влади, що, безумовно, не виключає й особистого звернення учасників процесу до суду. Йдеться не тільки про справи приватного обвинувачення, а й інші форми реалізації права на судовий захист у кримінальному судочинстві – оскарження до суду дій, рішень та бездіяльності органів дізнання, досудового слідства та прокурора; оскарження судових рішень тощо.

Виходячи з наведених вище прав-елементів, які складають зміст права кожного на судовий захист, можна дійти висновку, що право підозрюваного, обвинуваченого та підсудного на захист, яке традиційно розглядається як самостійне і якому надається значення засади кримінального судочинства, охоплюється змістом права кожного на судовий захист. Так само, як і право всіх інших учасників кримінального провадження на захист їх прав і законних інтересів (потерпілого, цивільного позивача і відповідача, тощо). Вони співвідносяться з правом на судовий захист як часне та загальне, характеризуючись при цьому певною специфікою.

Слід зазначити, що чинний КПК України взагалі не визначає права на судовий захист, що не відповідає Конституції України та загальновизнаним міжнародним стандартам. У проектах нового КПК України здійснені певні спроби визначити його зміст. Так, ст. 7 проекту КПК від 18.11.2005 р. № 3456-д серед засад кримінального провадження називає забезпечення всім особам, які беруть участь у справі, права на захист їхніх законних інтересів; ст. 8 проекту КПК від 21.05.2007 р., підготовленого робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, засадою кримінального провадження називає доступ до правосуддя. На наш погляд, обидва варіанти потребують доопрацювання, оскільки закріплюють лише певні елементи права на судовий захист, не розкриваючи його змісту.

Рекомендована до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 30 січня 2008 р.)

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент ***Н.В. Сібільова***

УДК 343

Н.В. Глинська, к.ю.н.,
науковий співробітник сектору
дослідження проблем судової діяльності
ІВПЗ АПрН України,
м. Харків

ПОНЯТТЯ ТА КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ СКОРОЧЕНОГО СУДОВОГО СЛІДСТВА

Однією з нагальних проблем, що викликає занепокоєння вчених та практиків є занадто тривалі строки розгляду кримінальних справ у суді, які нерідко не відповідають вимогам їх розумності[1]. І хоча надмірно тривалі строки розгляду справ у суді нерідко обумовлені об'єктивними причинами[2], таке становище є неприпустимим з позиції забезпечення права особи на вирішення її справи в об'єктивно можливий, а тому й розумний строк. Доречи, ця проблема є інтернаціональною, оскільки „середні строки провадження по кримінальним справам, що обчислюються з моменту виявлення злочину до вирішення судом справи по суті, стали справжнім „головним болем" майже всіх держав"[3]. У порівнянні з іншими положеннями ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі по тексту – Європейська Конвенція) вимога проведення розгляду справи «в розумний строк» принесла найбільшу кількість звернень до страсбурзьких органів[4]. Зазначимо, що більшість рішень європейського суду з прав людини, в яких констатується порушення українськими судами Європейської Конвенції, стосуються порушення саме розумного терміну розгляду справи у суді. Таких рішень Європейський суд у 2005 році ухвалив 6, а в 2006 р. – 8[5].

Тому одним з приоритетних напрямків реформування сучасного кримінального судочинства є його прискорення. В цьому ракурсі не викликає сумніву необхідність пошуку якихось кардинально нових шляхів, спрямованих на забезпечення відправлення правосуддя без невиправданих затримань та надмірної тяганини. Такі шляхи в значній мірі полягають у спрощенні загального порядку кримінального судочинства, запровадженні до кримінального процесу певних прискорюючих процедур та пошуку оптимальних форм розв'язання конфліктів. На доцільність застосування спрощених процедур вказано й Комітетом Міністрів Ради Європи в Рекомендації № 6 R (87)18 державам-членам «Щодо спрощення кримінального правосуддя» від 17.09.1987 р.[6].

Суттєвим шляхом до розвитку спрощених видів проваджень в Україні було прийняття Закону від 21 червня 2001 року „Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України", яким фактично було запроваджено інститут так званого „скороченого судового слідства"[7], регламентований ч.3–5 ст. 299 КПК. Системне тлумачення положень вказаної правової норми дозволяє під *скороченим судовим слідством* розуміти такий встановлений законом процесуальний порядок руху справи на стадії судового розгляду, який передбачає певні виключення з правила про безпосередність дослідження доказів суддею. Ці виключення полягають в недослідженні певної частини доказів у справі (наприклад, щодо окремих епізодів злочинної діяльності та розміру цивільного позову) чи в обмеженні судового слідства лише допитом підсудного та дослідженням даних, що характеризують його особу та враховуються при обранні виду та міри покарання. Інакше кажучи, при скороченому судовому слідстві рух справи проходить ті ж самі етапи, що й при класичному

---

[1] Так, наприклад, тільки в 2006 році в строк понад 6 місяців суди не розглянули 5,5 тис. справ, або 18,9% від кількості тих, що перебували на розгляді у суді. Понад один рік у провадженні судів перебувало більше 2 тис. кримінальних справ, що становило 0,9% від тих, які перебували на розгляді. Див.: Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 році (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України № 6(82). – 2007. – С. 33.

[2] До таких, зокрема, слід віднести: нормативну неврегульованість питання, пов'язаного зі строками розгляду судами кримінальних справ; складність кримінальних справ, ступінь якої визначався характером обставин, що підлягали встановленню, кількістю обвинувачених, потерпілих та свідків, необхідністю об'єднання кримінальних справ тощо; розширення прав учасників процесу, реалізація яких затягує строки провадження по кримінальним справам; перевантаженість суддів тощо.

[3] Головко Л.В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 37.

[4] Рабцевич О.И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование. – М.: Лекс-Книга, 2005. – С. 128.

[5] Див.: Вісник Верховного Суду України, 2007. – № 4. – С. 4.

[6] Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. – М.: СПАРК, 1998. – С. 116–122.

[7] В юридичній літературі зустрічаються й інші найменування цього інституту, зокрема: „спрощений порядок судового розгляду" або „особлива форма судового розгляду". І хоча, на наш погляд, саме поняття „скорочене судове слідство" найбільш точно індивідуалізує таку форму судового розгляду справи у суді серед інших скорочених форм, використання двох інших понять є також можливим, оскільки і воно не суперечить функціональному призначенню та суті скороченого судового слідства.

провадженні, але з тими виключеннями з правила про безпосередність дослідження доказів суддею, що передбачені Законом. Таке спрощення судового слідства можливо лише за умови, якщо: 1) фактичні обставини справи ніким не оспорюються; 2) суд дійде висновку про те, що немає сумнівів у добровільності та істинності позиції учасників процесу; 3) суд роз'яснить учасникам, що у випадку проведення скороченого судового слідства вони будуть позбавлені права оспорювати фактичні обставини справи та розмір цивільного позову в апеляційному порядку.

Скорочене судове слідство належить до спрощених та прискорюючих процедур, які в науці іменуються сумарними (від лат. summarium – стисле викладення) або целерантними (від лат. celerantes – швидкий, стрімкий) процедурами[8]. Цей інститут є специфічним для України, оскільки позичений з англо-американської системи права. Зокрема він є аналогом англійського „сумарного провадження" – спрощеної процедури судового розгляду кримінальних справ, яка є альтернативною складному „класичному провадженню" [9].

Відразу після введення нової норми в дію скорочення судового слідства активно застосовується на практиці. Разом з тим нововведений інститут отримав неоднозначну оцінку з боку вчених та практиків. Основними доводами противників є неузгодженість положень ч.3–5 ст. 299 КПК з основоположними принципами кримінального судочинства, такими як змагальність та гласність судового розгляду; всебічне, повне та об'єктивне до-

[8] У науці та деяких міжнародно-правових актах спрощені процедури провадження по справі отримали назву «сумарних процедур» (від лат. summarium – коротке викладення) або целерантного провадження (від. лат. celerantis – швидкий). Див.: Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2004. – С. 544. Кримінальному процесу зарубіжних країн відомі й інші форми скорочених та спрощених проваджень, зокрема, умовна відмова прокурора від кримінального переслідування, застосування штрафу за домовленістю, протокольна форма, негайний привід, судовий наказ, безпосередній виклик до суду, сумарне провадження (у вузькому сенсі), провадження у мирового судді, угоди про визнання вини, угоди про скорочену судову процедуру, медіаційні угоди. Там само, с. 545–549.

[9] Див.: Гуценко К.Ф., Головко Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств: Учеб. пособие для вузов. – М., 2001. – С. 137. Доречно зауважити, що цей інститут є *відносно* новим для вітчизняного кримінального процесу. Дореволюційному процесу на відміну від сучасного була відома досить розширена система спрощених проваджень по кримінальним справам. Устав кримінального судочинства передбачав два види прискореного провадження – негайний привід обвинуваченого до суду та каральний наказ, а потім були запроваджені також і порядок невідкладності та судові накази. Див.: Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб., 1996. – Т. II. – С. 500–502.

слідження обставин справи тощо[10]. Тут ми не будемо піддавати ретельному аналізу наведені авторами аргументи, лише зазначимо наступне. Враховуючи безперечну прогресивність скорочуючих процедур, обумовлену їх соціальною цінністю на даному етапі розвитку суспільства (що буде докладно проілюстровано нижче), більш доцільним є не противитися їх запровадженню до національного законодавства, а зосередитися на вдосконаленні чинного кримінально-процесуального законодавства в частині їх правової регламентації[11].

Соціальне призначення нового інституту як одного з таких прискорюючих механізмів, полягає в тому, що при відсутності правового спору між сторонами щодо правильності встановлення на досудовому розслідуванні фактичних обставин справи, держава визнає за непотрібне проведення зайвих судових процедур у вигляді судового дослідження всіх чи певної частини доказів. Соціально корисним результатом спрощення одного з етапів судового розгляду є процесуальна економія, що досягається за рахунок скорочення часу розгляду справи, коштів у зв'язку з тим, що у справі не викликаються свідки тощо.[12]

За певних умов проведення скороченого судового слідства є більш *оптимальним*[13] в досягненні завдань кримінального судочинства, оскільки взмозі дати ті ж самі позитивні результати що й при проведенні класичного судового слідства, при значно менших матеріальних та моральних витратах.

Переваги швидкого розгляду кримінальної справи складаються не тільки і не стільки в процесуальній економії, проте є шляхом забезпечення права кожного на швидке правосуддя (розгляд його справи у розумний строк). З погляду на це розумна відмова від

[10] Попелюшко В.О. Судовий розгляд кримінальної справи. Навчальний посібник. – Острог, 2003. – С. 111; Шмаленя С. Негативне в скороченні судового слідства // Вісник Прокуратури. – 2003. – № 6 (24). – С. 39–42.

[11] Див.: Сокира Л. Скорочений порядок судового розгляду кримінальних справ // Вісник прокуратури. – 2002. – № 4 (6). – С. 35–37.

[12] В умовах перевантаженості судів скорочення часу судового розгляду є річчю об'єктивно корисною та необхідною. Доречи, за даними судової статистики в 2006 році: до кожного судді місцевого загального суду щомісяця в середньому надходило на розгляд 138,2 [117,7] справ та матеріалів, у тому числі про адміністративні правопорушення – 96,1 [73,1], цивільних – 29,5 [32,9], кримінальних – 10,3 [11,7]; кожний суддя апеляційного загального суду отримував на розгляд по 9,7 [8,3] справ та матеріалів усіх категорій. Див.: Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 році (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України № 6(82). – 2007. – С. 33.

[13] Оптимальний (від лат. optimus) – найкращій, такий, що найбільш відповідає певним умовам та завданням. Див: БЭС, – М., 2001. – С. 548.

складних судових процедур за наявності певних підстав та умов соціально є більш корисною ніж повне та всебічне дослідження обставин справи. Зрозуміло, що сама по собі швидкість є цінною для кримінального процесу лише за умови збереження основних гарантій прав та законних інтересів учасників процесу.

Отже, скорочена форма судового слідства набуває в порівнянні з класичною його формою такі властивості, як *швидкість*, *оперативність* та *економічність* провадження.

Наведені якісні характеристики нововведеного інституту, що закладені в процесі його розробки, дозволяють розглядати його як прогресивний засіб підвищення ефективності кримінального процесу, його раціоналізації. Але це твердження буде безперечним лише тоді, коли сам інститут буде ефективним з точки зору досягнення мети, для якої його запроваджено до кримінального судочинства. В протилежному випадку, процесуальна конструкція, створена для прискорення процесу провадження по кримінальній справі, сама взмозі стати джерелом його затягування.

За порівняно значний термін з моменту введення скороченого порядку судового слідства цьому інституту присвячено небагато наукових статей[14], відсутні офіційні статистичні данні, виходячи з яких можна було б говорити про те, наскільки активно він застосовується на практиці[15]. Між тим вивчення автором проблематики питання, аналіз практики місцевих судів та опублікованої практики Верховного Суду України свідчить про незрозумілість та спірність багатьох положень нового інституту, що не тільки викликає непорозуміння та дискусії в наукових кругах, але й призводить до не одностайної практики його застосування. Як показав проведений аналіз, у практиці місцевих судів непоодинокими ще є випадки прийняття суддями незаконних та необґрунтованих вироків у порядку скороченого судового слідства. Причому такі скасовані рішення приймалися й у справах про тяжкі злочини, і в усіх випадках були законно скасовані судом апеляційної інстанції. Між тим, така практика нівелює ту процесуальну економію, яка переслідувалася скороченням судових процедур,

[14] Див.: Марітчак Т.М. Проблеми визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню // Вісник Верховного Суду України № 5(45). – 2004. – С. 40–44; Попелюшко В.О. Вказ. праця; Шмаленя С. Вказ. стаття; Сокира Л. Вказ. праця.

[15] На наш погляд, уявляється доцільним при узагальненні роботи судів загальної юрисдикції, як найменш, показувати статистичні данні щодо відсотку кримінальних справ, що розглядаються в порядку ч.3 ст.299 КПК; кількості вироків скасованих з підстав порушення вимог ч.3 ст.299.

оскільки розгляд справи в судах вищої інстанції тягне ще більші, ніж на попередніх стадіях процесу, витрати (процесуальні, матеріальні, часові), а значить й робить неефективним проведення скороченого судового слідства у таких справах. Таким чином, однією з умов визначення перспектив вітчизняної кримінально-процесуальної політики щодо запровадження спрощених та прискорюючих процедур, є *розробка* комплексу питань щодо ефективності інституту скороченого судового слідства з позиції досконалості його правового регулювання та відповідної правозастосовчої практики; а також науково-практичних рекомендацій його застосування на практиці.

Відразу ж відмітимо, що проблеми ефективності завжди привертали та привертають увагу багатьох вчених з різних галузей наук. Більш того, «проблема ефективності норм права в літературі іменується „проблемою найвищого ступеню важкості"»[16]. Виходячи зі смислового значення терміну „ефективність" як „властивість кого чи будь-чого, що призводить до потрібних результатів„[17] терміни „ефективність" та „результативність" нерідко розглядаються як тотожні. Під ефективним прийнято розуміти все, що призводе до одержання очікуваних результатів, які співпадають з метою певної діяльності.

Хоча в юридичній літературі на сьогоднішній момент не має єдності щодо визначення як понять ефективності як правових норм, так і діяльності по їх застосуванню, проведений аналіз відповідної літератури питання показав, що більшість дослідників при оцінки ефективності (будь-то правової норми чи інституту) визначальним визнають саме цільовий компонент[18]. І з цим слід погодитися, оскільки по своїй суті він є цілком правильним. Процес здійснення будь-якої діяльності розпочинається з постановки мети та закінчується досягненням певного результату. Однак поставлена мета може досягатися чи ні. Звідси й результат може бути ефективним чи неефективним. Отже, відправним моментом, критерієм[19] для оцінки ефективності будь-якого

[16] Див.: Кузнецов А.П. Курылева В.Н. Эффективность уголовно-правовых норм: теоретический аспект // Российский следователь. – 2007. – № 20. – С. 20.

[17] Ожегов С.И. Словарь русского языка. 20-е изд. – М., 1989. – С. 745.

[18] Див.: Кузнецов А.П. Курылева В.Н. Там же. – С. 20.

[19] Для вирішення питання щодо ефективності будь-якої діяльності чи правової норми необхідно встановити критерії (від грецьк. Kriterion – засіб для судження) – ознака, на підставі якої провадиться оцінка, визначення чи класифікація чого-небудь; мерило оцінки". Див.: Советский энциклопедический словарь. – М., 1980. – С. 663.

явища, зокрема й правового інституту є ступінь досягнення тієї мети, заради якої його було запроваджено до законодавства.

Ефективність кримінально-процесуальної норми повинна визначатися на підставі аналізу технології досягнення їх безпосередньої цілі. Такою метою введення спрощеного судового слідства є скорочення часу розгляду справи у суді, приближення моменту вирішення кримінальної справи до часу вчинення злочину. Проте сама „економічність" не може розглядатися в якості самостійного критерію ефективності інституту, який розглядається, оскільки певні виключення з порядку провадження на одному з етапів судового розгляду будуть виправданими лише за умови вирішення всіх завдань, що стоять перед судовим слідством. Уявляється, що при розгляді цільового призначення будь-якої спрощеної процедури в кримінальному судочинстві, в тому числі й скороченого судового слідства, необхідно виходити з його можливості при певних скороченнях (часу, витрат) вирішувати завдання, що стоять перед відповідним етапом провадження по справі. Щодо судового слідства, як центрального етапу судового розгляду, то його безпосереднім завданням є адекватне вирішення судом питання про встановлення всіх обставин вчиненого злочину, винність осіб, які їх скоїли, міру покарання підсудного, виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину. В літературі ці завдання ще мають назву „формування підвалин майбутнього вироку"[20]. Отже, з урахуванням вищесказаного *мета, безпосереднє завдання* скороченого судового слідства складається в тому, щоб *в найкоротші строки без дослідження певної частини доказів встановити істину і на її основі адекватно вирішити судом комплекс питань щодо встановлення всіх обставин вчиненого злочину, винності особи (осіб), які його скоїли, міри покарання підсудного (підсудних), виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину.* В свою чергу, належне вирішення на цьому етапі провадження по справі визначеного завдання створює об'єктивні передумови для прийняття законного та обґрунтованого кінцевого рішення по справі. Тому при надаванні оцінки ефективності скороченого судового слідства на рівні його результативності необхідно враховувати час судового слідства (чи не було його надмірного затягування), та рівень законності та обґрунтованості кінцевого рішення суду по даній справі.

[20] Див.: Лобойко Л.М. Стадії кримінального процесу: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 100.

У той же час слід зазначити, що хоча законне та обґрунтоване кінцеве рішення, прийняте за результатом відповідного провадження, є належним, бажаним результатом всієї кримінально-процесуальної діяльності по конкретній справі, для оціночної категорії „ефективність" не байдужим є той шлях, який призвів до отримання необхідного результату. Як справедливо визначено дослідниками з проблеми ефективності правозастосування, „відношення результату до мети не є єдиним критерієм ефективності, оскільки важливим є не тільки сам результат, проте й оцінка засобів та витрат, за допомогою яких цей результат досягається"[21]. Отже, мова йде про необхідність при визначенні ефективності будь-якого процесу враховувати не тільки результат певної діяльності, що складає його зміст, але й виходити з якісної характеристики відповідних елементів, що складають його структуру. „Робота механізму, з одного боку, повинна оцінюватися в повному обсязі як єдине цілісне явище; з іншого – визначатися якістю діяльності окремих його вузлів, ланок, елементів"[22]. Отже, результативність процесу, якщо вона закономірна, а не випадкова, не може розглядатися у відриві від якості його структурних елементів. У контексті викладеного необхідним уявляється визначити структуру скороченого судового слідства та надати поняття якості його елементів.

Судове слідство, як певна частина (етап) стадії судового розгляду має свою структуру та складається з ряду взаємопов'язаних між собою елементів, які у співвідношенні з етапами названої стадії процесу доцільно іменувати підетапами. Такими елементами, як їх ще іменують в юридичній літературі «своєрідними будівельними блоками»[23], є сукупність різноманітних за своєю суттю судові (процесуальні) дії, послідовно змінюючи одна іншу. Як вже зазначалося, при скороченому судовому слідстві рух справи проходить ті ж самі етапи, що й при класичному провадженні, але з певними виключеннями з правила про безпосередність дослідження доказів суддею. З іншого боку, з позиції забезпеченості

[21] Див.: Пашков А.С., Явич Л.С. Эффективность действия правовой нормы (к методологии и методике социологического исследования) // Сов. государство и право. – 1970. – № 3. – С. 42.

[22] Див.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Под ред. проф. М.Н. Марченко. Том 2. Теория права. – М.: Изд-во «Зерцало», 2000. – С. 282.

[23] Див.: Зеленецкий В.С. Структурные элементы советского уголовного процесса // Актуальные проблемы государства и права в современный период: Сб. науч. тр. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1981. – С. 232–233.

прав особи, втягнутої в орбіту кримінального судочинства, будь-яке виключення із загального порядку провадження по справі об'єктивно вимагає введення додаткових гарантій її прав. У нашому випадку такою гарантією є введення особливої судової процедури, в ході якої з'ясовується питання щодо наявності підстав та умов проведення скороченого судового слідства та приймається відповідне рішення суду. Отже видозмінення структури класичного судового слідства, відбувається за рахунок, з одного боку, виключення певних його частин, а з іншого, включення додаткових елементів до його структури. З урахуванням викладеного, спираючись на розроблену в літературі структуру класичного судового слідства, уявляється можливим виділити наступні групи (підетапи) етапу скороченого судового слідства[24].

Перший підетап іменується початком судового слідства, що складається з сукупності відносно самостійних дій, які здійснюються в такій послідовності.

1) *Оголошення* прокурором обвинувального висновку (за згодою сторін тільки його резолютивної частини) або потерпілим чи його представником – скарги у справах приватного обвинувачення; цивільним позивачем або його представником позовної заяви;

2) Роз'яснення підсудному сутності обвинувачення і з'ясування у нього: чи вона йому зрозуміла; чи визнає себе винним; чи бажає давати показання. Якщо у справі заявлено цивільний позов, то суд з'ясовує у цивільного позивача, чи підтримує він позов, а у підсудного та цивільного відповідача чи визнають вони цей позов.

3) Судова процедура, в ході якої з'ясовується питання щодо наявності підстав та умов скорочення судового слідства та приймається судом відповідне рішення. Ця судова процедура складається з наступних процесуальних дій:

- з'ясування суддею (судом) думки учасників судового розгляду щодо обсягу доказів, які треба дослідити та в якому порядку провести їх дослідження;
- формування думки судді (суду) про те, чи правильно розуміють підсудний та інші учасники судового розгляду зміст фактичних обставин справи, які ними не оспорюються;
- з'ясування суддею (судом) добровільності позиції учасників процесу;

[24] Див. Лобойко Л.М. Там же. – С. 101.

- вирішення судом питання щодо істинності позиції учасників процесу (на предмет відповідності їхньої позиції обставинам справи);
- роз'яснення судом учасникам процесу наслідків проведення судового слідства в скороченій формі;
- допит підсудного (на даному етапі допит підсудного не є обов'язковим, проте якщо для вирішення питання щодо зменшення обсягу доказів, які будуть досліджуватися, необхідно спочатку допитати підсудного, суд вирішує це питання після його допиту);
- прийняття судом рішення щодо визначення обсягу доказів та порядку їх дослідження в судовому дослідженні.

Другий підетап скороченого судового слідства іменується дослідженням доказів та в залежності від характеру прийнятого рішення щодо зменшення обсягу доказів, які будуть досліджуватися, можливим є два його варіанти[25]:

1) у разі *часткового скорочення* судового слідства досліджується певна частина доказів у справі (наприклад, при визнанні недоцільним дослідження доказів щодо окремих епізодів злочинної діяльності та розміру цивільного позову досліджуються докази по спірним епізодам);

2) у разі *повного скорочення* судового слідства провадиться допит підсудного та досліджуються данні, що характеризують особу підсудного, і які враховуються при обранні виду та міри покарання.

Останній (третій) підетап має на меті закінчення судового слідства та протікає в класичній формі шляхом здійснення судом (суддею) наступних послідовних дій:

- головуючий запитує в учасників судового розгляду, чи бажають вони доповнити судове слідство і чим саме;
- у разі заявлення клопотань, суд (суддя) обговорює їх і вирішує, про що складає ухвалу (постанову);
- після виконання додаткових дій по вирішенню клопотань головуючий оголошує судове слідство закінченим.

Процесуальні дії, що складають вказані підетапи скороченого судового слідства, також мають свою структуру та складаються з взаємопов'язаних між собою дій, що утворюють, наприклад, зміст діяльності суду щодо з'ясування істинності позиції

[25] За даними матеріалів судової практики, у більшості випадків скорочений обсяг дослідження доказів полягає в тому, що суди визнають недоцільним допит свідків у справі, обов'язково досліджуючи інші письмові докази.

учасників процесу[26]. В цьому ракурсі слід наголосити на необхідності більш детальної регламентації судової процедури вирішення питання щодо скорочення судового слідства, зокрема визначення в КПК порядку отримання згоди сторін на проведення скороченого судового слідства тощо. Але, не забігаючи наперед (більш детально ми торкнемося цього питання при визначенні умов ефективності інституту), обмежимося викладенням структури скороченого судового слідства такою, якою вона є згідно із Законом, щоб окреслити ті елементи, визначення доброякісності яких є необхідною умовою доброякісності всього скороченого судового слідства, а значить, і його ефективності[27].

Отже об'єктами оцінки з позиції якості будуть виступати всі визначені елементарні процесуальні дії та акти, що приймаються в результаті провадження певних дій. Виходячи з етимологічного значення поняття якості та його інтерпретації в управлінській літературі, оцінка якості залежить (безпосередньо пов'язана) з тими чи іншими загальноприйнятими чи встановленими стандартами, яким повинен відповідати певний об'єкт[28]. Оскільки мова йде про процесуальні дії та рішення, то такі стандарти, встановлюються державою у відповідних законах та відомчих нормативних актах у формі певних вимог, що ставляться до них. Як відомо, такі процесуальні вимоги ставляться до процесуальних дій у вигляді підстав, порядку та строків їх проведення, до процесуальних рішень – вимоги ставляться як до їх форми, так і до змісту[29].

Отже якісне здійснення тієї чи іншої процесуальної дії передбачає її провадження у суворій відповідності до нормативних вимог щодо підстав, порядку та строків їх проведення. Доброякісність процесуальне рішення передбачає його відповідність системі вимог, що ставляться до його змісту та форми у відповідних законах та підзаконних нормативних актах.

Необхідною умовою та критерієм ефективності скороченого судового слідства є не тільки якісне, але й *послідовне* здійснення кожного з виділених видів діяльності, що складають його структуру. На послідовність їх здійснення акцентована увага тому, що на практиці встановлені випадки, коли, наприклад, головуючий у справі роз'яснює наслідки визнання судом недоцільним дослідження тих фактичних обставин справи і розміру цивільного позову, які ніким не оспорюються, вже після прийняття судом рішення про розгляд в порядку ч. 3 ст.299 КПК України. Проте це є неприпустимим з позиції забезпеченості прав учасників процесу.

Далі відмітимо, що переорієнтація кримінального судочинства на захист прав та законних інтересів особи (як потерпілої від злочину, так і особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування) обумовлює необхідність з інших позицій підійти до концепції ефективності кримінального судочинства, як взагалі, так і його окремих етапів[30]. У цьому аспекті не можна не брати до

---

[26] Більш того, в кримінальному процесі, як справедливо (ще в 1980 році) зазначив В.С. Зеленецький, необхідно говорити про «повну розкладаємість процесуальної дії на мінімальні елементарні акти, що її складають, подальший розклад яких вже є неможливим чи не має практичного смислу. Такі елементи автор умовно називає «квантами» процесуальної дії. Див.: В.С. Зеленецький. Вказ. праця, с. 233.

[27] Причому одні з наведених елементів є *обов'язковим*, інші *факультативними*. Так, відповідно до вимог ч.5 ст.299 КПК України допит підсудного, якщо він не відмовляється від дачі показань, є обов'язковим. Проте, як показав аналіз практики, в деяких випадках судді місцевих судів м. Харкова порушують вимоги зазначеної норми закону і розглядають справу без допиту підсудного. Такі порушення були виявленні при апеляційному розгляді справ щодо засудженого за ч.1 ст. 296 КК Б., який не відмовлялися від дачі показань, але, разом з тим не був допитаний по обставинах вчинення ним хуліганства. Вказане порушення колегія суддів Апеляційного суду м. Харкова визнала істотним порушенням вимог кримінально-процесуального закону і скасувала вирок. До *факультативних елементів* належить, зокрема, дії суду по вирішенню заявлених учасниками клопотань.

[28] На цих сторінках ми не будемо заглиблюватися в проблему якості, лише відсилаємо читачів до відповідної довідкової та управлінської літератури, зокрема, див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1989. Т. 2. – С. 99; Словарь русского языка. В 4-х т. – М., 1982. – Т. 2. – С. 38; Философский словарь. – М., 1975. – С. 171; Шадрин А.Д. Менеджмент качества. От основ к практике. – М., 2005. – С. 157 та інші.

[29] Про вимоги, що ставляться до кримінально-процесуальних рішень більш докладно див.: Зеленецкий В.С. Глинская Н.В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе. – Харьков: „Страйд", 2006. – С. 35–44.

[30] Якщо ст.2 чинного КПК України закріплює охорону прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб одним із „рядових" завдань кримінального судочинства, то ст.3 Конституції України визначає саме пріоритетність забезпечення прав та свобод людини перед іншими цілями правосуддя.

Тут доречно звернути увагу на різну етимологічну значущість понять „забезпечення" та „охорона". Термін „охорона" пов'язується з превенцією порушення прав та свобод людини шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики правопорушень. Забезпечення прав та свобод людини – це створення умов для здійснення її прав і свобод. Це більш ширше поняття, що включає в себе окрім охорони ще два елементи (напрями) державної діяльності: сприяння реалізації прав та основних свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загально соціальних гарантій) та захист прав і основних свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності). Див.: Конституція України: Науково-практичний коментар. – Харків: Вид-во „Право", 2003. – С. 23. З урахуванням викладеного стосовно завдань кримінального судочинства, як взагалі, так і окремих його стадій, доречно вести мову не про охорону, а про *забезпечення* прав та законних інтересів учасників.

уваги той факт, що права та законні інтереси осіб, втягнутих до орбіти кримінального судочинства, не завжди співпадають з інтересами правосуддя у вигляді досягнення істини по справі та прийняття законного та обґрунтованого рішення. Як вдало відмічено в юридичній літературі, „цілі (та завдання), принаймні в кримінальному судочинстві, не розташовуються слухняно на відведених ним поверхах. Крім всього зайвого, вони взмозі конфліктувати між собою, їх вектори можуть знаходитися у стані різноплановості, що є наслідком протирічності їх змісту..." *(Тут і далі переклад автора – Н.Г.)* [31]. Так, наприклад, мета сторін у процесі полягає в „вигранні справи, інакше – в досягненні процесуальними засобами інтересів своїх чи осіб, яких представляють. Говорячи про прокурора, можна відмітити, що для нього правильно зрозумілий особистий, кар'єрний інтерес повинен поєднуватися з інтересами держави, суспільства, потерпілого, які він представляє, ... ціль захисту – захиститися від звинувачення, уникнути від притягнення до відповідальності"[32].

Отже, протиріччя між цілями правосуддя, законними правами та інтересами різних учасників процесу завжди існували й існуватимуть, оскільки за своєю суттю вони є об'єктивними. Звідси й реалізацію кримінальним судочинством свого призначення в сучасних умовах слід вбачати в певному компромісі, досягненні певного балансу між названими цілями. З цього приводу заслуговує на увагу позиція російського процесуаліста Томіна В.Т., який однією з основних рис ефективного кримінального судочинства вважає його можливість в конкретних ситуаціях „розумно вирішити об'єктивно існуюче протиріччя між інтересами досягнення цілей кримінального процесу та необхідністю забезпечення прав та свобод громадян, які опинилися до нього причетними"[33].

Спираючись на наведене, виникає практична та теоретична необхідність оцінки якості відправлення правосуддя не тільки з позиції ступеня досягнення необхідного результату у вигляді законного, обґрунтованого та справедливого кінцевого рішення по справі, але й з позиції забезпеченості прав та законних інтересів учасників процесу. Ця обставина обумовлює необхідність виділення рівня забезпеченості прав та законних інтересів учасників процесу

[31] Див.: Попов А.П. Целеполагание в современном отечественном уголовном судопроизводстве. Монография. – Пятигорск, 2005. – С. 282.

[32] Александров А.С., Александрова И.А., Круглов В.И. Назначение уголовного судопроизводства и наказания. – Нижний Новгород: Нижегородская академия МВД РФ, 2005. – С. 17.

[33] Див.: Томин В.Т., Попов А.П. Эффективное уголовное судопроизводство. – Пятигорск, 2003. – С. 19.

в якості самостійного критерію ефективності як провадження по справі взагалі, так і ефективності провадження на певному його етапі. Це особливо актуально в ракурсі розгляду спрощених процедур, оскільки застосування в кримінальному процесі будь-якого спрощення не повинне принижувати гарантії прав та законних інтересів учасників процесуального провадження. Відповідний механізм прийняття рішення про застосування певних виключень з класичного провадження повинен оцінюватися, в першу чергу, на предмет його досконалості з точки зору гарантованості забезпечення прав та законних інтересів учасників в ході такого скорочення. Частково виділений критерій, спрямованість оцінки, перекликається із визначеністю доброякісності провадження конкретних процесуальних дій та прийнятих рішень. І це цілком зрозуміло, оскільки конкретне рішення не може бути визнано доброякісним, якщо в ході провадження по справі були певні порушені прав учасників процесу, яких такий акт стосується. Вільш того, низка дій та рішень, що здійснюються чи приймаються в кримінальному процесі, мають своєю безпосередньою метою забезпечення прав та законних інтересів особи. Проте, як показує аналіз практики, при застосуванні нового інституту в суді в ході провадження по справі можуть виникати різні питання, пов'язані з обстоюванням та захистом учасниками своїх інтересів, які не завжди прямо передбачені законом[34]. У першу

[34] Обумовлено це тим, що інтереси того чи іншого учасника процесу часто виходять за межі визначених у законі його суб'єктивних прав. Так, як справедливо зазначив Конституційний Суд України в одному із своїх рішень, хоча системний аналіз свідчить, що поняття "охоронюваний законом інтерес" у всіх випадках вживання його у законах України у логічно-смисловому зв'язку з поняттям "право" має один і той же зміст, все ж таки ці поняття не можна ототожнювати. Стосовно поняття "охоронюваний законом інтерес", що вживається у частині першій статті 4 Цивільного процесуального кодексу та інших законах України, у логічно-смисловому зв'язку з поняттям "право" (інтерес у вузькому розумінні цього слова) означає правовий феномен, який: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальновизнаним принципам права; д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; є) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним. (Див.: Рішення Конституційного Суду України № 18-рп від 01.12.2004 (у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес)).

чергу, це стосується заявлення учасниками судового розгляду різних клопотань, що є одним із засобів обстоювання та захисту ними своїх прав та законних інтересів. З урахуванням того, що законні інтереси учасників можуть бути багатовекторними, такими ж різноплановими можуть бути й заявлені ними клопотання. З огляду на те, що суд (суддя) обов'язково повинен їх розглянути та прийняти за результатом його розгляду адекватне та обґрунтоване рішення, хід скороченого судового слідства взмозі суттєво змінитися, зокрема, трансформуватися в класичне судове слідство[35]. Звідси й запропонована структура скороченого судового слідства може бути видозмінена. Більш того, аналіз відповідної правової регламентації інституту, що розглядається, та практики його застосування показав, що не всі важливі законні інтереси учасників судового розгляду втілені в ранг їх процесуальних прав з відповідно кореспондуючими ним обов'язками органів щодо їх забезпечення. Так, зокрема, встановлена в Законі процедура отримання згоди сторін на проведення скороченого судового слідства є недосконалою з позиції забезпечення законних інтересів потерпілого, які полягають в його прагненні бути належним чином проінформованим щодо суті тих фактичних обставин справи, які ніким не оспорюються.

Отже викладене ще раз підтверджує практичну доцільність виділення окремого напрямку в оцінці ефективності судового слідства з позиції забезпечення прав та законних інтересів його учасників. Методичне значення виділеного критерію для подальшого наукового дослідження проблеми ефективності скороченого судового слідства полягає в тому, що такий напрямок в оцінці орієнтує дослідників при розробці умов ефективності цього інституту охопити моменти, пов'язані із забезпеченням процесуальних прав учасників процесу, зокрема обвинуваченого та потерпілого, при застосуванні цього інституту на практиці.

Підводячи підсумок, зазначимо, що ефективність скороченого судового слідства повинна оцінюватися за певною системою критеріїв. Першим критерієм є рівень досягнення результату у вигляді адекватного встановлення в процесі судового розгляду всіх обставин вчиненого злочину, винності осіб, які його скоїли, визначення міри покарання підсудного, виявлення причин

[35] Наприклад, аналіз суддею характеру заявлених учасниками процесу клопотань, взмозі змінити його внутрішнє переконання щодо істинності та добровільності не оспорювання ними певних фактичних обставин справи, що зобов'язує суддю дослідити всі докази в повному обсязі.

та умов, які сприяли вчиненню злочину. Наступним напрямком оцінки є послідовність і, головне, доброякісність здійснення судом процесуальних дій, що складають структуру скороченого судового слідства. І третім критерієм має бути рівень забезпеченості прав та законних інтересів учасників судового розгляду.

Вказані критерії знаходяться в об'єктивному взаємозв'язку та взаємообумовленості. Сутність такого зв'язку проявляється в наступному. По відношенню до результату у вигляді законного та обґрунтованого кінцевого рішення по справі процесуальні дії суду, що утворюють структуру скороченого судового слідства, носять підлеглий характер, оскільки не є самоціллю, а є засобом досягнення результату. Проте потрібний результат закономірно може бути отриманий лише за умови цілеспрямованої діяльності суду та учасників судового розгляду, в ході якого всі вказані процесуальні дії здійснюються послідовно та якісно, при високому рівні забезпеченості прав та законних інтересів учасників процесу.

Наприкінці, відмітимо, що ця стаття є лише постановочною в ракурсі проблем ефективності скороченого судового слідства. Подальшого дослідження потребує комплекс питань, які стосуються показників, рівнів, умов ефективності даного інституту, а також методики їх оцінювання на практиці. Визначені питання будуть предметом дослідження наступних статей автора.

Рекомендована до друку на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 2 від 6 лютого 2008 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.С. Зеленецький***

УДК 343.9.024:343.97

О.Ю. Шостко, к.ю.н., доцент,
завідувач лабораторії дослідження
проблем міжнародного співробітництва
у сфері боротьби зі злочинністю
ІВПЗ АПрН України,
м. Харків

СИСТЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ СТАТИСТИЧНОГО ОБЛІКУ ЩОДО ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В КРАЇНАХ – ЧЛЕНАХ ЄС

Невід'ємною складовою протидії організованій злочинності є розробка відповідних запобіжних заходів на основі всебічного аналізу її стану в тій чи іншій країні. Одним із джерел інформації для такого аналізу є статистичні дані. Не перебільшуючи їх значення для аналітичної діяльності, зауважимо, що підвищення надійності й достовірності отриманих статистичних даних є одним із завдань, які ставлять перед собою органи кримінальної юстиції європейських країн.

Тенденції розвитку організованої злочинності, напрями діяльності організованих груп, їх ресурси, поширеність на європейському континенті аналізуються у двох документах, які готуються структурами Ради Європи (РЄ) і Європейського Союзу (ЄС).

У рамках РЄ функціонує Група фахівців з кримінального права та кримінологічних аспектів організованої злочинності (PC-S-CO). Ця структура виконує три наступні завдання: готує щорічну доповідь щодо ситуації з організованою злочинністю в країнах – членах Ради Європи, оцінює заходи, що впроваджуються на європейському континенті стосовно даного виду злочинності, розробляє шляхи підвищення ефективності національної і міжнародної боротьби з організованою злочинністю[1]. Для отримання інформації Група надсилає питальник до кожної країни – члена Ради Європи. На його основі готується щорічна доповідь «Про ситуацію з організованою злочинністю».

Статистичні дані щодо поширеності організованої злочинності в країнах – членах ЄС збирає і узагальнює Європол, який готує щорічну доповідь «Оцінка загроз організованої злочинності». Методологія трактування групи як організованої для збирання статистичних відомостей в країнах – членах РЄ та ЄС базується на

[1] Organised Crime in Europe. Concept, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond. – Ed. by *C. Fijnaut and L. Paoli.* – Springer, 2004. – p. 241, 242.

рекомендаціях Комітету Міністрів, які були прийняті 19 вересня 2001 року і мають назву – Керівні принципи боротьби з організованою злочинністю[2]. Це визначення також прийнято Європолом. Згідно з ним визначено одинадцять характеристик – критеріїв, які мають бути притаманні кожній групі, що кваліфікується як організована: із них чотири – це обов'язкові критерії, і ще потрібно як мінімум дві факультативні характеристики.[3] Розглянемо більш детально, яким чином в окремих країнах ЄС збираються дані щодо даного виду злочинності.

У **Німеччині** з 1992 р. поряд із загальною статистикою злочинності щорічно публікується «Доповідь про стан організованої злочинності». Відповідальною за її підготовку є федеральна кримінальна поліція (ВКА – Bundeskriminalamt), яка співпрацює з кримінальною поліцією окремих земель, федеральним поліцейським директоратом, центральним офісом служби розслідувань німецької митниці. Усі вони до 1 лютого кожного року надсилають ВКА статистичні відомості згідно з вимогами уніфікованої системи. Федеральна кримінальна поліція є відповідальною за збирання й аналіз отриманих даних. Для збирання статистичних даних використовують робочу дефініцію «організована злочинність», затверджену в травні 1990 р. міністерством внутрішніх справ і міністерством юстиції[4]. Статистика ВКА обчислює організовані групи за кількістю розслідуваних кримінальних справ.

Сама система збирання даних охоплює два основні компоненти. Перший – доповідь про діяльність групи – складається із кількісних показників, що характеризують розслідувані кримінальні справи. Об'єктом аналізу виступає кримінальна справа. Тут збираються дані щодо видів вчинених злочинів, надається докладна характеристика злочинців, а також інших підозрюваних осіб. Другий компонент спрямований на збирання даних, що допомагають провести аналіз структури функціонування організованої групи, яка і є об'єктом цього аналізу.

У **Греції** кожного року також готується щорічна доповідь про стан організованої злочинності. Перелік злочинів, які вва-

[2] Organised Crime Situation Report 2004 // Council of Europe. – Octopus Programmer. – Strasbourg, 23 December 2004. – P. 7, 8.

[3] Більш детально про критерії див: О.Ю. Шостко. Сучасні тенденції організованої злочинності в європейських країнах// Вісник Академії правових наук України. – № 2, 2007. – С. 169.

[4] Більш докладно про терміни див.: О.Ю. Шостко. Визначення поняття «організована злочинність» у зарубіжній кримінології // Вісник Академії правових наук України. – № 1, 2006. – С. 187–188.

жаються такими, що вчиняються організованими групами, містить ст. 187 КК Греції.

У підготовці доповіді беруть участь поліція, прикордонна служба, служба боротьби з фінансовими та економічними злочинами (SDOE), центральний координаційний підрозділ боротьби з наркотиками (SODN), тридцять третій директорат митного контролю (відповідальний за виявлення злочинів, вчинених організованими групами), комітет протидії відмиванню грошей, національна розвідувальна служба – NIS[5].

Завданнями SDOE є запобігання економічним злочинам, контрабанді, нелегальному обігу наркотиків та психотропних речовин, зброї, вибухових речовин, антикваріату, незаконній діяльності, пов'язаній з грошима і державною власністю, шахрайством тощо.

Центральний координаційний підрозділ боротьби з наркотиками є міжвідомчим незалежним органом, відповідальним за контроль над нелегальним обігом наркотиків та психотропних речовин. Це відомство також є основним суб'єктом співробітництва з Європолом у справах, пов'язаних із наркотиками.

Тридцять третій директорат митного контролю бере участь в операціях, пов'язаних з припиненням контрабандної діяльності, із несплатою податків і митних зборів організованими групами.

Статистична інформація збирається на основі аналізу вчинених злочинів. Використовується 19 специфічних показників, серед яких географія діяльності групи, загальна кількість членів групи (не тільки тих, які затримані), їх соціально – демографічні дані, інформація про організаторів й керівників групи, стосунки в середині групи, зв'язки з іншими злочинними організаціями, ступінь інфільтрації у правоохоронні органи, суди, політичні організації, оцінка ризиків діяльності групи для легальної, а також нелегальної економіки, наявність контрзаходів з боку групи, спрямованих на зменшення ризику викриття, тощо[6].

При оцінці загроз від організованої злочинності враховується й оцінюється не тільки інформація, що надходить від правоохоронців, але й матеріали преси, комісій парламенту, заяви політичних партій.

У Португалії для збирання даних використовуються два основні визначення організованої злочинності. Перше – це дефініція, що міститься у статті 299 Кримінального кодексу країни. У ній дається визначення злочину, вчиненого організованим об'єднанням[7]. Друге визначення організованої злочинності містить набір із 11 критеріїв, встановлених Комітетом Міністрів РЄ.

[5] Beken T.V. Measuring Organised Crime in Europe. – Maklu Publishers. – 2004. – P. 144.

[6] EU Statistical apparatus for measuring Organised Crime, assessing its risk and evaluating organised crime policies. Edited by Ernesto U. Savona, Christopher Lewis, Barbara Vettori // Final Report. – Transcrime 2005. – P. 74.

Дані про кількість виявлених злочинних об'єднань є частиною щорічних статистичних таблиць поліції, в яких також надається інформація й про інші категорії злочинів.

Друге визначення використовується для інформації, яку Португалія надає для Звіту Європолу «Оцінка загроз організованої злочинності».

Національний інститут статистики Португалії (INE) узагальнює всі дані з усіх відповідальних органів, крім імміграційної Служби. Щороку INE підсумовує дані кримінальної статистики, що включають загальну кількість правопорушень з детальним аналізом категорій злочинів і джерел інформації про неї. Підраховується інформація про загальну кількість правопорушників і суму збитків від злочинів проти власності у грошовому еквіваленті, включаючи детальний аналіз щодо виду злочинів, а також статі, віку, національності правопорушників та джерел інформації. Однак інформація базується лише на даних по злочинах, які було розслідувано поліцією суспільної безпеки і республіканською національною гвардією (*Policia de Segurança Pública i Guarda Nacional Republicana*).

Відповідальною за систематизацію статистичних даних щодо організованої злочинності і складання щорічного звіту для Європолу є Судова поліція Португалії *(Polícia Judiciária)*. Згідно з португальським законодавством цей правоохоронний орган відіграє головну роль і наділений особливими повноваженнями щодо боротьби з організованою злочинністю. Це робить його основним і майже єдиним джерелом інформації. Судова поліція має ретельно розроблену і доволі складну електронну базу даних. Ці дані не підпадають під вплив проблем логічності/послідовності, які зазнають інші джерела, і охоплюють усі сфери, в яких, зазвичай, діють організовані злочинні об'єднання.[8]

У Нідерландах найважливішим осередком збирання статистичної інформації щодо організованої злочинності є дані наступних органів: місцевої поліції (25 регіональних управлінь),

[7] Там само. P. 93.

[8] Там само. P. 94–95.

6 міжрегіональних груп розслідування, кожна з яких спрямована на той чи інший аспект діяльності організованих спільнот, 7 міжрегіональних груп із розслідування шахрайства. У збиранні відповідної інформації також бере участь відділ боротьби з незаконною міграцією, королівська жандармерія, підрозділ фіскальної інформації та розслідувань міністерства фінансів, генеральна інспекція (міністерства сільського господарства, риболовлі та управління ресурсами). Координує цю діяльність національне поліцейське агентство і національний підрозділ кримінальної розвідки (DNRI), який є правоохоронним органом[9].

Статистичні дані збираються за допомогою електронної реєстраційної форми, яка допомагає проводити аналіз організованих груп для оперативних, тактичних і стратегічних цілей. Величини, перелічені у формі, наступні: кількість головних учасників і загальна кількість членів організованих злочинних спільнот, їх біографічні дані, включаючи національність, розподіл ролей, основна і допоміжна діяльність, підтверджена, припущена, непідтверджена інформація щодо діяльності групи, час спільної діяльності, тенденції розвитку групи, остання кримінальна діяльність (або та, яка планувалась), контакти з іншими злочинними групами, географія діяльності, інфраструктура діяльності (аеропорти, порти), рівень психологічних (фізичних) збитків у групі та поза нею (у злочинних колах), характер будь – яких позитивних або негативних санкцій, які застосовувались у межах групи, оцінка розмірів товарообігу або злочинних прибутків, оцінка наявного майна, засобів, капіталу злочинної групи, опис зловживань у тому чи іншому секторі економіки, в тому числі використання юридичних осіб, використання спеціалістів тієї чи іншої сфери, використання корупційних зв'язків, захист від викриття (використання активних чи пасивних перепон від урядових структур, використання захисних чи наступальних стратегій), опис комерційної діяльності групи, джерела інформації, які допомогли розслідувати діяльність групи.

Коли Нідерланди готують матеріали для щорічної доповіді Європолу, тоді використовується 11 критеріїв, установлених Комітетом Міністрів РЄ.

Для цієї доповіді надаються відомості тільки стосовно злочинів, вчинених організованими групами, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк 4 роки і більше,

[9] Beken T. V. Measuring Organised Crime in Europe. – Maklu Publishers. – 2004. – P. 186.

а також якщо нелегально отримані доходи організованої групи перевищують суму 226 тисяч 890 євро. Такий підхід до терміну покарання враховує визначення організованої групи, що міститься у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Таким чином, можна зробити висновок, що у доповіді Нідерландів Європолу аналізуються лише найбільш серйозні незаконні дії злочинних організацій, які отримали значний прибуток від своїх протиправних дій.

Інша установа країни – центр документації і досліджень міністерства юстиції Голландії (WODC) хоч не збирає статистичні відомості про організовану злочинність, однак бере участь у «Спостереженні організованої злочинності», яке проводиться кожні три роки, і досліджує закінчені провадженням окремі кримінальні справи стосовно організованих груп, здійснюючи якісний аналіз цих даних[10].

Нідерланди мають давні традиції щорічного збирання кількісних і якісних даних щодо організованих злочинних груп. Крім того, багато дослідників, які працюють як у штаті правоохоронних органів, так і поза ними, вивчають організовану злочинність. Доповідь Нідерландів можна без труднощів порівняти з доповідями інших країн за кількісними показниками. Від останніх її відрізняє набагато краща наповненість якісними показниками.

Дані про організовані групи постійно оновлюються на всіх стадіях розслідування. Хоча у формі, за якою збирають дані, можуть бути деякі зміни, про них обов'язково повідомляється у відповідному розділі, що стосується методологічних питань. Всі дані за попередні роки є порівнюваними.

Тільки деякі з даних, зібраних відповідними органами, розповсюджуються. Частіше поліція, WODC спільно з університетськими колами складають і публікують так званий «аналіз злочинних моделей», в якому описуються специфічні форми організованої злочинності (торгівля людьми, голландські злочинні мережі, злочинні спільноти зі Східної Європи).

Якщо дані містять закриту або конфіденційну інформацію, то вони надаються тільки суворо визначеному колу осіб.

Ґрунтовне дослідження, нещодавно проведене центром з вивчення транснаціональної організованої злочинності (Trans-

[10] EU Statistical apparatus for measuring Organised Crime, assessing its risk and evaluating organised crime policies. Edited by Ernesto U. Savona, Christopher Lewis, Barbara Vettori // Final Report. – Transcrime 2005. – P. 113–114.

crime, Італія), містить наступні висновки щодо системи збирання статистичних даних у країнах – членах ЄС[11].

Визначення поняття «організованої злочинності» не є повністю гармонізованим, оскільки до цього часу не всі країни додержуються рекомендацій Комітету Міністрів. Тільки 10 (із 15 країн, які вивчались) застосовують визначення, що складається з 11 критеріїв. Існують різні національні інтерпретації даного визначення, поряд з цим в деяких країнах застосовуються власні дефініції.

Більшість країн, що брали участь у дослідженні, використовували систему збирання даних, що базувалась на реєстрації злочинів. Однак зафіксовані випадки, коли злочинну спільноту рахували як організовану на основі характеристики злочинців, або система обліку охоплювала як характеристику злочинів, так і злочинців.

Тільки у 8 країнах є спеціальні джерела отримання даних про організовану злочинність або у звітах про загальну злочинність є спеціальні рядки для відокремлення організованої злочинності.

Існує багато показників про кількість організованих груп і кількість їх учасників у країнах – членах ЄС. Нерідко інформацію про організовану злочинність не можна порівняти, оскільки методики збирання даних не є співмірними між собою (відмінні правила збирання, систематизації, час збирання даних).

Тільки обмежена кількість держав має показники, з яких можна дізнатись про рівень проникнення корупції і організованих груп у легальну економіку, а також їх фінансову основу: зв'язки з різними компаніями, проникнення у політичні, правоохоронні або суддівські кола, кількість професійних працівників, фінансові аспекти груп.

Переважає тенденція збирання даних щодо злочинів, які є типовими для організованої злочинності: тими, що пов'язані з суспільно небезпечними діями у сфері обігу наркотичних речовин, торгівлею людьми, відмиванням брудних грошей тощо.

Рівень співробітництва і координації органів, що збирають інформацію про організовану злочинність, є доволі високим у 12 із 15 країн, завдяки таким факторам, як приналежність до одного правоохоронного органу, наприклад, поліції; завдяки допомозі, яку отримує орган, що є відповідальним за збирання статистичних даних, від координуючого органу.

[11] EU Statistical apparatus for measuring Organised Crime, assessing its risk and evaluating organised crime policies. Edited by Ernesto U. Savona, Christopher Lewis, Barbara Vettori // Final Report. – Transcrime 2005. – P. 155–167.

Зворотній зв'язок між організаціями, які займаються збиранням статистичної інформації і координуючим органом (підрозділом) – один із факторів, що допомагає кращому взаєморозумінню між центральними і периферійними підрозділами.

Відповідність даних про організовану злочинність у 9 країнах є доброю. Цьому сприяють використання загальної дефініції організованої злочинності; використання загальних і стандартизованих формулярів для занесення даних; постійні контакти між експертами і організаціями, що збирають інформацію для виявлення і класифікації спільних проблем (Німеччина, Італія); перевірки точності отриманих даних, які проводять координаційні органи (Данія, Португалія), покладання відповідальності на обмежену й підготовлену категорію фахівців на етапі введення інформації у комп'ютер (Португалія), відокремлення процесу збирання статистичних даних щодо організованої злочинності від загальної загальнодержавної поліцейської статистики з власними дефініціями та методологічними стандартами.

У більшості країн (8 із 15) тільки деякі із зібраних даних розповсюджуються і то без деталізації та аналізу, який проводять органи, що збирають інформацію. За виключенням Греції, всі країни друкують, як правило, щорічну доповідь про стан організованої злочинності або окремо, або як частину ширшої доповіді про загальну злочинність.

На загал, зібрані дані щодо організованої злочинності розповсюджуються серед обмеженого кола користувачів, головним чином, серед правоохоронців і урядових установ. Однак скорочена версія доповіді з обмеженою інформацією є доступною для широкої громадськості у більшості країн – членів ЄС. Крім того, такі доповіді існують у паперовому або електронному вигляді, розміщуються на сайтах, випускаються на CD.

Отже, на загальноєвропейському рівні все частіше висловлюються рекомендації прийняти визначення, що міститься у Керівних принципах боротьби з організованою злочинністю, як робочу дефініцію для збирання даних про організовану злочинність тими країнами, які ще не адаптували це визначення, і запровадити єдину інтерпретацію цієї дефініції тими країнами, які вже мають її.

Рекомендована до опублікування на засіданні лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю (протокол № 1 від 12 лютого 2008 р.)
Рецензент – кандидат економічних наук, доцент ***І.О. Христич***

УДК 343.9.018

В.С. Батиргареєва, к.ю.н.,
вчений секретар Інституту вивчення
проблем злочинності АПрН України,
м. Харків

РЕЦИДИВНА ЗЛОЧИННІСТЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ ПОХОДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Детермінація злочинності – одна з найскладніших проблем кримінології. За справедливим зауваженням Г.Й. Шнайдера, дотепер не створено жодної достатньо повної і всеохоплюючої теорії злочинної поведінки, тому що ще й сьогодні немає задовільної теорії людської поведінки в цілому[1]. Якщо така теорія була б створена і витримала б перевірку практикою, то людство раз і назавжди вирішило б проблему злочинності, викоренивши її, або відмовилося б від будь-яких спроб повного подолання злочинних проявів у разі принципової неможливості вирішення цього завдання. Однак й досі у кримінологічній науці тривають активні пошуки "кореня зла" з надією знайти протиотруту від цього лиха. Разом із тим за свідченням А.І. Долгової: „Аналіз розвитку кримінологічної думки показує, що за останні десятиріччя у цій галузі нових фундаментальних теорій не з'явилося. Навряд чи це може означати, що кримінальний феномен остаточно пізнаний. Скоріше за все, дослідники наблизилися до межі певного рівня розуміння злочинності. Для подолання цієї межі й переходу на нову сходинку пізнання, вочевидь, наявні сьогодні знання є недостатніми"[2]. І це, дійсно, так. Тому дотримуючись цієї простої істини, вважаємо, що намагання створити принципово нову теорію походження як злочинності взагалі, так і рецидивної злочинності, зокрема, є марним. Проте дуже корисною справою уявляється спроба розглянути рецидивізм крізь призму вже існуючих і широко розповсюджених теорій походження злочинності з метою знайти в них раціональне зерно знання про конкретне явище. Такий підхід зумовлюється ще й тим, що рецидивна злочинність є достатньо закритою для будь-якої інтеракції системою. Можливо, у майбутньому й знайдуться такі методи дослідження, які дозволять досконало описати не лише кількісну сторону рецидивної злочинності, але й

[1] Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем. / Под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. – М.: Издат. группа "Прогресс" - "Универс", 1994. – С. 236.
[2] Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 436.

проникнути углиб її сутності, проте зараз слід наголосити, що теорія походження рецидивізму в будь-якому разі вбиратиме в себе багато з того, що вже знайшло, нехай навіть й фрагментарне, відображення в існуючих теоріях походження злочинності.

Над проблемами походження рецидивної злочинності працювало чимало дослідників. Багато зусиль на вирішення складних завдань детермінації рецидивізму злочинних діянь доклали, зокрема, І.М. Гальперін, В.В. Голіна, П.Ф. Гришанін, І.М. Даньшин, А.Ф. Зелінський, Б.С. Утевський, В.Д. Філімонов, О.М. Яковлев та ін. Проте невичерпаність цієї теми примушує знову і знову повертатися до неї, будувати гіпотези, шукати їх підтвердження або спростовувати попереднє знання.

Дослідження кримінологічної детермінації рецидивної злочинності слід випередити деякими попередніми зауваженнями методологічного плану, які дозволять: 1) встановити одноманітність у розумінні і вживанні категоріального апарату; 2) визначитися із джерелами верифікації окремих положень, важливих для пояснення рецидивної злочинності; 3) пояснити загальну логіку процесу міркувань у розкритті походження й відтворення рецидивної злочинності. Отже, досліджуючи проблему детермінації рецидивної злочинності, вважаємо за доцільне, по-перше, проаналізувати, як та чи інша теорія походження злочинності або її окремі положення "працюють" у площині пояснення причин рецидивної злочинності. При цьому нами свідомо залишається позаду критика положень цих теоретичних розробок, масив якої іноді навіть перебільшує саму раціональну їх частину.

По-друге, враховуючи те, що процес виникнення злочинності не можна ототожнювати з причинністю у природничонауковому смислі, оскільки кримінологія є суспільною, гуманітарною наукою[3], будемо уникати поділу на "чисті" причини й умови рецидивної злочинності. Причинність в соціальному середовищі, яка виступає лише одним із проявів детермінації, що нараховує декілька десятків видів детермінаційної взаємодії, має свої специфічні особливості. Зв'язок між явищами не носить абсолютного характеру, а тому причинність у суспільстві існує не у вигляді жорсткої причинно-наслідкової залежності[4], а носить цілком ймовірний характер. Таким чином, під час ви-

[3] Шнайдер Г.Й. Криминология. – С. 235.
[4] Иванов В.Г. Причинность и детерминизм. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1974. – С. 14.

вчення процесів детермінації злочинної поведінки рецидивістів повинна враховуватися відносність, умовність й схематичність розподілу явищ і процесів на причини й умови: те, що в одному випадку виявляється причиною, в іншому – виступає як умова, і навпаки. Намагатися у будь-якому разі окремо виділити причини й умови, особливо на рівні злочинності в цілому, на наш погляд, є нічим іншим, як прямим шляхом до нескінченого заглиблювання у проблему. Говорячи про причинність у кримінології і враховуючи складний характер зумовленості злочинних проявів, напевно, слід брати до уваги той факт, що не завжди вдається при поясненні природи злочинності додержуватися точності у термінологічному вживанні, принаймні, такої категорії, як "причинність". Але у контексті розкриття кримінологічної детермінації рецидивної злочинності з метою досягнення відомого рівня ідеалізації проблеми під час створення узагальненої пояснюючої моделі походження вказаного виду злочинності терміни кримінологічна "детермінація", "причинність", "обумовленість" і похідні від них – "детермінанти", "причини", "чинники" та ін. вживатимуться як певні еквіваленти.

По-третє, складність пізнання детермінації рецидивної злочинності, окрім всього іншого, пояснюється двоетапним і дворівневим характером цієї детермінації, порівняно, припустимо, з походженням первинної злочинності. Це викликає, з одного боку, необхідність вивчення більш значного обсягу емпіричної бази, а з другого, підвищення вимог до застосування принципу системності у викладенні матеріалу про конкретне явище. При цьому етапність у детермінаційному процесі рецидивізму полягає у можливості виокремлення як причинності первинної злочинності (перший етап, що у часі співпадає із початком становлення злочинної "кар'єри" рецидивістів), так і причинності рецидивних злочинів (другий етап, що у часі співпадає відповідно з розвитком злочинної "кар'єри"). На наш погляд, немає сенсу здійснювати аналіз причинності рецидивної злочинності фрагментарно, без урахування визначеної етапності у становленні й подальшому розвитку вказаної "кар'єри" рецидивних злочинців. У свою чергу, перший рівень (базовий) у походженні рецидивної злочинності складають ті детермінанти, дія яких пролонгується після вчинення попередніх злочинів, другий рівень – ті нові детермінанти у причинному комплексі, що виникають й нашаровується під час відбування особою покарання або після цього.

Звісно ж, подібний поділ детермінант рецидивної злочинності є свого роду ідеальною абстракцією, але саме за допомогою такої абстракції вдається зрозуміти, що всі детермінанти, які характерні для першого злочину або злочинів рецидивістів, входять до предмета пізнання під час дослідження рецидивної злочинності, оскільки виступають першою сходинкою у злочинній "кар'єрі" рецидивістів, а отже, з цієї точки зору повністю входять до означеної проблеми. До того ж частина з них (як правило, більша) зберігається й у детермінаційному механізмі суто рецидивних злочинних проявів.

По-четверте, будь-які гіпотетичні твердження про походження рецидивної злочинності необхідно веріфікувати[5] думкою самих рецидивістів, які у цьому плані є ціннішим джерелом отримання відповідної інформації і перевірки гіпотези щодо причинності рецидивізму. Так, відомим є судження, що злочинці – люди з низьким рівнем освіти. З цього напрошується висновок про те, що високий освітній ценз – вагома перешкода злочинній поведінці. Однак документальне вивчення біографій рецидивістів засвідчило, що чимало з них сьогодні мають достатньо високий освітній ценз навіть по відношенню до правослухняних членів суспільства. Але рецидивісти зазначили, що наявний освітній рівень не утримує їх від вчинення злочинів і зовсім не "заважає" їм у злочинній "кар'єрі", оскільки отримана ними освіта у більшості випадків має формальний характер. Тому з урахуванням результатів верифікації вплив цього чинника у механізмі походження рецидивної злочинності слід пов'язувати не з його формальною стороною (тобто високий-низький освітній ценз), а з його якісною стороною, яка, на жаль, не відповідає першій.

По-п'яте, детермінацію рецидивної злочинності слід розглядувати крізь призму злочинної "кар'єри" тих чи інших типів рецидивістів. Оскільки злочинна "кар'єра" рецидивістів, які належать до різних типів, має певні особливості, тому й причинність рецидивної злочинності не можна розглядати як монолітне утворення.

---

[5] Верифікація (от лат. verus – істинний і facio – роблю), перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом співставлення їх з об'єктами, що спостерігаються, почуттєвими даними, експериментом. Принцип верифікації – одне з основних понять логічного позитивізму. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: БРЭ, СПб.: "Норинг", 2004. – С. 194.

По-шосте, традиційно у механізмі детермінації будь-якого виду злочинності прийнято виокремлювати об'єктивне і суб'єктивне підґрунтя, оскільки об'єктивні (соціальні) та суб'єктивні (особистісні) причини злочинності проявляються спільно і в динаміці[6]. Встановивши головні складники зазначеного механізму, можна визначитися і з силою впливу цих компонентів на вибір особою злочинного варіанту поведінки, а також підтвердити або, навпаки, спростувати гіпотезу про перевагу суб'єктивного у причинності рецидивізму.

Врахування попередніх зауважень дозволяє якомога повніше визначитися з особливостями детермінації рецидивної злочинності та встановити певну пріоритетність у теоретичних положеннях, за допомогою яких висвітлюватиметься вказана проблема.

Трьома "китами" у поясненні походження рецидивної злочинності виступають положення теорій соціальної дезорганізації (аномії), диференціальної асоціації (навчання) та стигми (клеймування). Намагання поєднати основні ідеї цих цілком самостійних теорій під час відшукування причин рецидивізму не можна розцінювати як суто еклектичний підхід. Проведення комплексних досліджень так чи інакше висуває проблему синтезу накопичених знань про негативні соціальні явища[7]. Адже закладена у такому підході ідея синтезу дозволяє проаналізувати у комплексі весь спектр детермінант. Такий підхід виправданий ще й тим, що основні положення запозичених теорій пояснення коренів злочинності не суперечать одне одному і разом із тим дозволяють створити найбільш імовірнісну картину походження феномену рецидивізму. Запроваджений підхід вже має багато прибічників у зарубіжних наукових колах[8]. У літературі навіть висловлюється точка зору, що комплексність розуміє не просто поєднання різних підходів до розгляду предмета вивчення, а створення метатеорії (або загальної теорії), яка могла б поєднати вже існуючі знання про об'єкт вивчення і стати базою для синтезу, інтеграції нових знань[9]. У кримінологічній науці існує окремий напрямок – інтегративна кримінологія, яка представляє собою інтегративний, міждисциплінарний підхід до розуміння злочинності[10]. При цьому метод теоретичної інтеграції трактується як комбінація двох або більше існуючих теорій, обраних на підставі спільності між ними, до єдиної модифікованої теоретичної концепції, що має значну повноту і пізнавальну цінність порівняно з будь-яким з її компонентів[11]. У решті-решт, вважається, що інтеграція розрізнених концепцій в єдину і всеохоплюючу теорію сприятиме відкриттю радикальних шляхів визволення людства від соціального лиха[12].

Кримінологічними дослідженнями встановлено, що значна кількість злочинців вчиняє протиправні діяння у неповнолітньому або молодому віці. Це стосується й рецидивних злочинців (44% опитаних чоловіків-рецидивістів і 16% жінок-рецидивісток свій перший злочин вчинили у неповнолітньому віці). У зв'язку з цим потребує перевірки гіпотеза, що таке становище є результатом невдалої соціалізації людини, яка має на меті свою адаптацію, а також вживання прийнятних у суспільстві певних норм поведінки. Соціалізація досягається шляхом інтерналізації, тобто глибокого засвоєння цінностей і ціннісних орієнтацій, що переважають у суспільстві, а також форм поведінки, що очікується, і соціальних ролей[13]. Що ж заважає нормальному процесу соціалізації майбутніх рецидивістів?

Щоб відповісти на це складне запитання, був зроблений аналіз якості життя рецидивістів у підлітковому і молодому віці у декількох площинах. Насамперед було виявлено, що абсолютна більшість рецидивістів – це вихідці із сімей з низьким

[6] Шнайдер Г.Й. Криминология. – С. 266.

[7] Шипунова Т.В. Проблема синтеза теорий девиантности // Социс. – 2004. – № 12. – С. 103.

[8] Докладніше див.: Elliott D.S. The assumption that theories can be combined with increasing explanatory power. In R.F. Meier (Ed.), Theoretical methods in criminology. – Beverly Hills, CA: Sage, 1985. – P. 123-149; Hirschi, T. Exploring alternatives to integrated theory. In S.F. Messner, M.D. Krohn, & A.E. Liska (Eds.). Theoretical integration in the study of deviance and crime Albany. – NY: State University of New York Press, 1989. P. 37-49; McCord, J. Theory, pseudotheory, and metatheory. In W.S. Laufer & F. Adler (Eds.). Advances in criminological theory, Vol. 1. – New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1989. P. 127-145; One perspective on the state of criminology. In W.S. Laufer & F. Adler (Eds.). Advances in criminological theory. Vol. 2. – New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1990. – P. 167–174; ets.

[9] Иванов О.И. Методологические принципы междисциплинарности // Компаративистика – III: Альманах сравнительных социогуманитарных исследований / Под ред. Л.А. Вербицкой, В.В. Васильковой, В.В. Козловского, Н.Г. Скворцова. – СПб.: Соц. об-во им. С.С. Ковалевского, 2003. – С. 49–50. Цит. за: Шипунова Т.В. Проблема синтеза теорий девиантности // Социс. – 2004. – № 12. – С. 103.

[10] Barak G. Integrating Crimrnologies. Allyn and Bacon. Boston, 1998. Цит. за: Шестаков Д.А. Криминология: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Предисл. В.П. Сальникова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 79.

[11] Farnworth M. Theory Integration Versus Model Building in In S.F. Messner, M.D., Krohn & A.E. Liska (Eds.). Theoretical Integration in the Study of Deviance and Crime. Albany, NY: State University of New York Press. P. 95.

[12] Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – С. 418.

[13] Шнайдер Г.Й. Криминология. – С. 308.

достатком. Цей висновок зроблений на підставі узагальнення результатів опитування. Вважаємо, що немає підстав не довіряти отриманим відповідям, оскільки рецидивістам властиве скоріше перебільшення чогось "видатного", принаймні позитивного, з їх погляду, ніж "аггравація" чогось поганого, негативного. Матеріальний же нестаток не розцінюється ними як позитивний момент їх життя. Далі, у зв'язку зі встановленим фактом приналежності рецидивістів до певного прошарку населення поставлене наступне запитання: яким чином матеріальне становище сім'ї вплинуло на їх подальше свідоме життя та на вибір ними злочинної поведінки. Насправді варіантів відповідей було небагато і їх сутність зводилася до наступного: низький соціальний статус родини, який визначається саме рівнем доходів, на думку рецидивістів, є об'єктивним чинником і назавжди накладає відбиток на людину. Він не дозволив майбутнім злочинцям нібито досягти високого становища у суспільстві, отримати престижну спеціальність, користуватися всілякими благами, мати життєву перспективу тощо. На запитання з приводу ймовірності досягнення соціальних благ, що розцінюються як життєва успішність, у легальний спосіб майже всі злочинці, незалежно від віднесення їх до тих чи інших типологічних груп, надали негативну відповідь. Однак слід заперечити "виключність" впливу зазначеної обставини лише на рецидивістів, оскільки у сучасних умовах великих пропозицій, обіцянок і спокус неможливість швидкого законного доступу до цих благ відчувається будь-якою людиною так само гостро, як і правопорушниками. І розуміння своїх обмежених можливостей у досягненні стандартів благополуччя, які сьогодні в достатньо агресивній манері пропагуються як показники особистісного успіху, може у будь-якої людини посилити бажання отримати ці блага. Нерідко сила цього бажання стає зворотно пропорційною можливості легального їх досягнення. Проте не кожен стає злочинцем, а тим більше рецидивістом.

Таким чином, із висловленого треба зробити такі висновки. По-перше, припущення рецидивістів щодо неможливості легального отримання відомих стандартів не вирізняється оригінальністю і, в принципі, є відбиттям настроїв багатьох членів суспільства. У цьому зв'язку залишається лише констатувати слушність висловлювання теоретиків: "Той факт, що суспільство створює стандарти (очікування) поведінки, припускає, що

воно не завжди їм відповідає"[14]. Природно, що у стані соціальної аномії особа завжди замислюється над балансом затрат і користі від тієї чи іншої поведінки, спрямованої на отримання певних благ. Іноді злочинний шлях розцінюється як найшвидший. Така спрощена ідеальна модель досягнення життєвих стандартів (як правило, визначається грошовим успіхом) є особливо властивою для корисливих та корисливо-насильницьких злочинців. Але у дійсності раціональний початок у визначенні балансу затрат і вигод опиняється на другому плані, поступаючись необдуманості, ситуаційності, а іноді навіть стихійності дій особи.

По-друге, подібна думка є основною тезою теорії аномії, сутність якої зводиться до того, що різні форми девіантної поведінки у суспільстві можуть бути пояснені станом аномії, при якій класова структура суспільства стає менш рухомою, наслідком чого є зниження вертикальної мобільності, або можливості просунення нагору[15]. Англійське слово "anomy", що у перекладі означає беззаконня, порушення закону[16], походить від древньогрецького "anomus" ("беззаконний", "безнормний", "некерований"). У соціологічній науці цей термін був вперше вжитий Е. Дюркгеймом, а потім істотно розвинений і модифікований Р. Мертоном. В якості будівельного матеріалу для своєї теорії останній використовує два капітальні поняття: аномія та соціальна структура суспільства, при цьому перше виступає як наслідок процесів, що відбуваються у межах соціальної структури[17]. З точки зору Р. Мертона, аномія представляє собою результат конфлікту або неузгодженості між "культурною" і "соціальною" структурами, що виражається, перш за все, у неможливості досягти "певних культурних цілей" нормальними, законними, встановленими суспільством засобами, спонуканні до пошуку інших незаконних засобів задоволення потреб[18]. Отже, злочини та інші правопорушення є результатом суперечки між культурою і соціальною структурою, а також між цілями у фор-

---

[14] Смелзер Н.Дж. Соціологія // Социс. – 1992. – № 1. – С. 132.

[15] Докладніше див.: Merton R.K. Social Theory and Social Structure. New York: Free Press, 1949.

[16] Англо-русский полный юридический словарь / Состав. А.С. Мамулян. Первое изд. – М.: «Рэббит», 1993. – С. 29.

[17] Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юристъ, 1995. – С. 180.

[18] Феофанов К.А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии // Социс. – 1991. – № 5. – С. 88. Також див.: Berger Peter L. and Berger Brigitte. Sociology: A Biographical Approach. – New York, Basic Books, 1974. – P. 316.

мі культурних цінностей і засобами досягнення цих цілей, які презентує соціальна структура[19]. При цьому цінним є те, що аномія, по Р. Мертону, мислиться у двох вимірах: по-перше, стан аномії може характеризувати як суспільство, в якому нормативні стандарти поведінки, а також існуючі в ньому переконання або серйозно послаблені, або відсутні; по-друге, стан аномії може застосовуватися й до окремої особи, якщо вона соціально дезорієнтована, знаходиться у стані тривоги і зазнає почуття ізольованості від суспільства[20].

Положення теорії аномії мають пояснююче значення стосовно багатьох видів злочинності, зокрема й рецидивної. На наш погляд, пояснююче значення згаданої теорії посилюється на більш пізніших етапах злочинної „кар'єри" рецидивістів, тобто під час нових їх повернень до вчинення злочинів. Справа в тому, що один раз вибувши на певний строк із соціальної структури законослухняного суспільства і потрапивши до прошарку злочинної спільноти, у людини наростає соціальна ізоляція і дезорганізація у плані законних можливостей досягнення соціальних стандартів, що, за висловленням Р. Мертона, – є "культурними цілями", головною з яких є матеріальний успіх[21].

Що ж стосується початкового етапу становлення злочинної "кар'єри" рецидивістів, то тут немає будь-яких особливостей у трактуванні теорією аномії причин правопорушень майбутніх рецидивістів порівняно, скажімо, з більшістю злочинів, що вчиняються особами, які у майбутньому не припускаються рецидиву.

По-третє, головним передавачем культурних норм і цінностей є сім'я. Вона передає зростаючому поколінню переважно ту частину культури, яка доступна для соціального прошарку або групи батьків. При цьому соціалізація дитини обмежується безпосереднім навчанням і вихованням, що здійснюються у межах культурних цінностей і вдач, характерних саме для цього вузького кола[22]. Аналізуючи зроблений рецидивістом вибір на користь злочинної поведінки, безумовно, слід враховувати той факт, що середовище, з якого походить основна їх маса, дійсно не дає людині значних стартових можливостей у швидкому

[19] Социология сегодня. Проблемы и перспективы: сокращ. пер. с англ. / Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: Прогресс, 1965. – С. 587–588.
[20] Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – С. 180–181.
[21] Мертон Р.К. Социальная структура и аномия // Социс. – 1992. – № 4. – С. 94.
[22] Мертон Р.К. Социальная структура и аномия. – С. 95.

отриманні законного доступу до благ, які визнані стандартами соціального благополуччя. Проте стратифікація суспільства і приналежність до нижчих прошарків цього соціуму – не єдина, хоча й вагома причина об'єктивного характеру в обранні злочинного способу життя. Тобто, ця детермінанта "не спрацьовує", так би мовити, у "чистому" вигляді. Потрібні й інші потужні чинники для переходу людини до світу рецидивістів. При цьому ще раз повторимося, що соціальна аномія як така має вагоме значення для більшості рецидивних злочинців, але, звісно ж, не всі рецидивісти на початку свого життя є представниками незаможних (нижчих) прошарків соціальної структури соціуму, для яких досягнення життєвого успіху є занадто проблематичним. Особами зі зростаючою соціальною ізольованістю аж до виключення з контексту нормального соціального життя вони стають, як правило, у процесі подальшого свого життя, на пізніших етапах злочинної "кар'єри", найчастіше поповнюючи лави маргіналів – прошарок декласованих і напівдекласованих елементів, основними представниками яких є дармоїди, п'яниці й алкоголіки, наркомани, проститутки, соціально неадаптовані суб'єкти з кримінальним минулим та ін.[23] Підтвердженням цього є випадок з рецидивістом Г., 38 років, чотири рази судимим за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. Народився і виховувався Г. в дуже благополучній родині. Батьки хотіли, щоб син, який виявився обдарованою у музичному плані дитиною, став музикантом. Підлітком, за порадою друзів, спробував вживати наркотики, щоб "досягати особливого творчого натхнення". Замість цього, почав пропускати зайняття, знизив успішність, за що був відрахований з музичного навчального закладу. Батьки багато зусиль доклали, щоб вилікувати сина. Але згодом Г. втягнувся до систематичного вживання важких наркотиків. Щоб завжди мати під рукою необхідну "дозу", став розповсюджувати наркотики. Після чергового звільнення від відбування покарання батьки придбали для Г. окреме житло, якого він через деякий час позбавився за борги. Під час інтерв'ю Г. був знедоленою людиною, повністю дезадаптованою, до того ж хворою на СНІД. Навіть не будучи фаталістом, нічого іншого не залишається, як констатувати, що життя цієї людини наближується до свого завершення.

[23] Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 41.

У поясненні причин рецидивної злочинності поряд з положеннями про соціальну аномію помітну роль відіграють доробки іншої широко відомої теорії – теорії навчання, або диференціальної асоціації. Ця оригінальна концепція багато в чому базується на ідеях Г. Тарда про наслідування як основу людського спілкування[24]. Отже, сутність цієї теорії полягає в тому, що злочин – це форма поведінки, яка зумовлена злочинними поглядами й установками, що виникають під час контактів з такими поняттями, які сприяють злочинності. Як й будь-яка інша поведінка, злочинність є результатом навчання під час інтеракції (взаємодії) з іншими людьми у процесі спілкування[25]. Метою цієї теорії є пояснення індивідуальної злочинної поведінки і злочинних „кар'єр".

Викладені положення заслуговують на особливу увагу при розкритті причин рецидивізму з декількох позицій. По-перше, значне місце теорія навчання відводить процесу становлення злочинних „кар'єр". По-друге, злочинна поведінка особи пояснюється на основі аналізу поглядів, установок, життєвих орієнтацій та звичок людей, які багато в чому є результатом впливу зовнішніх негативних чинників. При цьому акцент робиться на механізмі індивідуальної злочинної поведінки особи. По-третє, теорія навчання виводить на дуже серйозне питання стимулів обрання особою злочинного варіанту поведінки, що у рецидивній поведінці є ледве чи не найголовнішою проблемою. До речі, модифікація теорії диференціальної асоціації відбувалася шляхом уведення до пояснення причин злочинності формули оперантної поведінки за схемою "стимул-реакція"[26]. По-четверте, саме ця теорія наголошує на тезі, що стала аксіомою: "Тюрма – школа злочинності". По-п'яте, чимало теоретичних положень присвячено підлітковому віку як часу формування негативних установок, поглядів. Ураховуючи той факт, що рецидивізм своїми коренями вростає у підлітковий і дуже молодий вік, це вельми актуально для пояснення процесу формування злочинних „кар'єр" рецидивістів. По-шосте, будь-який досвід – це результат процесу навчання чомусь визначеному у широкому смислі слова. Але разом з тим вживання терміну "навчання" у системі цієї теорії носить достатньо умовний характер, оскільки процес навчання може мати різну глибину – від простого бездумного копіювання особою чогось

[24] Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – С. 416.
[25] Шнайдер Г.Й. Криминология. – С. 313, 314.
[26] Burgess R., Akers R. Differential Association Reinforcement Theory of criminal Behavior // Social Problems, 1966. № 2. P. 7.

до цілеспрямованого оволодіння певними навичками, уміннями тощо. По-сьоме, теорія навчання дала потужний імпульс криміногічним дослідженням, наслідком чого стала поява цілої серії теорій – контролю, усталеності, соціальних зв'язків, дрейфу, референтної групи, не співпадаючих пропозицій, які ставлять у центрі уваги пояснення причин злочинності і розробки запобіжних заходів феномен навчання[27].

Солідаризуючись з основними постулатами теорії навчання, які нижче інтерпретуватимуться у контексті розкриття походження рецидивної злочинності, зауважимо, що похідні положення зазначеної теорії мають пояснююче значення для більш широкого кола явищ, що безпосередньо відносяться до феномену рецидивізму, ніж охоплюються цією теорією у її класичному вигляді. Іншими словами, питання полягає в тому, який ще негативний досвід можуть засвоїти особи, окрім залучення до злочинної поведінки? На наш погляд, особи навчаються: а) злочинним зразкам дій як таким; б) особливим прийомам вчинення і маскування злочинів, що найчастіше свідчать про набуття злочинного професіоналізму; в) конформізму, що виявляється вагомою умовою адаптації злочинця до злочинного середовища під час відбування покарання; г) злочинному корпоративізму, що є запорукою отримання допомоги від інших злочинців у випадках необхідності; д) "правильній" поведінці при зіткненні з правоохоронною системою, наприклад, при викритті злочинця. Виокремленні позиції є вузловими моментами, які задіяні у процесі набуття рецидивістом злочинного досвіду як результату певного навчання. До речі, Е. Сатерленд і Д. Кресі вважали, що навчання злочинній поведінці включає: а) засвоєння прийомів вчинення злочинів, що можуть бути і занадто складними, і занадто простими; б) специфічну спрямованість мотивів, устремлінь, установок, а також раціоналізацію поведінки[28].

Рецидивісти достатньо відверто констатують поширеність у суспільстві протиправних зразків поведінки, які вони одного часу перейняли чи-то цілком за власним бажанням, чи-то під впливом обставин, і яких у подальшому дотримуються, а також відмічають, де і коли найчастіше відбувається залучення до злочинного досвіду. Одночасно рецидивісти не відкидають того

[27] Криминология: Учебник / Под общ. ред. А.И. Долговой. – С. 418.
[28] Sutherland E.H., Cressey D.R. Principles of Criminology, 7th ed. – Philadelphia. New York, 1966. – P. 81.

факту, що специфіка їх життя вимагає постійного спілкування з такими, як вони. Можливо, стверджуючи останнє, вони і перебільшують роль впливу злочинного середовища на них і залежність від нього, однак якщо будь-яка особа набуває досвіду за всіма або більшістю перелічених вище позицій, то з великою вірогідністю йдеться про можливість повернення особи до вчинення нових умисних злочинів. Отже, наслідком такого навчання, як правило, стають нові протиправні дії і бажання продовжувати свою злочинну „кар'єру".

Факт засвоєння негативного досвіду, яким супроводжується злочинна „кар'єра" рецидивістів, – це лише одна сторона проблеми у розкритті особливостей детермінації рецидивізму з позиції теорії диференціальної асоціації. Друга сторона – чому і яким чином відбувається засвоєння особами всіх цих злочинних поглядів й установок, зважаючи на те, що "будь-яку групу осіб можна зорієнтувати як у кримінальному, так і в антикримінальному напрямку"[29]. Іншими словами, ту чи іншу форму поведінки, яка асоціюється особою з такою, що припустима для неї, треба від когось сприйняти і засвоїти, при цьому вирішивши, які стимули подібної поведінки є найбільш важливими. З цього приводу Е. Сатерленд стверджував, що люди сприймають цінності, які сприяють девіації, на підставі спілкування з тими, хто вже є носіями подібних цінностей. Отже, якщо більшість друзів або родичів тієї чи іншої людини займаються злочинною діяльністю, існує вірогідність, що вона так само стане злочинцем[30]. Виходить, що установки і погляди, якими зумовлюється злочинна поведінка особи, є продуктом переважання контактів з носіями злочинних норм. Як зазначив один з рецидивістів: "Дуже легко переймати погане, якщо воно навколо тебе...." При цьому чим частіше і триваліше ці контакти, тим вище ступінь засвоєння людиною відповідних поглядів та установок. Справедливість викладеного підтверджується позицією самих рецидивістів, чимало з яких підкреслили, що свої перші злочини вчинили "за компанію".

Значить, в оточенні майбутнього рецидивіста, частиною якого була компанія, перевага віддавалася варіантам поведінки, пов'язаним із порушенням законів. І вплив цієї компанії виявився далеко не останнім у рішенні особи вчинити злочин.

[29] Шнайдер Г.Й. Криминология. – С. 313.
[30] Смелзер Н.Дж. Социология // Социс. – 1992. – № 1. – С. 139.

Це один принциповий момент, який свідчить на користь теорії диференціальної асоціації. Другий момент міститься в тому, що чим молодший вік людини, тим з більшою готовністю вона засвоює зразки поведінки, що нав'язуються іншими, особливо якщо така поведінка обіцяє "реальні" матеріальні блага. Висловлене у першу чергу стосується корисливих і корисливо-насильницьких злочинів.

Однак сьогодні слід заперечити одному з основних постулатів теорії навчання, яким наголошується, що позаособистісні засоби комунікації (засоби масової інформації) відіграють у процесі засвоєння кримінальної поведінки не настільки важливу роль[31]. Не завжди злочини вчиняються під впливом спілкування у групі. Іноді рішення про вчинення злочину та способи його здійснення навіювані ідеями, узятими із засобів масової інформації, книг тощо. Що цікаво, рецидивісти "засмучувалися" щодо того, чому вчать ЗМІ дітей і підлітків. Дійсно, випускник середньої школи за своє життя дивиться 15 тис. годин телепрограм, включаючи близько 350 тис. рекламних роликів і 18 тис. убивств[32].

Як і при розкритті причин рецидивної злочинності з позиції положень теорії аномії, пояснювальне значення основних ідей теорії диференціальної асоціації у процесі розвитку злочинної „кар'єри" рецидивістів лише зростає. Підтвердженням такому висновку є вже згадуваний вислів: "тюрма – школа злочинності". Факт засудження особи як такий включає її до нового середовища та інтенсифікує виникнення й закріплення нових повідінкових асоціацій, пов'язаних із засвоєнням неписаних норм конформного існування з іншими засудженими, принципів злочинного корпоративізму, певного поводження з представниками правоохоронних органів тощо. Отже, цю поведінку особи переймають у результаті спілкування з іншими засудженими. І якщо всьому переліченому вони так чи інакше вимушені "навчатися", щоб уникнути будь-яких ускладнень чи-то з боку адміністрації органів виконання покарань, чи-то з боку таких, як вони, то злочинну "майстерність" чимало з рецидивістів прагнуть підвищити шляхом цілеспрямованого перейняття відповідного досвіду від більш досвідчених злочинців. Особливо це стосується рецидивістів з ознаками злочинної професіоналізації.

[31] Шнайдер Г.Й. Криминология. – С. 314.
[32] Смелзер Н. Дж. Соціологія // Социс. – 1991. – № 6. – С. 126.

ції. Наприклад, кишеньковий злодій-рецидивіст Д. розповідав, що все своє життя "працював" дідівськими засобами, витягуючи з кишені гаманці з грошима. Але ж набагато більший прибуток обіцяє крадіжка грошей за допомогою використання електронних платіжних засобів (банківських карток). Не вдаючись у тонкощі свого ремесла з приводу заволодіння такими електронними засобами і подальшого отримання за їх допомогою грошей, Д. лише поділився, що спеціально "навчався" всім цим премудростям у досвідчених хлопців. Інший рецидивіст К. розповів, що деяким способам вчинення крадіжок він "навчався" в інших крадіїв навіть за великі гроші.

Не можна пройти повз безумовного зв'язку різних теорій у поясненні причин злочинності. Так, соціальна дезорганізація, якою відмічено сьогоднішнє суспільство, породжує конфлікт між соціальними стандартами благополуччя та реальними можливостями їх досягнення, що веде до диференційованого зв'язку деяких осіб зі зразками злочинної поведінки. В. Фокс, аналізуючи положення теорії диференціальної асоціації, запропоновані Е. Сатерлендом, робить висновок, що соціальна дезорганізація – головна причина систематичної злочинної поведінки[33]. Тобто пояснювальна сила положень однієї теорії доповнюється положеннями іншої.

Нарешті, останнім теоретичним стовпом у детермінації рецидивної злочинності слід визнати положення теорії клеймування, або стигматизації, "пояснювальний потенціал якої можна використовувати при описі процесу відтворення злочинності, протіканні злочинної „кар'єри", виникненні соціально-неадекватних норм та їх впливу на рівень девіантності у суспільстві тощо"[34].

Загальновідомо, що термін stigma (клеймо) своєю етимологією зобов'язаний Стародавній Греції, за часів якої це був знак, що випалювався або вирубався на тілі людини й означав, що його носій або раб, або злочинець, тобто заплямована особа, яку треба уникати[35]. Згідно з теорією клеймування, одним із розробників якої вважається Г. Беккер, будь-яка девіантна поведінка, у тому числі й злочинна, є наслідком негативної соціальної

[33] Фокс В. Введение в криминологию: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 107.
[34] Шипунова Т.В. Проблема синтеза теорий девиантности // Социс. – 2004. – № 12. – С. 111.
[35] Оганесян М.Р. Феномен «запятнанной репутации» у несовершеннолетних правонарушителей // Социс. – 1992. – № 8. – С. 98.

оцінки, "наклеювання" на індивіда ярлика "девіант" з наступним прагненням ізолювати його, виправити, вилікувати тощо. Чимало осіб у перший раз можуть вчинити аморальні і навіть протиправні вчинки вперше випадково. Але після цього вони отримують від суспільства "мітку" ("стигму") злочинця, і, відбувши покарання за перший злочин, вже вимушені вливатися до кримінального середовища, згодом активно реалізуючи статус, яким їх одного разу заклеймило це суспільство[36].

Критично підходячи до положення зазначеної теорії про те, що людина стає злочинцем не тому, що вона порушує закон, а в силу стигматизації, шляхом якої влада надає їй цей статус[37], все одне слід визнати справедливість іншої тези теорії щодо складності позбавлення людини від клейма і поновлення свого попереднього становища у суспільстві після факту її клеймування як злочинця[38]. Безперечно, засудження особи, особливо до позбавлення волі, й сьогодні, не дивлячись на зростання в цілому толерантності людей до таких випадків, розцінюється як ганебна сторінка біографії. Як правило, воно значно ускладнює життя людини, що відбивається на негативному, недовірливому ставленні оточуючих до раніше судимої особи і внутрішньому засвоєнні людиною ролі злочинця[39]. Стигматизації піддаються всі типи рецидивістів, але найбільшій стигматизації, як з боку право слухняного суспільства, так і з боку злочинців, піддаються асоціальні рецидивісти.

Специфіка пояснення причин рецидивної злочинності з позицій теорії стигматизації полягає в тому, що процес клеймування майбутнього рецидивіста, як правило, починається набагато раніше, ніж він вчиняє свій перший злочин. Невисокий соціальний статус родини підлітка викликає з боку оточуючих наклеювання ярлика неблагополуччя, дурного наслідування, пророкування нещасливого майбутнього тощо. Про таку стигматизацію розповідали понад половини опитаних рецидивістів. Причому в цій ситуації простежується певний зв'язок: чим нижче виявлявся соціальний статус родини, тим інтенсивніше

[36] Becker H. Deviance and the Responses of Others // Perception in Criminology. – London, 1975. – P. 392–396.
[37] Becker H.S. Outsiders: The Studies in the Sociology of Deviance. – New York, 1963. – P. 9.
[38] Schrag C. Crime and Justice: American Style, Crime and Delinquency Issues // A Monograph Series. – Washington, D.C., 1971. – P. 81–112. Цит. за: Фокс В. Введение в криминологию: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 162.
[39] Шестаков Д.А. Криминология: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Предисл. В.П. Сальникова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 70.

відбувався процес клеймування. Звісно ж, певні передумови для ініціації цього клеймування були, як-от: пияцтво, алкоголізм родичів, наявність випадків аморальної поведінки або судимості когось з членів родини, відсутність належного догляду за дитиною тощо. Цікаво, що наклеювання ярлика на майбутнього рецидивіста відбувалося як ззовні (наприклад, у школі, побутовому оточенні), так і зсередини, тобто у сім'ї. Рецидивіст П., 39 років, тричі судимий за хуліганство, угон автотранспортних засобів і грабежі, розповів, що з самого дитинства йому казали, що він, як і його батько, виросте злочинцем. Це він неодноразово чув і від своєї матері з бабкою, і від сусідів, і навіть від шкільних учителів. "У ранньому дитинстві може і був трохи непосидючий, веселий, увесь час проводив на дворі, – розповідає П., – але що ж в цьому дивного? Знаючи, що мій батько сидить, сусіди не пропускали жодного разу, щоб не штрикнути мене цим. Таке ставлення до мене призвело до того, що я почав грубіянити оточуючим, хуліганити, потоваришував з відчайдушними хлопцями. У школі мені було нецікаво, тому вчитися не хотів. Вчителя вважали мене важким підлітком та лякали дитячою кімнатою міліції. Мати завжди була зайнята роботою, тому вдома я нікому не був потрібний. У підсумку я виріс зі стійкою впевненістю, що я – поганий, тому треба бути біля "своїх" – таких, як я...."[40] Отже, подібна стигматизація іноді може слугувати могутнім каталізатором становлення злочинної „кар'єри".

Після вчинення й викриття злочину процес стигматизації особи лише посилюється. З цього моменту вона постійно перебуває у системі негативної оцінки своєї поведінки. У цій системі можна виокремити так звані офіційні та неофіційні інститути клеймування. До перших з них відносяться державні органи, які виносять вирок, встановлюють режим відбування покарання, судимість, адміністративний нагляд та ін. До других – правослухняне суспільство і злочинне співтовариство, яким деякі злочинці відносяться до нижчих його прошарків, чим стигматизується не схвалювана з боку даної спільноти поведінка засудженого. На думку Е. Гофмана, у сучасному суспільстві соціальне значення стигматизації все більше залежить від обставин, біографії людини і бюрократичної організації контролю[41].

[40] Фрагмент бесіди з рецидивістом П.

[41] Goffman E. The Moral Career of the Mental Patient // Psychiatry, 22, 1959. P. 123–142. Цит. за: Фокс В. Введение в криминологию: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 163.

"Ефективність" процесу клеймування напряму пов'язана з частотою й інтенсивністю його проявів, які протягом злочинної „кар'єри" рецидивіста, як вже зазначалося, лише посилюються. Від епізодичних випадки такого ставлення з боку оточення стають перманентними. Один з рецидивістів фактично підтвердив це припущення: "Ви вивчаєте нас, щоб якомога болісніше задіти, тому що ми не такі, як ви..." Під займенником "ми" рецидивіст мав на увазі всіх злочинців як деякий збірний антипод "нормальним" членам суспільства, що не знаходяться у такому становищі, як він. Інший рецидивіст додав: "Ви питаєте, чи клеймить суспільство таких, як ми? Звичайно ж, так. Узяти хоча б адміністративний нагляд. Я під наглядом за те, що у тюрмі відмовлявся виходити на промзону. Тому звільнився як особа, яка не встала на шлях виправлення. Але я просто зберігав руки... Я ж все таки крадій.... Ось тепер приходиться кожні 10 днів відмічатися у міліції, де мене питають, що я робив, де і з ким проводжу час, зустрічаюся. При цьому там (мається на увазі – у міліції) постійно підкреслюють, що "горбатого могила виправить". А якщо так, то, на їх думку, я продовжую красти. Отже, зайвий раз мені вказується на моє місце у тюрмі, згадується про моє минуле. Але я хочу сказати, що якщо я вирішу щось таке "зробити", то ні у кого не спитаю на це дозволу. Одним клеймом менше чи більше... Яка мені вже різниця..."[42]

Своїми словами рецидивісти підтверджують існування певного пресингу соціуму, якого так чи інакше зазнають всі злочинці як носії своєрідного тавра. У будь-якому разі бачимо, що подібна ситуація, яка й виникла за їх провиною, не сприяє соціальному одужанню рецидивістів, а лише заглиблює проблему їх падіння на соціальне дно.

Стигматизація – явище об'єктивного плану, хоча й переживається кожним злочинцем суб'єктивно. Але під час бесід з деякими особами, які коли-небудь відбували покарання, був помічений ще один цікавий різновид клеймування, який ми умовно визначили як самостигматизація. Прояви подібної стигматизації, здавалося б, дуже прості. Вони виявляються в тому, що людина постійно повертається у розмовах з оточуючими до факту свого засудження, не приховуючи його. Але чому у людини є потреба постійно повертатися до нього, нібито спеціально розголошуючи про цей епізод своєї біографії, не завжди зрозуміло. Так, успішний підприємець С., який понад 20 років тому звільнився від відбування

[42] Фрагмент бесіди з рецидивістом Б.

покарання, провівши у місцях позбавлення волі за вчинення у складі організованої злочинної групи серії грабежів, розбоїв, угонів автотранспортних засобів 9 років, при розмовах із друзями, компаньйонами по бізнесу, клієнтами майже не впускає жодного випадку, щоб не повернутися до свого кримінального минулого. При цьому С. не заперечує, що був справжнім злочинцем, за що отримав цілком справедливе покарання, стверджує, що у такий спосіб заробляти не можна. Сьогодні С. гідна поваги, освічена людина, але його бажання нібито заздалегідь виправдатися перед оточуючими, поки вони випадково не дізналися про його минуле від будь-якого іншого, і є тією самостигматизацією.

Переживання певної частини рецидивістів, особливо зрілого віку, з приводу наявності в їх біографії фактів засуджень згодом посилюються. Частково це пояснюється антагонізмом між бажанням "зав'язати" зі злочинною „кар'єрою" і наявністю в них цього горезвісного клейма порочної людини. Рецидивіст похилого віку С. помітив: "Запитайте, які страхи постійно живуть у нас, коли тобі далеко не двадцять і не тридцять? Я вам відповім: дурна слава, від якої ніколи не відмитися, відсутність грошей, ніякої роботи, постійний осуд людей..." Звісно ж, злочинці нівелюють свій власний вибір вчинення злочину, але ж постійне підкреслювання ними факту негативного ставлення до них суспільства свідчить про не менш постійний процес стигматизації.

З цього випливає принаймні декілька висновків: по-перше, феномен стигматизації об'єктивно існує і вирізняється значною потужністю; по-друге, його побороти не можна; по-третє, з цим феноменом зіштовхуються всі типологічні групи рецидивістів; по-четверте, він займає помітне місце у механізмі детермінації рецидивної поведінки, що робить цілком правомірним "уплітання" положень теорії стигматизації в пояснювальний арсенал природи рецидивізму.

Слід зауважити, що нами не відмовляється іншим теоріям походження злочинності у пояснювальній силі їх окремих фрагментів. Проте, на наш погляд, раціональніше походити у першу чергу з найбільш відомих і апробованих теоретичних доробок. Адже, недаремно те, що останні є широко розповсюдженими і такими, що мають численних прихильників. Їх універсальність полягає в тому, що за допомогою їх теоретичного арсеналу знаходять пояснення чимало видів злочинних проявів. Звісно ж, не всі вони мають рівновелике значення для пояснення причин будь-якого злочинного прояву, але стосовно рецидивної злочинності їх універсалізм безперечний.

Аналіз проблеми кримінологічної детермінації рецидивної злочинності в Україні дозволяє визначитися з вузловими моментами, що мають першорядне значення для її розв'язання на теоретичному рівні:

1. Встановленню особливостей детермінації рецидивної злочинності сприяє: а) аналіз поширених теорій походження злочинності під ракурсом проблеми рецидивізму; б) врахування відносності, умовності й схематичності розподілу явищ і процесів на причини й умови; в) виокремлення певних етапів і рівнів у процесі обумовлювання рецидивної злочинності; г) верифікація будь-яких гіпотетичних тверджень про походження рецидивної злочинності думкою самих рецидивістів; д) розгляд детермінації рецидивної злочинності крізь призму злочинної "кар'єри" тих чи інших типів рецидивістів; е) виокремлення об'єктивного і суб'єктивного підґрунтя у механізмі детермінації рецидивних злочинів.

2. Трьома складниками у поясненні походження рецидивної злочинності виступають положення теорій соціальної дезорганізації (аномії), диференціальної асоціації (навчання) та стигматизації (клеймування). У такому підході закладена ідея синтезу, яка дозволяє проаналізувати у комплексі увесь спектр детермінант рецидивних злочинів.

3. За допомогою положень теорії соціальної дезорганізації викривається зв'язок між невдалою соціалізацією рецидивіста у підлітковому або молодому віці внаслідок обмежених легальних можливостей досягнення стандартів життєвого успіху та обранням злочинної поведінки. При цьому акцент робиться на обмеженості в даному питанні, перш за все, можливостей родини, з якої походить правопорушник. Підтвердженням цьому є той факт, що абсолютна більшість рецидивістів – це вихідці із сімей з низьким достатком. Однак користь від злочинних дій, як правило, все одне не перевищує, умовно кажучи, затрати, до яких вдається злочинець. Це лише заглиблює ситуацію їх соціальної дезорганізації, призводячи на більш пізніх етапах злочинної "кар'єри" до ізольованості від суспільства у широкому смислі слова. Отже, пояснююча сила теорії соціальної дезорганізації посилюється на більш пізніх етапах злочинної "кар'єри" рецидивістів. Разом із тим стратифікація суспільства і приналежність до нижчих прошарків цього соціуму – не єдина причина в обранні злочинного способу життя. Потрібні й інші причини для формування явища рецидивізму.

4. Значне місце процесу становлення та розвитку злочинних „кар'єр" відводиться теорією навчання. Злочинні погляди й

установки особи виникають під час її контактів з тими, хто вже є носієм антисоціальних поглядів. У широкому смислі слова набутий особою негативний досвід – це результат процесу навчання: а) злочинним зразкам дій як таким; б) особливим прийомам вчинення і маскування злочинів; в) конформізму під час відбування покарання; г) злочинному корпоративізму; д) певній поведінці при зіткненні із законом. Виділені позиції є вузловими моментами, що задіяні у процесі набуття рецидивістом злочинного досвіду як результату певного навчання і призводять до зміцнення його злочинної „кар'єри". Увесь цей досвід особа пропускає через себе, формуючи особливе суб'єктивне ставлення до багатьох суспільних цінностей. Разом із тим вчинення рецидивістами перших злочинів "за компанію" у підлітковому або дуже молодому віці підтверджує велику готовність особи засвоювати зразки поведінки, що нав'язуються іншими, без критичного осмислення, особливо якщо така поведінка обіцяє "реальні" блага.

5. Всі рецидивісти зазнають стигматизації, якій у причинному комплексі походження рецидивної злочинності слід приділяти найпильнішу увагу. Хоча стигматизація – явище об'єктивного плану (виключення складає такий її різновид, як самостигматизація), але ж переживається кожним злочинцем суб'єктивно.

Процес клеймування майбутнього рецидивіста, як правило, починатися набагато раніше, ніж він вчиняє свій перший злочин, що пов'язується з невисоким соціальним статусом родини підлітка, пияцтвом, алкоголізмом родичів, наявністю випадків аморальної поведінки або судимості когось з членів родини, відсутністю належного догляду за дитиною тощо. Це є могутнім каталізатором становлення злочинної „кар'єри". Після вчинення й викриття злочину процес стигматизації особи лише посилюється. З цього моменту вона постійно перебуває у системі негативної оцінки своєї поведінки, в якій можна виокремити так звані офіційні (державні органи, якими виноситься вирок, встановлюється режим відбування покарання, судимість, адміністративний нагляд та ін.) та неофіційні (правослухняне суспільство і злочинне співтовариство) інститути клеймування.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 2 від 13 лютого 2008 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.В. Голіна***

УДК 343.97

Б.М. Головкін, к.ю.н.,
зав. сектору дослідження проблем
злочинності та її причин АПрН України,
м. Харків

КОРИСЛИВА НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ЖІНОК В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Атрибутивною ознакою даного виду злочинності є корисливий мотив і насильницький спосіб посягання. Під корисливим мотивом слід розуміти протиправне заволодіння майном (майновими правами) або незаконне звільнення від майнових обов'язків чи скорочення необхідних матеріальних витрат, а також досягнення іншої матеріальної вигоди[1]. Корисливий мотив, на думку Б.С. Волкова, за силою казуального впливу на особистість, динамічною здатністю визивати активність не має рівних і поступається хіба що сексуальним інстинктам[2]. Даний мотив завжди чітко усвідомлюється, і домінує в ієрархії мотиваційної сфери особистості, *особливо у жінок*, на що звертали увагу, ще у 20-х роках минулого століття П.Н. Тарновська, С. Укше, В.А. Внуков, В.В. Браіловський, Є.К. Краснушкін та інші. Навіть, коли особа перебуває у стані алкогольного сп'яніння чи під конформним впливом групи бажання наживи за чужий рахунок від того не слабшає.

Лабораторією запобігання жіночої злочинності проведено вибіркове дослідження 112 архівних кримінальних справ по корисливим насильницьким злочинам, які вчинили жінки, за статтями: ч.2 ст. 115 п.6, ст.ст. 186, 187, 189 КК України у Донецькій, Харківській та Полтавській областях. Слід відмітити, що спеціальних досліджень із зазначеної тематики в Україні не проводилося. Насьогодні залишається не з'ясованими низка ключових питань, серед яких головні: *в якому стані знаходиться даний вид злочинності? Який характер злочинних посягань жінок? Чи накладають особистісні характеристики злочинок відбиток на спрямованість їх корисливих посягань?*

Аналіз статистичних даних Департаменту інформаційних технологій МВС за останні 5 років дозволив встановити незначне, але все ж таки зростання кримінальної активності жінок

[1] Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность под охраной уголовного закона. – Симферополь: Таврида, 1996. – С. 23.
[2] Волков Б.С. Мотивы преступлений. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1982. – С. 42.

у вчиненні корисливих насильницьких посягань. На підтвердження сказаного, приведемо статистичні дані у порівнянні із питомою вагою всіх виявлених жінок, які вчинили злочини. Так, у 2002 році питома вага жінок, які вчинили даний вид злочинів, становила 3,5% при загальному показнику по жінкам 12,5%; 2003 р. – 3,7% і 12,3% відповідно; 2004 р. – 3,2% і 12,8%; 2005 р. – 3,5% і 13,2%; 2006 р. – 4% і 13% відповідно.

Структурний розподіл корисливих насильницьких злочинів, вчинених жінками та за їх участю, наведений у таблиці 1 у порівнянні із структурою аналогічних посягань чоловіків.

Таблиця 1

Склади злочинів	Жінки	Чоловіки
грабіж	73,3%	71,8%
розбій	21,3%	24,5%
вимагання	3,4%	2,5%
вбивства з користі	2,0%	1,2%
всього	100%	100%

Як бачимо, за структурою корислива насильницька злочинність жінок мало чим відрізняється від даного виду злочинності чоловіків. На перший погляд, така ситуація дає підстави говорити про те, що жіноча злочинність за ступенем суспільної небезпечності практично зрівнялася із чоловічою злочинністю. Однак, це не зовсім так. Вся справа в тому, що майже у 90% випадків жінки вчиняють злочини у співучасті, як правило, саме із чоловіками. Для порівняння: груповий показник корисливих насильницьких злочинів чоловіків становить 30%. Звичайно, жінки поступаються чоловікам у фізичній силі, сміливості, рішучості до відкритого силового контакту, готовності жорстко подавити опір потерпілого, аж до заподіяння тяжкої шкоди його здоров'ю або вбивства. Чоловіки мають кращі навички володіння зброєю, керування автотранспортом, військовий досвід, багате колонійське минуле, тому конкурувати на рівних із чоловіками жінкам досить важко. Натомість чоловічо-жіночі групи – поширена практика, оскільки їх учасники мають обопільні інтереси. Як з'ясувалося, подібні об'єднання утворені на основі інтимних, шлюбних (прирівняних до них) та дружніх зв'язків, є досить стійкими. Вплив чоловіків на жінок і навпаки загальновідомий: старші за віком чоловіки

втягують коханок у злочинну діяльність як вмовляннями, так і обіцянками особистої наживи. Молодші за віком хлопці йдуть на злочини під впливом своїх старших обранок, щоб засвідчити свою мужність, а також роздобути кошти на їх утримання. Вміла гра на почуттях, інтимні винагороди за мужність і рішучість, і чоловіки стають грізною зброєю у досягненні корисливих інтересів підступних подруг.

Додатковим згуртовуючим фактором таких груп виступають попередні судимості, які виявлені у 50% чоловіків і до 20% жінок. Серед особливостей корисливих насильницьких злочинів жінок слід виділити їх *роль у співучасті*. Майже у 60% випадків жінки виступають пособницями. Як правило, їхня діяльність полягає в усуненні перешкод вчиненню злочину. При посяганнях на вулицях та в громадських місцях вони за допомогою флірту, обману виводять потерпілого у безлюдне місце, де на нього чекають співучасники чоловіки, а самі залишаються неподалік, щоб попередити про можливу небезпеку.

Так, 23-річна Ю., розлучена, має на утриманні дитину, проводила вільний час з коханцем Д. у кафе, вживаючи спиртні напої. Останній звернув увагу на молодого хлопця, який програвав значні суми на ігрових автоматах, і запропонував своїй подрузі план розбійного нападу. Ю. згідно із відведеною роллю, почала нав'язливо знайомитися із юнаком і пропонувати провести її додому. Після нетривалих вагань юнак погодився, пара відійшла до умовленого місця, де співучасник наніс потерпілому кілька ударів порожньою пляшкою по голові, а Ю. в цей час допомагала перевіряти вміст його кишень[3].

В окремих випадках жінки включаються до складу організованих злочинних груп, допомагають підступно підібратися до жертви, знизити її пильність. Вони згуртовують учасників об'єднання, надихають на зухвалі, жорстокі дії, приймають участь у ретельній розробці плану посягання, вживанні заходів конспірації і безпеки, у разі вдалих нападів розпалюють азарт злочинної наживи.

Так, 22-річна К., розлучена, має на утриманні дитину, вступила до складу організованої злочинної групи із двох раніше знайомих громадян Білорусії С. і Г., з метою вчинення розбійних нападів, кілька з яких були поєднані з вбивствами господа-

[3] Архівна кримінальна справа Комсомольского районного суду м. Херсона. № 1-195, 2006 р.

рів дорогих іномарок для послідуючої їх реалізації. Згідно розробленого плану К., пізно ввечері прогулювалася центральними вулицями м. Дніпропетровська і своїм зовнішнім виглядом зваблювала водіїв дорогих авто. Коли останні зупинялися для знайомства, співучасники, які були поряд, здійснювали напад на господаря, заволодівали транспортним засобом, а в окремих випадках вбивали потерпілого. Злочинна діяльність даної групи нараховує 5 епізодів, з яких 2 вбивства із корисливих мотивів. Діяльність організованої групи була припинена завдяки випадковим обставинам[4].

При вчиненні корисливих насильницьких злочинів із проникненням у житло головним завданням жінок є забезпечення безперешкодного потрапляння до житла співучасників, а потім пошук цінностей. Групи, які спеціалізуються на квартирних нападах відрізняються підвищеною суспільною небезпечністю, озброєністю, стійкістю, ретельно готують посягання, тривалий час залишаються не виявленими правоохоронними органами.

Так, подружжя, яке приїхало із Вінниці вирішило заробляти в столиці на прожиття шахрайствами і розбійними нападами на заможних громадян. Вивчаючи рекламні оголошення в газеті «Авізо», вони підшукували громадян, які продавали дорогий жіночий верхній одяг (шкіряний та хутровий), розраховуючи, що його власниці мають значні матеріальні цінності. Під приводом покупців П. приходила до помешкання майбутньої жертви, приміряла одяг, входила в довіру, вивчала обстановку в квартирі й обіцяла повернутися за покупкою з чоловіком, який має розрахуватися за товар. Співучасник Б., підготувавши сигнальний пістолет, разом з П. приходили наступного дня до потерпілої, яка впускала їх до житла, де на неї вчинявся напад із пограбуванням. Спроба чинити опір для вагітної господарки квартири обернулася її вбивством[5].

Подібна тенденція є надзвичайно стійкою, її відмічали ще на початку минулого століття[6]. Отже, сила жінок у їх слабкості, в їх суспільному статусі та психофізіологічних особливостях. Використовуючи зовнішню привабливість, артистизм натури, і не в останню чергу існуючі суспільні стереотипи про меншу

[4] Архівна кримінальна справа апеляційного суду Дніпропетровської області № 1-34, 2006 р.

[5] Архівна кримінальна справа апеляційного суду м. Києва. № 1-12, 2003 р.

[6] Гедеонов Н.Н. Грабители и бандиты // Преступный мир Москвы / Под ред. М.Н. Гернета. – М.: Изд-во «Право и жизнь», 1924. – С. 15.

потенційну небезпеку, жінки легше і швидше здобуваючи прихильність сторонніх людей, особливо чоловіків, входять у довіру, провокують віктимну поведінку потенційних жертв.

Із вище викладеного вбачається, що чоловічо-жіночі групи утворюються на взаємовигідній основі. Чоловіки отримують глядацьку аудиторію для своїх злочинних «подвигів», тимчасових супутниць життя, і що саме головне – «ефективний інструмент» обеззброювання потерпілих. Жінки, серед яких більшість мала невдалий сімейний досвід та низькі матеріальні статки, у такий спосіб намагаються хоча б на деякий час найти захист, відчути увагу і турботу, разом з тим забезпечуючи хоча б мінімальний рівень споживання матеріальних благ для себе та своїх близьких.

Групи із жіночим складом учасників зустрічаються значно рідше – 14% . Спектр злочинних посягань подібних об'єднань досить широкий: від пограбувань до вбивств. На відміну від чоловічо-жіночих груп дані утворення нестійкі, вчиняють переважно ситуативні посягання під впливом алкоголю та наркотиків.

Взагалі слід відмітити наступну стійку тенденцію: жінки у більшості випадків (до 70%) безпосередньо не застосовують фізичне насильство до потерпілих.

Разом з тим, серед особливостей сучасної корисливої насильницької злочинності жінок слід виділити, що останнім часом почастішали випадки (30%), коли жінки (особливо неповнолітні і раніше засуджені) вдаються до безпосереднього силового впливу на потерпілого, який за своїм характером та інтенсивністю мало в чому поступається насильству з боку чоловіків. Навіть, коли вони діють у співучасті із чоловіками, і ситуація не вимагає застосування фізичного насильства, жінки активно допомагають подолати опір потерпілих, приймають участь у тортурах. Подібний феномен психологи пояснюють загальною тенденцією до «маскуналізації» насильства в соціумі. В умовах якісно нової композиції суспільства неминуче відбувається переосмислення буттійних засад життєдіяльності людей. Ми є свідками формування нового, *прагматичного* типу свідомості населення, що уособлює філософію життєвого успіху по споживанню матеріальних благ у ринкових умовах розвитку українського суспільства. Молодь невипадково відноситься до найрадикальнішої частини населення, яка вкрай чутливо реагує на соціально-економічну кон'юнктуру, суспільні настрої. Синдром кримінального збага-

чення найглибші метастази пустив саме у свідомості молодого покоління. У молодіжному середовищі культивуються завищенні стандарти споживання матеріальних благ не підкріплені належним професійно-освітнім рівнем, життєвим досвідом, реальним соціальним статусом. Дівчата намагаються бути матеріально незалежними, конкурувати на рівних із хлопцями в усіх сферах суспільного виробництва, проте до гендерної рівності в Україні ще далеко. Будемо відверті, коли визнаємо, що соціальний статус та матеріальні можливості батьків насьогодні є визначальними для самореалізації, особливо дівчат. А якщо зважити, що як правило, злочинки – вихідці із неблагополучних сімей, які виховувалися у напівкримінальних вулично-дворових традиціях із відповідною насильницькою субкультурою та усіма відомими видами девіацій, то цілком логічно виглядають їх силові засоби боротьби за існування в криміногенно-агресивному середовищі існування.

Схильні до фізичного насильства жінки мають низькі розумові здібності, ригідне мислення. Їх агресивні реакції носять афективно-екзальтований характер, спрямовані на фізичне повалення жертви, знущання, прояви жорстокості. Тяжкі форми фізичної агресії жінок психологи ставлять у залежність із такими рисами як тривожність, дистимічність, застрягання, демонстративність[7]. Особлива увага звертається на демонстративність, яка виконує у жінок функцію самоствердження. Потреба у самоствердженні, що проявляється у формі фізичної агресії, стає у злочинок нав'язливою, застрягаючою і суттєво впливає на весь спосіб їх життя та стереотипи поведінки. Психологічні дослідження показують, що агресія як фізичний акт у жінок активізується і підтримується ворожістю, а також породженими нею образами та фантазіями. Не слід забувати про активне поширення серед жіночої частини населення алкоголізму, наркоманії, жебрацтва, психічних розладів, які за своєю клінікою та впливом на поведінку є більш руйнівними ніж у чоловіків.

Думаю, що психологічні механізми фізичної агресії жінок мають біо-соціальне походження. Сподіваюсь ніхто не заперечуватиме, що у жінки на генетичному рівні закладений материнський інстинкт, який реалізується не тільки у народженні дитини, а й у створенні родинного осередку, матеріального комфорту

[7] Шевченко Л.О. До питання про типологію жінок, які скоїли злочини проти життя та здоров'я особи // Право і безпека. – 2004. – № 3/2. – С. 226.

для близьких, де вона б відчувала себе господаркою, берегинею. Реалії сьогодення залишають невеликий вибір для молодих дівчат із малозабезпечених верств населення: або бути утриманкою, або прирікати себе і майбутніх дітей на довічні злидні. В обох випадках психологічний стан та самооцінка жінок близькі до кризових. Тому хочу наголосити, що агресивні форми реагування жінок підпорядковані адаптивним механізмам соціальної взаємодії, включеності в систему соціальних цінностей, статусно-рольовим особливостям. Звідси, соціальна сутність насильницької поведінки жінок має вузько прагматичний контекст.

В якості предметів посягання слабка стать віддає перевагу ювелірним виробам із дорогоцінних металів, модному одягу, грошам, побутовій техніці. Цьому є суто природні пояснення. Жінки більше уваги приділяють своїй зовнішності, турбуються про влаштування комфортного побуту.

Таким чином, приведений аналіз кількісно-якісних параметрів корисливо-насильницької злочинності жінок дає підстави стверджувати достатньо стабільні тенденції щодо структурного розподілу даного виду злочинності, тяжкості наслідків, форм співучасті, виконуваних ролей та предметної спрямованості злочинних посягань. Специфіка даного виду злочинності на сучасному етапі полягає у збільшенні числа випадків безпосереднього насильницького впливу з боку жінок, не співвідносячи отриману вигоду із тяжкістю спричиненої шкоди власнику майна.

Результати дослідження особистості жінок, які вчинили корисливі насильницькі злочини, дозволяють умовно поділити їх на три групи за таким класифікаційним критерієм як *цільова спрямованість* злочинних посягань[8].

Першу, найбільш чисельну групу (45%) складають жінки, спрямованість корисливих посягань яких носить *паразитично-споживацький* характер. Для них заволодіння чужим майном та послідуюча його реалізація (або натуральний обмін) є основними засобами існування. Це жінки віком 25–40 років, які здебільшого судимі, мають невдалий досвід сімейного життя, дітей від різних шлюбів. Ведуть паразитичний спосіб життя, зловживають спиртними напоями, морально нестійкі, неохайні у побуті. Живуть за рахунок промотування залишків домашнього майна, проституції, жебрацтва, дріб'язкових крадіжок. Шукають су-

[8] Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 82.

путників життя серед молодших віком чоловіків, переважно із колонійським минулим. Злочинна діяльність таких груп полягає у вчиненні крадіжок, грабежів та розбоїв, прибутки від яких є незначними. В якості потерпілих обирають до подібних себе волоцюг із найближчого оточення. Нерідко заволодівають майном громадян пенсійного віку.

Так, наприклад, 27-річна С., неодружена, має на утриманні дитину, двічі судима за крадіжку, після звільнення співмешкала із двічі судимим П. На прожиття пара заробляла квартирними крадіжками, виручені кошти витрачали на спиртні напої. В день злочину С. погодилася на запрошення випадкового приятеля провести дозвілля у нього вдома. Новиною поділилася із П., у якого відразу з'явився план розбійного нападу, згідно з яким С. мала привести – «клієнта» у стан алкогольного сп'яніння і впустити його до квартири.

Реалізація злочинного плану обернулася для господаря житла кількома ударами монтировкою по голові, від яких він помер. А нападники поживилися побутовим дріб'язком, оскільки все цінне майно давно було промотане задовго до них[9].

До другої групи (36%) входять жінки 18–24 років. Вони вчиняють злочини заради наживи, *протиправного збагачення*. Для них характерний вищий освітній рівень, частина працевлаштовані, ведуть звичний для молоді їх віку спосіб життя. Мають стосунки зі старшими чоловіками, які вмовляннями, обіцянками заможного безтурботного життя, втягують їх у злочинну діяльність, і використовують у посяганнях згідно чітко відведених ролей, про які йшлося раніше. Такі посягання плануються і ретельно готуються, здебільшого вчиняються проти громадян, стосовно яких є достовірна інформація про рівень їх доходів.

Так, С. у групі з іншими особами чоловічої статі прийняла участь у розробці плану збройного нападу на оператора АЗС. Згідно із відведеною їй роллю С. змінила за допомогою косметики і перуки зовнішність, а також зімітувала вагітність.

Прибувши на місце нападу, С. попросила допомоги оператора АЗС заправити автомобіль. Жалісливий касир грубо порушуючи посадову інструкцію, відімкнув приміщення і вийшов до злочинки. У цю мить спільники, погрожуючи застосуванням

[9] Архівна кримінальна справа апеляційного суду Одеської області. – № 1-27, 2003 р.

зброї, нанесли удар касиру по голові і поживилися касою у розмірі 120 246 грн.[10]

Третю групу становлять неповнолітні (19%). Це учениці шкіл, професійно-технічних учбових закладів, які вчиняють злочини у стані алкогольного сп'яніння проти своїх ровесниць, або осіб, які перебувають у безпорадному стані. Дівчата застосовують інтенсивне насильство, навіть коли того не вимагають обставини. Предметами посягання є різного роду дріб'язок, що не має значної матеріальної цінності. Їх більше цікавить не цінність майна, а той факт, що воно їм не належить. Корисливі спонукання носять *утилітарну спрямованість*: задоволення миттєвих бажань, майнових інтересів за чужий рахунок.

Так, 16-річні К. і Т., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, зустріли в районі вокзалу жінку у нетверезому стані, на якій їм сподобалося пальто. Обманним шляхом відвели потерпілу на цвинтар, роздягли, а потім завдали кілька смертельних ударів у шию осколком скляної пляшки[11].

Підводячи підсумок нашому дослідженню, слід відмітити наступне. Характер корисних спонукань жінок визначається їх соціально-рольовим статусом, якому відповідає індивідуальна система ціннісних орієнтацій, життєвих запитів. Побутова та сімейна невлаштованість, моральна та духовна занедбаність, втрата життєвих перспектив, болюче відчуття непотрібності, формують у більшої частини жінок-зловмисниць життєву стратегію «дожити до завтра», вижати максимум користі із поточного моменту чи сприятливої ситуації. Разом з тим, слід відмітити той факт, що завжди існувала категорія зловмисниць, (лави яких активно поповнюються), котрі вміло використовують власне «жіноче начало» для протиправного збагачення, входять до складу організованих злочинних груп, виступають ініціаторами нападів, згуртовують, надихають, розпалюють азарт наживи в учасників таких об'єднань. Прийнято вважати, що за своєю природою жінка менш агресивна, схильна до ризику, азарту, наживи. І це дійсно так. За ступенем суспільної небезпечності, характером спричиненої шкоди корисливі насильницькі злочини жінок є менш суспільно небезпечними за аналогічні чоловічі

[10] Архівна кримінальна справа Любомльського районного суду Волинської області. – № 1-143, 2004 р.

[11] Архівна кримінальна справа апеляційного суду Херсонської області. – № 1-43, 2004 р.

посягання. Втім, важко не помітити, що останнім часом жінки все активніше втягуються в орбіту тяжкого кримінального насильства, проявляють невмотивовану жорстокість, цинізм, намагаються ні в чому не поступатися чоловікам заради миттєвої вигоди. І це досить тривожна тенденція.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин ІВПЗ АПрН України (протокол № 2 від 30 січня 2008 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.В. Голіна***

УДК 343.8

О.С. Четверикова,
мол. науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України,
м. Харків

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Перш ніж розглядати питання класифікації засуджених до позбавлення волі, слід визначитися з формулюванням загального поняття класифікації.

Класифікація – практичне розподілення явищ, процесів або понять в якій-небудь діяльності, області знань на частини, підгрупи за певними відмітними рисами. Класифікувати – значить розподіляти по групам, розрядам, класам .[1]

У філософії класифікація – (від лат. classis – розряд, група і facio – роблю) – це розподіл і впорядкування понять і предметів[2]. З позиції філософії класифікація розглядається як метод пізнання об'єктів, які вивчаються та використовується в досліджені багатьох проблем, які стоять перед різними галузями знань.

Утворення класифікації не є самоціллю. Мета, яка стоїть перед класифікацією, може бути різноманітною – від простої зручності розташування матеріалу, до вивчення об'єкта та розробки заходів його використання. В зв'язку з цим, розрізняють класифікацію штучну, тобто таку, яка будується виходячи із зручності проведення систематизації об'єктів, та наукову, яку проводять за визначеними класовими ознаками[3].

Вважаємо, що насамперед класифікація покликана полегшити вивчення відповідного об'єкта, предмета, явища, сприяти орієнтації в розмаїтті властивих їм ознак, фіксувати закономірності зв'язків між окремими групами, класами, розрядами.

Класифікація – це перший та дуже важливий крок, який повинен зробити дослідник, який вивчає різноманітні групи явищ.

---

[1] Див.: БСЭ. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1973. – Т. 11. – 607 с.; Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. – 848 с.

[2] Философский энциклопедический словарь / Под ред. Е.Ф. Губского, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. – М.: Инфра-М., 1998. – 576 с.

[3] Чупахин И.Я. Понятие и методы научной классификации объектов исследования // Вопр. диалектики и логики: Сб. статей / Отв. ред. В.П. Рожин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – С. 17–32.

Як засіб вивчення класифікація має подвійне значення для наукового дослідження: із зовнішньої сторони – це захід, який вносить систему та порядок; з внутрішньої сторони, це – захід, який визначає повноту та правильність висновків дослідження. Класифікація є своєрідною систематизацією знань про об'єкти, що класифікуються, або систематизацією самих об'єктів. Однак систематизація – це зовнішня сторона класифікації, тому класифікація не може бути зведена до простої систематизації [4].

Будь-яка класифікація – це не просто сукупність предметів, явищ, які вивчаються, а цілісне явище, якому притаманні спільні риси та специфічні функції. Саме тому наукова класифікація має велике значення для теоретичної та практичної діяльності людини: вона дозволяє групувати предмети, явища в залежності від різних потреб діяльності людини і тим самим забезпечує рішення теоретичних та практичних задач [5].

Враховуючи логічну природу права, так як кожна правова система за своїми об'єктивними даними є логічною системою, та формальну визначеність правових норм, вихідними моментами для правових класифікацій являються логічні та логіко-правові особливості та передумови такої класифікації.

Ще В.М. Кудрявцев справедливо зазначав, що ні в якій іншій галузі суспільного життя порушення законів логіки, побудова невірних висновків, приведення хибних аргументів змогли б спричинити таку суттєву шкоду, як в галузі права [6].

У логіці під класифікацією розуміють розподіл предметів якого-небудь роду на взаємозв'язані класи згідно з найбільш суттєвими ознаками, які притаманні предметам даного роду та відрізняють їх від предметів інших родів. Вірно складена класифікація глибоко розкриває зв'язок між об'єктами, що вивчаються. Отже, в якості основи будь-якої класифікації повинні бути закладені ознаки, які являються найбільш суттєвими та специфічними для даних предметів.

Класифікація надає можливість глибше вивчити саме явище, його вплив на інші явища, шляхи його подальшого розвитку. Але для того, щоб виконати таку роль, класифікація повинна бути правильною за своїм внутрішнім змістом, вона повинна відповідати законам діалектичної та формальної логіки. Матеріалістична діалектика виступає підґрунтям пізнання взагалі і знаходить своє застосування в основах та принципах класифікації предметів та явищ дійсності. Також вона сприяє визначенню наукового шляху та спрямованості вирішення проблемних питань. Формальна ж логіка є основою вірно побудованої думки та суттєвою умовою діалектичного мислення [7].

Таким чином, діалектична логіка дозволяє встановити істину людського пізнання, а формальна логіка визначає вірний та послідовний шлях цієї істини. Діалектична та формальна логіка невід'ємні одна від одної і лише в сукупності дозволяють вирішити ту чи іншу проблему.

П.В. Копнін відмічав, що правильність неможна відривати від істинності, але також недопустимо їх ототожнювати. Правильність – це оцінка не змісту думки, а дії людини. Істинність – оцінка змісту думки, встановлення його тотожності об'єкту [8].

Діалектико-матеріалістична методологія набуває все більш вагомого значення в сучасному науковому пізнанні. Вона функціонує в якості діалектичної та гнучкої системи всезагальних принципів та регуляторів людської діяльності, в тому числі мислення [9]. Найважливішими принципами діалектичної логіки являються об'єктивність, зв'язок, історизм та урахування практики, з урахуванням яких повинна будуватися будь-яка класифікація. [10]

Принцип об'єктивності – є провідним принципом діалектичної логіки, який заснований на визнанні дійсності в її реальних закономірностях та всезагальних формах. Даний принцип передбачає зміст всіх інших принципів. На підставі цього деякі вчені вважають, що єдиним принципом класифікації являється саме принцип об'єктивності, а інші принципи є його конкретизацією. Згідно з цим принципом кожна класифікація повинна вірно ві-

---

[4] Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. – 848 с.

[5] Каган М.С. Системное рассмотрение основных способов группировки // Философские и социологические исследования: Сб. статей / Отв. ред. В.П. Рожин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 17–28.

[6] Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. – С.61.

[7] Див.: Копнин П.В. Диалектика, логика, наука. – М.: Наука, 1973. – 464 с.; Чупахин И.Я. Понятие и методы научной классификации объектов исследования // Вопр. диалектики и логики: Сб. статей / Отв. ред. В.П. Рожин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – С. 17–32.

[8] Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания. – М.: Наука, 1973. – 324 с.

[9] Кравец А.С. Методология науки. – Воронеж, 1991. – С. 15.

[10] Кедров Б.М. Классификация наук. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1961. – 472 с.

дображати сутність явищ, які класифікуються.[11] Об'єктивність припускає багатосторонність та конкретність об'єктів, що класифікуються. Багатосторонність – діалектичний принцип пізнання та інших форм дійсності, який відображає загальний зв'язок всіх явищ дійсності. Конкретність – (від. лат. concretus – згущений) – філософська категорія, яка відображає річ або систему взаємопов'язаних речей у сукупності всіх своїх сторін та зв'язків, яка відображається як чуттєво-конкретне (на емпіричному етапі) або як уявно-конкретне (на теоретичному етапі)[12].

Логіка встановлює наступні правила класифікації: 1) в одній і тій же класифікації необхідно застосовувати одну й ту ж саму основу; 2) об'єм членів класифікації повинен дорівнювати об'єму явища, яке класифікується; 3) члени класифікації повинні взаємно виключати один одного; 4) розподіл на класи повинен бути безперервним; 5) основа розподілу повинна бути чіткою та ясною[13].

Правило чіткості та ясності для класифікації має найважливіше значення, тому що навіть при використанні усіх інших логічних правил класифікації, вибір неясного, невизначеного критерію виключає правильність всієї класифікації і навіть можливість її практичного використання.

Критерій класифікації являється показником теоретичного та практичного її значення, показником тих цілей і задач, які ставляться перед класифікацією. Характер критерію в значній мірі є свідоцтвом глибини пізнання людиною того явища, що класифікується, глибини проникнення в його сутність. Ознака, яка придатна для основи ділення, повинна бути настільки ясною та чіткою, щоб її не могли розуміти по-різному[14]. Тому критерієм класифікації може бути лише суттєва ознака. Однак кожний об'єкт, предмет чи явище мають ознаки, які виражають їх внутрішню природу, відображають їх індивідуальність. Обов'язковою рисою суттєвої ознаки є її об'єктивність. Саме тому, що в кожному предметі можливо виділити не одну ознаку, і допускаються різні класифікації одного й того ж об'єкту, які залежать від конкретної мети їх утворення. Тому, визначаючи

[11] Джахая Л.Г. Классификация наук как философская и науковедческая проблема. – Сухуми: Алашара, 1969. – С. 162–163.

[12] Философия для аспирантов: Учебное пособие. – Ростов на Дону: «Феникс», 2002 . – С. 314–315.

[13] Див.: Горский Д.П. Логика: Учебник. – М.: Учпедгиз, 1963. – 291 с.; Жеребкин В.Е. Логика: Учебник. – Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1968. – 254 с.

[14] Бакрадзе К. Логика. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1951. – С. 150.

критерій класифікації, потрібно обов'язково враховувати конкретну мету класифікації, а не тільки ознаку предмета, який класифікується. Саме мета класифікації дозволяє виділити ту ознаку, яка є найбільш важливою та суттєвою.

Якщо метою являється не вивчення якого-небудь одного спеціального відношення або однієї ознаки даної групи явищ, а пізнання їх природи зі всією повнотою її суттєвих рис, то єдино правильною та придатною класифікацією буде та, котра розподіляє об'єкти, що вивчаються, в групи за ознакою, найбільш суттєвою, яка, таким чином, глибоко проникає в природу явищ, що вивчаються, і ставить дослідника на таку позицію по відношенню до них, з якої йому особливо чітко видно їх найбільш глибоку різницю та схожість.

Згідно принципу зв'язку, основою структури класифікації являється внутрішній взаємозв'язок класів. Головне завдання будь-якої класифікації – відобразити такі типові об'єктивні ознаки, на основі яких можливо згруповувати об'єкти, що класифікуються та визначити їх місце в множині. В класифікації, перш за все, повинна підкреслюватися функція розподілу об'єктів, які підлягають класифікації по схожості та несхожості на окремі класи в залежності від обраного критерію розподілу. Таким чином, наукова класифікація – це знання закономірностей об'єктів, які досліджуються[15]. Саме в цьому є велике значення класифікації в поглибленні знань про її об'єкти, так як найповніше сутність явищ та їх властивостей може виявлятися лише у зв'язку та порівнянні з іншими.

На підставі цього в класифікації із послідовного ряду окремих категорій складається дещо цілісне, яке має свої спільні функції та властивості. Будь-яка класифікація повинна відображати стан розвитку об'єктів, що класифікуються на конкретний момент, відображати зв'язки та відносини, які склалися до цього моменту. Але класифікація не може бути незмінною. Діалектичний принцип розвитку потребує обліку якісних та кількісних сторін об'єктів, що класифікуються, їх єдності, взаємних переходів та змін. Розвиток суспільного життя постійно збагачує та вносить свої корективи до будь-якої класифікації.

Також, принцип розвитку тісно пов'язаний з принципом історизму. Історизм – діалектичний принцип, який є методологічним

[15] Розова С.С. К вопросу о сущности научной классификации // Проблемы методологии и логики наук: Сб. статей / Под ред. А.А. Любавина, В.Д. Филимонова. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1965. – С. 140–146.

виразом саморозвитку дійсності у плані його направленості по осі часу у вигляді цілісної безперервної єдності таких часових періодів як минуле, теперішнє та майбутнє. Даний принцип включає в себе наступні основні вимоги: а) вивчення теперішнього, сучасного стану предмета дослідження; б) реконструкція минулого; в) передбачення майбутнього, прогнозування тенденцій подальшого розвитку предмету. Історичний підхід до сучасності допомагає вірно побудувати класифікацію, перевірити вірність висновків щодо її критеріїв та подальшого розвитку. Якщо користуватися досвідом минулого, оцінювати теперішній стан проблеми, виявляти історичні закономірності, можна зробити висновок про майбутнє, і навіть, скласти науковий прогноз. У цьому розумінні, класифікація, яка вже є результатом знань, являється засобом придбання та організації нових знань, засобом побудови наукової теорії[16].

Що стосується такої методологічної вимоги діалектики, як врахування практики, то вона має вагоме значення для класифікації. Практика сприяє збагаченню знань про предмети та явища оточуючого середовища. Вона допомагає спрогнозувати розвиток явища, що досліджується. Будь-яка класифікація заснована на матеріалах практики, переслідує практичну мету, і головне, перевіряється практикою. Дати оцінку класифікації без врахування практики неможливо.

Особливого значення набуває суспільна практика при дослідженні соціальних явищ. Пізнання соціальних явищ, одним з методів якого являється класифікація, обумовлюється практикою, проходить на основі практики і здійснюється для практики[17].

Всі вищевказані принципи діалектичної логіки поряд з основними діалектичними законами та категоріями і складають методологічну основу нашого дослідження питань класифікації засуджених до позбавлення волі.

Якість та кількість, сутність та явище, причина та наслідок, зміст та форма, необхідність та випадковість – без них неможливе вирішення будь-якої наукової проблеми. Категорії діалектики надають можливість розкрити сутність класифікації засуджених до позбавлення волі, виявити закономірності її побудови.

---

[16] Див.: Розова С.С. К вопросу о сущности научной классификации // Проблемы методологии и логики наук: Сб. статей / Под ред. А.А. Любавина, В.Д. Филимонова. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1965. – С. 140–143; Мейен С.В. Методологические аспекты теории классификации / Мейен С.В., Шрейдер Ю.А. // Вопр. философии. – 1976. – № 12. – С. 67; Философия для аспирантов: Учебное пособие. – Ростов на Дону: «Феникс», 2002. – 448 с.

[17] Шептулин А.П. Диалектика единичного, особенного и общественного. – М.: Высш. Школа, 1973. – С. 89.

Виходячи з принципу об'єктивності, в класифікації засуджених до позбавлення волі повинні відображатися загальні суттєві ознаки. Такою ознакою може бути поняття «засудженні до позбавлення волі».

Застосовуючи принцип розвитку до класифікації засуджених до позбавлення волі, можна виділити, що класифікація засуджених до позбавлення волі, як і будь-яка інша класифікація не є незмінною. Розвиток суспільного життя, процес реформування системи виконання покарань і впровадження в життя міжнародних стандартів поводження з засудженими вносять корективи в їх класифікацію[18].

Якщо не застосувати принцип історизму та врахування практики при вивченні питання класифікації засуджених до позбавлення волі, то неможливо буде й визначити закономірність даної класифікації та показати її значення для практичної діяльності .

Потрібно зазначити, що класифікація засуджених до позбавлення волі співвідноситься та взаємодіє з типологією засуджених до позбавлення волі. На відміну від класифікації, яка проводиться за загальною, визначеною для кожного класу ознакою, типологія виділяє зразок, модель.

Що стосується поняття класифікації засуджених до позбавлення волі, то позиції науковців стосовно цього поняття доволі схожі. Так, І.В. Шмаров під класифікацією засуджених до позбавлення волі зазначав їх розподіл на відносно однорідні категорії в залежності від характеру та ступеня суспільної безпеки скоєного злочину, минулих судимостей, статі, віку й інших особливостей особи засуджених [19].

О.В. Бриллiантов відмічає, що класифікація засуджених до позбавлення волі передбачає створення найбільш сприятливих умов досягнення мети покарання. Таку ж точку зору має і В.М. Трубніков [20].

М.О. Стручков писав, що класифікація засуджених до позбавлення волі має на меті їх розподіл на основі єдиних крите-

---

[18] Яковець І.С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань. Монографія. – Харків: Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 18.

[19] Шмаров И.В., Мелентьев М.П. Дифференциация исполнения наказания в исправительно-трудовых учреждениях. – Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 1971. – С. 124.

[20] Див.: Бриллиантов А.В. Дифференциация наказания: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные проблемы: Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1998. – С. 86; Трубников В.М., Филонов В.П., Фролов А.И. Уголовно-исполнительное право Украины: Учебник. – Донецк: Дон. ин-т внутр. дел, 1999. – С. 323.

ріїв на більш-менш однорідні групи, які потребують порівняно однакового карального та виховного впливу.

М.О. Бєляєв дотримувався точки зору, що класифікація засуджених до позбавлення волі – це їх розподіл на визначені групи за різними ознаками з метою створення найбільш сприятливих умов для ефективного досягнення мети покарання.

Л.П. Оніка під класифікацією засуджених до позбавлення волі розуміє розподіл їх на відносно однорідні категорії за певними ознаками для створення найбільш ефективних умов у досягненні цілей покарання[21].

Але, на наш погляд, більш повне визначення класифікації засуджених до позбавлення волі надала І.С. Яковець, яка зазначила, що класифікація засуджених до позбавлення волі – це такий співмірний, безперервний розподіл осіб, яким притаманні ознаки загального поняття «засуджений до позбавлення волі», що здійснюється на підставі єдиних об'єктивних суттєвих ознак, які відбивають відомості про злочин й особу, ставлять на меті забезпечення диференціації виконання покарання, а його результатом є отримання системи груп засуджених, кожна з яких має свою специфіку, властиву тільки їй [22].

Підсумовуюче викладене, класифікацію засуджених до позбавлення волі можна визначити наступним чином: **класифікація засуджених до позбавлення волі – це багатоступеневий, послідовний поділ осіб, засуджених до позбавлення волі, на класи (види) з дотриманням правил філософії та формальної логіки по окремим відмітним ознакам, де кожна група займає по відношенню до іншої суворо фіксоване місце та має на меті створення оптимальних умов для досягнення мети покарання.**

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 01 лютого 2008 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***А.Х. Степанюк***

[21] Див.: Стручков Н.А. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства. – М.: Изд-во ВШ МВД СССР, 1972. – С. 84; Исправительно-трудовое право: Учебник / Под ред. Н.А. Беляева, М.И. Федорова. – М.: Юр. лит., 1971. – 416 с.; Кримінально-виконавче право: Підручник / За заг. ред. А.Х. Степанюка. – Х.: Право, 2005. – С. 209.

[22] Яковець І.С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань. Монографія. – Харків: Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 27.

УДК 343.82 (477)

О. І. Опанасенков,
мол. науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства, Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України,
м. Харків

ДОСЯГНЕННЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ЗА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА МІЖНАРОДНИМИ СТАНДАРТАМИ

У статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК), ресоціалізація визначається як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Проте і Європейські пенітенціарні правила (далі ЄПП) і Мінімальні стандартні правила (далі МСП) поводження з ув'язненими виходять з того, що остаточна ресоціалізація під час виконання-відбування покарання не може бути досягнута. Натомість Державний департамент України з питань виконання покарань (далі – Департамент) наголошує на необхідності досягнення ресоціалізації, визначаючи останнє як одне з основних завдань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС). Подібне перекручення підходів до завдань системи виконання покарань вносить тільки зайву плутанину та орієнтує ДКВС на досягнення недосяжних цілей. Система виконання кримінальних покарань може лише створити умови для полегшення ресоціалізації.

Проблеми досягнення ресоціалізації засуджених до позбавлення волі, розглядались в роботах Ю.В. Баранова, О.І. Зубкова, С. Лузгіна, М.С. Рибака, А.Х. Степанюка, В.М. Трубнікова, І.В. Шмарова, Д. В. Ягунова.

Слід визнати, що єдиної концепції в досягненні ресоціалізації в світі немає. Ведуться дискусії щодо визначення самого поняття ресоціалізація.

В.М. Трубніков розглядає ресоціалізацію, як процес виправлення і перевиховання судимих осіб[1].

[1] Трубников В.М. Понятие социальной адаптации освобожденных от наказания // Правоведение. – 1984. – № 1. – С. 96–100.

М.С. Рибак відмічає, що в теорії кримінально-виконавчого права має місце заміна поняття «ресоціалізація засуджених» поняттям «виправлення засуджених».[2]

С. Лузгін вказує на те, що ресоціалізація – це поняття, яке характеризує процеси надання соціальних послуг засудженим у пенітенціарній установі.[3]

Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого, а основними засобами є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно – корисна праця, соціально – виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.[4] Розглянемо ці засоби детальніше.

Порядок виконання та відбування покарання (режим). Завданням адміністрації є виконання вироку суду шляхом позбавлення засудженого волі і тільки. Їй не доручена роль зокрема додаткових обмежень, які приведуть до збільшення страждань, пов'язаних з вже отриманим покаранням. Навпаки, вона повинна зробити усе можливе для того, щоб звести до мінімуму розбіжність між життям в місцях позбавлення волі і життям на волі. Стаття 102 КВК України саме на цьому і наголошує. Однак деякі вимоги режиму не зводять цю різницю до мінімуму, а, навпаки, поширюють цю прірву.

По-перше, це стосується заборони побачень при поміщенні до дисциплінарного ізолятора та переведення до приміщення камерного типу. Особи, які знаходяться в місцях позбавлення волі, втрачають право на вільне пересування, але у них залишаються усі інші права людини. Одним із них є право на спілкування з рідними і близькими, а також право на реєстрацію шлюбу. З іншого боку це також їх невід'ємне право на контакт зі своїми рідними, які знаходяться в місцях позбавлення волі. Адміністрація місць позбавлення волі несе відповідальність за підтримку та розвиток таких зв'язків, і ні при яких обставинах заборона та обмеження побачень засудженого з членами його сім'ї не повинні використовуватись в якості покарання.

Другою вимогою є обмеження права на телефонні розмови. Стаття 110 КВК України обмежує кількість телефонних розмов

[2] Рыбак М.С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики. 2-е изд., испр. и доп. – Саратов, 2004. – С. 33–39.
[3] Лузгин С. Социальная работа как одно из основных средств исправления осужденных // Ведомости угол.-исполнит. системы. – 2002. – № 6. – С. 27–30.
[4] Кримінально-виконавчий кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2004. – № 3–4. – С. 21.

до чотирьох на рік тривалістю до 15 хвилин кожна. Натомість, виникає питання щодо доцільності подібного роду обмежень. На нашу думку, засуджені повинні мати право вільно телефонувати і відповідати на телефонні дзвінки. Телефонні розмови мають важливе значення для осіб, рідні яких не мають можливості спілкуватись з ними шляхом побачень. Дзвінок по телефону в цьому випадку може замінити побачення або зробити його більш продуктивним. Продуктивність дзвінка полягає у можливості засудженого заздалегідь проінформувати про свої потреби, або передати інформацію щодо майбутнього побачення.

У випадку поміщення засудженого у дисциплінарний ізолятор або переведення до приміщення камерного типу, йому необхідно повідомити рідних, які повинні прибути на побачення з ним. Саме у цій ситуації телефонна розмова набуває дуже важливого значення для засудженої особи і для її родини як найбільш швидкий та ефективний засіб передачі інформації. Тому обмеження телефонних розмов, як видається, не є кроком до досягнення ресоціалізації засуджених, а, навпаки, збільшує прірву між ними та суспільством. Зрозуміло, що необхідно підтримувати баланс між правом на особисте життя і вимогами безпеки, проте це не свідчить на користь невиправданих обмежень.

ЄПП контактам ув'язнених із зовнішнім світом відводять центральне місце у досягненні цілей виправного впливу. Основними заходами збереження контактів із зовнішнім світом є наступні: листування, побачення, телефонний зв'язок, дозвіл відвідувати рідних або тимчасове звільнення, книги, газети, радіомовлення, телебачення та участь у громадському житті, однак кримінально-виконавче законодавство України чітко регулює та обмежує контакти засуджених із зовнішнім світом. Це стосується побачень та телефонних розмов.

Третя вимога стосується обов'язку носити одяг єдиного зразка (ст. 102 КВК). Чи не є це втручанням у внутрішній світ засудженого, наслідком чого є втрата засудженим відчуття себе як Особистості? Через одяг людина виражає свій емоційний стан та показує своє відношення до оточуючого суспільства. Спостерігаючи за засудженими, персонал може через одяг визначити, чи є проблеми психічного та емоційного стану окремого засудженого та вчасно провести заходи виховного та психологічного характеру. Якщо втрачається ця можливість самоствердження, самовираження, в людині зростає напруга, результатом чого є пошук засобів самовираження. Кожна людина за своєю природою

є індивідуум, тому бажання бути не схожим на інших, спонукає особу до пошуків інших засобів демонстрації своєї індивідуальності, які в обмеженому просторі приймають жахливі форми.

Чинне законодавство, як і нормативні акти ДКВС, чітко регламентують такі вимоги як: носіння єдиної форми одягу, обмеження телефонних розмов та побачень. У цих питаннях необхідно ліквідувати бар'єр між перебуванням у місцях позбавлення волі та волею. Ввести вільне носіння одягу, необмежену кількість телефонних дзвінків та відмінити заборону проведення побачень, коли засуджений знаходиться в дисциплінарному ізоляторі або приміщенні камерного типу. Саме ці обмеження, як і інші не наближують, а, навпаки, віддаляють засудженого від досягнення ресоціалізації.

Суспільно-корисна праця. У процесі виконання відбування кримінальних покарань праці відведено одну із головних ролей. Проте, законодавчий підхід до визначення порядку залучення засуджених до праці є дещо суперечливим, що породжує виникнення певних складнощів його практичної реалізації. Також і у науковців існують різні погляди на цю проблему.

Стаття 43 Конституції України наголошує на забороні використання примусової праці. Подібна норма міститься й у статті 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. У ній, зокрема, йдеться мова про те, що ніхто не повинен примушуватися до примусової або обов'язкової праці за винятком роботи, яка виконується особою за вироком суду. Аналогічно у статті 71 пункт 6 МСП зазначається, що засуджені повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це поєднано з правильним вибором ремесла, а також вимогами управління та дисципліни в закладі.

Як визначено КВК, засуджені залучаються до суспільно-корисної праці з урахуванням статі, віку, працездатності, стану здоров'я і спеціальності із забезпеченням їх належної охорони та ізоляції. Стаття 118 КВК України наголошує на тому, що засуджені до позбавлення волі повинні працювати на місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії.

Яким же чином має діяти адміністрація виправних колоній? Доведено, що засуджені повинні залучатися до праці. Тому, безперечно, слід заохочувати таких осіб використовувати час, проведений у тюрмі, для отримання нових навичок, підвищення рівня своєї освіти, самовиховання та підготовки до звільнення. Засуджені, що можуть за станом здоров'я це робити, на нашу думку, обов'язково повинні брати участь у трудовій діяльності. Це, по-перше, дає можливість оволодіти навичками, за допомогою яких вони можуть чесно заробляти собі на життя. По-друге, зароблені кошти засуджені можуть витрачати для поліпшення свого матеріального стану в період відбування покарання. По-третє, добросовісне ставлення до праці законодавець визначає за один із критеріїв оцінки ступеня виправлення особи, що робить можливим застосування до засудженого передбачених законодавством пільг.

На працю як на необхідний елемент роботи із засудженими звертається увага і у міжнародних документах.

Так, МСП достатньо чітко регламентують процес залучення засуджених до праці, а також порядок її організації. Зокрема, у статті 71(1) передбачається, що праця засуджених не повинна приносити їм страждання, а мусить відповідати фізичним та психічним можливостям. Водночас, праця повинна надавати можливість підвищувати або одержувати кваліфікацію, що в перспективі дозволить особі зайнятись чесною працею після звільнення та самостійно заробляти кошти на власне існування.

При цьому засуджені повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це поєднується з правильним вибором ремесла і вимогами управління і дисципліни в закладі, але ніхто не повинен примушувати до примусової або обов'язкової праці. Робота повинна бути процесом навчання і продовжуватись нормальний робочий день.

У Правилі 72 МСП зазначено, що організація і методи роботи засуджених повинні максимально наближатись до тих, які прийняті за межами установи в суспільстві, а їх працю не повинно використовувати для одержання прибутку від тюремного виробництва. При цьому додержуватись правил техніки безпеки та охорони праці.

Правило 73 МСП передбачає, що керівництво промисловим і сільськогосподарським виробництвом в установах краще всього покласти на тюремне управління, а не на власників підприємств. Засуджені повинні знаходитись під постійним наглядом співробітників цих установ.

За свою працю засуджені повинні одержувати справедливу оплату, а частину одержаних виплат за працю використовувати для задоволення своїх потреб або відсилати частину заробітку сім'ї, а також передбачається частину зароблених грошей залишати для зберігання адміністрації. Ці гроші будуть повернені засудженим у час їх звільнення з місць позбавлення волі.

Згідно з ЄПП праця в місцях позбавлення волі розглядається як позитивний елемент виправного впливу і не може використовуватись як кара.

У кримінально-виконавчому праві, праці відводиться й інша мета, а саме: фізична, оздоровча і виконання зобов'язань засудженими.

Засуджені, працюючи, докладають фізичних зусиль, іноді за характером роботи знаходяться на повітрі, що дозволяє зберегти здоров'я та уникнути деградації. Незабезпеченість засуджених роботою нерідко є причиною конфліктів і непорозумінь в установах виконання покарань. Праця сприяє підтриманню психічного здоров'я засуджених. Зазначимо також, що засуджені мають потребу у виявленні своїх здібностей, які відтворюються в різних творах мистецтва.

Головним підсумком являється внутрішнє задоволення від роботи, від процесу поетапного руху шляхом оволодіння технікою, технологією виробництва, яке ні в якому випадку не повинно бути пов'язане з плановим завданням. Творчість не терпить плановості.

Гуманність в організації праці засуджених повинна виражатись у тому, щоб за її допомогою досягти завдань, які б забезпечували безпеку суспільства від нових злочинів і були б однією з головних умов успішної соціальної адаптації після звільнення їх з місць позбавлення волі.

Отже, одним з основних напрямків виховного процесу є трудове виховання. І тому необхідно спрямувати виховну роботу на формування у засуджених свідомого прагнення до участі у трудовій діяльності. Переконуючи засуджених у тому, що без участі в трудовому процесі неможливо формування позитивних рис особистості, неможливо повернення засудженого до самостійного загальноприйнятого, соціально-нормативного життя в суспільстві.

Соціально-виховна робота. У статті 123 КВК України зазначено, що соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарання та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Соціально-виховна робота – це сукупність методів педагогічного впливу на мислення, почуття, волю та поведінку засуджених з метою формування і корекції їх свідомості та досвіду поведінки. Ця робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до занять суспільно-корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів

та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня.

КВК України, в цілому, наводить визначення соціально-виховної роботи подібне до того, що існує у міжнародних документах.

Розділ соціально-виховної роботи КВК України взагалі відповідає міжнародним документам, але є і деякі розбіжності, які не можуть не викликати суперечливих думок. Приміром, Правило 57(1) ЄПТ наголошує на тому, що дисциплінарним порушенням може вважатись тільки поведінка. котра викликає погрозу для внутрішнього розпорядку, режиму чи безпеки. Згідно ж статті 107 КВК України засудженим забороняється вживати жаргонні слова, а порушення цієї заборони тягне за собою застосування до особи заходів дисциплінарного впливу.

Та чи можемо ми віднести жаргонні слова до засобів, які є прямою загрозою для внутрішнього розпорядку, режиму чи безпеки? Чи можна вважати жаргонні вислови тими порушеннями, за які необхідно карати? «Жаргон – речь какой-нибудь социальной или иной объединенной общими интересами группы, содержащая много отличных от общего языка, в том числе искусственных, иногда условных слов и выражений, отражающих вкусы и потребности данной группы (жаргон торговцев, жаргон воровской т.д.).»[5] У тому числі і жаргон співробітників ДКВС. Так на якому з них не повинен розмовляти засуджений? Безперечно, вживання ненормативної лексики не є кроком до того, що засуджений прагне до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Саме тому з цими особами необхідно проводити роботу, направлену на морально-естетичне виховання, оскільки в своїй більшості це малокультурні люди, які досить часто мають хибне уявлення про прекрасне, перекручені смаки, погляди та ідеали.

Моральне виховання засуджених полягає у формуванні позитивної життєвої позиції, є важливою та досить складною справою, оскільки саме відсутність стійких моральних принципів і приводить засуджених до злочину. Такі фактори, як освіта, наука, культура, засоби масової інформації, рівень розвитку суспільних відносин та спосіб життя суспільства – безпосередньо впливають на моральне виховання. Виховна робота певною мірою є засобом

[5] Ожегов С.И. Словарь русского языка. Госиздательство иностранных и национальных словарей. – Москва, 1963. – С. 184.

духовного впливу на засудженого, спробою поліпшити його особистість за час відбування покарання шляхом цілеспрямованого виправного впливу, поповнення або прищеплювання засудженим навичок правильної орієнтації в системі духовно-моральних цінностей, психологічної та іншої підготовки до ведення морального, соціально-корисного способу життя після звільнення з місць позбавлення волі.[6] Норми, що регулюють виховну роботу, носять заохочувальний, стимулюючий характер.

Взагалі метою виховної роботи є система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних, духовних і фізичних змін в їх особистості та усунення особистісних деформацій.

У підсумку все це свідчить, що при проведенні виховної роботи пріоритет, у першу чергу, треба надавати дотриманню основних прав і свобод людини.

Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі. Відповідно до закону України «Про освіту» освітні програми поділяються на загальноосвітні та професійні. Загальноосвітні програми передбачають формування загальної культури особистості, її адаптації до життя в суспільстві, а професійні – на підготовку спеціалістів відповідної кваліфікації.

Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови і надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній. Підручниками, зошитами та письмовим приладдям засуджені забезпечуються безкоштовно.

Важливу роль у ресоціалізації засуджених відіграє саме освіта, яка дозволяє змінити світогляд, поглянути на світ з іншого боку, переоцінити цінності, відкрити безліч шляхів до самореалізації законними засобами. Тому освіта повинна стати на перше місце серед засобів досягнення ресоціалізації. Освіта – основа інтелектуального, культурного, соціального, економічного розвитку суспільства та держави. Підвищення освітнього рівня засуджених – єдиний шлях до встановлення взаєморозуміння між ними і суспільством.

Професійно-технічне навчання поділяється на два види навчання: у професійно-технічних центрах і навчання на виробництві установи. Професійно-технічні центри забезпечують реа-

[6] Кримінально-виконавчий кодекс України. Науково-практичний коментар / А.Х. Степанюк, І.С. Яковець. За заг. ред. А.Х. Степанка. – Х.: ТОВ «Одісей», 2005.

лізацію права засуджених на здобуття професії відповідно до їх покликання, інтересів і здібностей з метою поліпшення їх адаптації після звільнення з місць позбавлення волі та задоволення потреб установи виконання покарань і ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах.

У статті 126 п. 4 КВК України сказано, що загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених заохочується при визначенні ступеня їхнього виправлення.

Засудженим, які займаються самоосвітою, адміністрація установи створює необхідні умови для занять у вільний від роботи час.

Система народної освіти заснована на принципі єдності і спадковості всіх типів навчальних закладів. Вона дає можливість засудженим навчатись за єдиними навчальними програмами і планами, які є основою для всіх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ та інших видів професійного навчання.

Навчання засуджених повинне бути гуманним і високоморальним. Вчителі мають вірити в людину, яка скоїла злочин, уміти розкрити перспективні шляхи, допомагати порушникам законів знайти мету в житті.

Отримання трудової спеціальності або підвищення трудової кваліфікації розглядається як ефективний засіб запобігання нових злочинів у період відбування покарань і після звільнення з місць позбавлення волі.

Правове регулювання професійного навчання засуджених в установах виконання покарань базується на конституційному праві особи України на працю, включаючи свободу професії і на освіту.

В «Основних принципах поводження із засудженими» (принцип 6) зазначено, що всі засуджені мають право брати участь у культурній і освітній діяльності, спрямованій на всесторонній розвиток особи, позбавленої волі. В МСП (Правило 77 і 78) теж велике значення відводиться освіті. Так, засудженим необхідно надати можливість здобути подальшу освіту, при цьому навчання неосвічених і молоді є необхідним і обов'язковим. Рекомендується, щоб відповідні органи тюремних установ звертали на це особливу увагу. При цьому навчання засуджених необхідно пов'язувати з діючою в країні системою освіти, з тим, щоб звільнені засуджені могли вчитись і надалі без перешкод.

Досвід європейських країн показує актуальність професійної підготовки засуджених в областях сільського господарства, тваринництва, в будівництві, автомеханізації, електротехніці, в роботі з дерев'яними виробами, інформатиці, реставрації, по-

шитті одягу. Названі професії та фах потрібні і у нас. Натомість, за даними Департаменту у 2007–2008 навчальному році 10,8 тис. засуджених розпочали навчання в системі професійно-технічного навчання в установах виконання покарань. З цієї кількості 8.1 тис. засуджених приступили до занять у 91 професійно-технічному навчальному закладі при установах та понад 2,7 тис. засуджених здобувають робітничі професії безпосередньо на виробництві підприємств, установ за курсовою та індивідуальною формами навчання. У 81 навчальному центрі та їх філіях при виправних колоніях навчається 7.3 тис. слухачів за 56 робітничими професіями.[7]

Якість освіти в місцях позбавлення волі поступається якості освіти в навчальних закладах на волі. На даному етапі реформування кримінально – виконавчої системи, вимога надання якісної освіти виконується, м'яко кажучи, не на належному рівні. Причину цього явища звісно слід шукати в самому суспільстві. Такі фактори як: матеріальна незадоволеність самого вчителя своєю роботою, відсутність контролю за якістю освіти зі сторони інспекторів районної та обласної освіти, відношення самої адміністрації до навчання засуджених, яких необхідно відривати від роботи – все це негативно впливає на якість освіти.

Громадський вплив. ЄПП закріплюють необхідність тісного співробітництва пенітенціарної адміністрації в справі ресоціалізації з соціальними службами і суспільними організаціями. Робота з суспільними організаціями потребує впевненості і гнучкості, вимагає знаходження оптимального багажу між необхідністю забезпечення контролю і безпеки в установі і використанням контактів із зовнішнім світом.

Баранов Ю.В. значне місце в питанні ресоціалізації засуджених відводить Раді батьків, яка повинна проводити заняття, які б давали можливість набути їм вмінь і навичок життя в суспільстві.[8] Ми вважаємо, що Рада батьків не в змозі адекватно оцінити реалії процесу відбування покарання засудженим. Її вплив носить, скоріше, емоційний ніж прагматичний характер. Однак зовсім списувати з рахунків Раду батьків неможна,

[7] Біла книга: Розвиток Державної кримінально-виконавчої служби України. – К.: Вид-во ДДУПВП, 2007 / http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article? art_id=50088&cat_id=45347#pr>

[8] Баранов Ю.В. Стадии ресоциализации осужденных в свете новых социально-антропологических воззрений и социальной философии. – СПб.: Изд-во Р. Асланова, «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 119.

тому що в цьому випадку ми втратимо один з елементів системи "стримувань та противаги".

Департамент України акцентує увагу на виховних заходах, у яких повинні брати участь Державні громадські об'єднання та організації. При більш детальному розгляді ефективності діяльності цих організацій у процесі відбування покарання засуджених, бачимо їх вкрай низький рівень роботи. Якщо взяти, наприклад, спостережну комісію, що утворюється виконавчим комітетом міської ради, місцевою держадміністрацією, то негативним моментом, що суттєво впливає на її роботу є те, що до складу цієї комісії входять особи у яких окрім членства в спостережній комісії (представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та громадяни), є своя, "основна" робота. Автор вважає, що позитивними моментами, які покращать роботу комісії, є:

– по-перше, члени комісії повинні мати часткову зайнятість на своїй основній роботі, бо тільки в цьому випадку буде приділятися достатня кількість часу та уваги для якісного виконання покладених на них завдань;

– по-друге, окрім суспільного навантаження членів комісії, вони повинні бути матеріально зацікавлені в якісному виконанні своєї роботи;

– по-третє, залучення молодих кадрів, які мають свіжий погляд та новаторські пропозиції відповідно до виконання покладених на спостережну комісію завдань.

Підсумовуючи вищевикладене, ми бачимо, що Департамент намагається досягнути повної ресоціалізації засуджених. Але виконанню поставлених цілей на даному етапі заважає недосконалість законодавчої бази КВК України, і тому необхідна безперервна робота над законодавством та його удосконаленням. Максимальне його співвідношення з міжнародними стандартами може надати можливість найбільшого наближення до досягнення ресоцалізації засуджених у місцях позбавлення волі.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗАПрН України (протокол № 6 від 07 грудня 2007 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***А.Х. Степанюк***

УДК 343.985:343.123(477)

В.Ю. Шепітько, д.ю.н., професор,
член-кореспондент АПрН України,
завідувач лабораторії «Використання сучасних
досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю»
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України,
м. Харків

ДОПИТ ПОТЕРПІЛОГО: ТАКТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Допит потерпілих є досить поширеним способом отримання доказів. Результати узагальнення кримінальних справ, розглянутих судами м. Харкова за різними категоріями свідчать, що допит потерпілого проводився у 96,63% випадків[1].

За своєю сутністю будь-який допит – це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі.

У криміналістичній літературі існує декілька підходів до визначення поняття допиту. Так, автори одного з підходів розглядають допит як отримання відомостей від допитуваної особи. Зокрема, О.М. Васильєв зазначає, що допит полягає в отриманні слідчим безпосередньо від допитуваної особи – свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого – усних відомостей, що мають значення у справі із занесенням показань до протоколу[2]. Таке визначення обмежує допит отриманням від допитуваних тільки усних відомостей, однак у процесі допиту може бути отримано інформацію й в інших формах. Автор не вказує таку суттєву ознаку допиту, як його процесуальна регламентація. Більш чітко формулює визначення допиту М.І. Порубов: «Допит – це слідча чи судова дія, яка полягає в отриманні органом розслідування або судом

[1] Творчим колективом Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, який приймав участь у дослідженні «Захист прав та законних інтересів потерпілих від злочинів», за спеціалізованими питальниками проведено вивчення кримінальних справ, розглянутих судами м. Харкова стосовно осіб, які вчинили злочини, передбачені статтями 151, 121, 152, 186, 187 та 288 КК України. Анкетування експертів (слідчих, прокурорів) було проведене для отримання інформації про відношення працівників правоохоронних органів до стану правового регулювання статусу потерпілих у кримінальному процесі.

[2] Васильєв А.Н. Допрос // Криминалистика: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – С. 370; Васильев А.Н. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. А.Н. Васильева. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 283.

відповідно до правил, установлених процесуальним законом, від допитуваного відомостей про відомі йому факти, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи»[3]. Загальним недоліком розглядуваного підходу є його спрощеність, тому що допит – це не пасивне отримання відомостей, а активна діяльність осіб, які беруть у ньому участь. Крім того, отримання об'єктивної інформації від допитуваного – це мета, але не сутність допиту.

Автори іншого підходу, визначаючи поняття допиту, розглядають його як процес отримання показань від особи, яка володіє відомостями,[4] або як спосіб отримання інформації від особи, викликаної для давання показань, про обставини розслідуваної події[5]. Однак, такі визначення не розкривають специфіки зазначеного процесу або способу.

Наступний підхід, який одержав найменування судово-психологічного, представляє допит як специфічний вид спілкування допитуючого та допитуваного. Так, В.Л. Васильєв характеризує допит як бесіду, ритуал і форми якої суворо регламентовані нормами кримінально-процесуального права, а учасники (співрозмовники) перебувають у явно нерівному положенні, тому що наділені законом різними правами та обов'язками.»[6] А.В. Дулов розглядає допит як заздалегідь прогнозоване та плановане формалізоване спілкування слідчого з допитуваним, під час якого здійснюється регульований законом вплив на розумову, емоційну, вольову сферу останнього з метою отримання від нього повної і правильної інформації про відомі йому події, факти, відносини, які цікавлять слідство[7]. Запропоновані визначення, незважаючи на їх описовий характер, відображають сутність допиту. Водночас необхідно враховувати, що таке спілкування не завжди здійснюється тільки між слідчим і допитуваним, а й між іншими особами, які беруть участь у допиті.

Відповідно до ст. 171 КПК України, яка регламентує порядок виклику і допиту потерпілого, передбачено, що виклик потерпілого проводиться за правилами, встановленими ст. 166 цього Кодексу, а його допит проводиться з додержанням вимог,

[3] Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Вышэйшая школа, 1978. – С. 17.

[4] Белкин Р.С. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 274; Криминалистика. Краткая энциклопедия / Авт.-сост Р.С. Белкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – С. 25.

[5] Ефимичев С.П., Кулагин Н.И., Ямпольский А.Е. Допрос: Учеб. пособие. – Волгоград: НИ и РИО ВШ МВД СССР, 1978. – С. 5.

[6] Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 355, 356.

[7] Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – С. 309.

зазначених у ч. 1, 2 і 3 ст. 167 цього Кодексу. Згідно з нормами КПК України допит потерпілого здійснюється у місці провадження досудового слідства, а в разі необхідності – в місці його перебування. За загальним правилом допит потерпілого проводиться у денний час. Допитувані дають показання віч-на-віч зі слідчим, за винятком випадків прямо передбачених у законі[8].

Перед допитом слідчий у разі необхідності упевнюється в особі допитуваного, роз'яснює йому його права та обов'язки, з'ясовує відомості анкетного характеру. Перед початком допиту слідчий попереджає потерпілого про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань за ст. 384 КК України. Після цього слідчий з'ясовує стосунки між потерпілим і підозрюваним або обвинуваченим і пропонує потерпілому розповісти про все відоме йому в справі.

Результати анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України свідчать про те, що у їх практиці випадків відмови потерпілого від давання показань не було – зазначило 47,08% опитаних, було 1 раз – 8,29% працівників, було декілька раз – 29,02% респондентів, було не часто – 9,77%, було часто відзначили 2,89% опитаних, було дуже часто – 0,89% опитаних.

Проблеми допиту потерпілого певним чином висвітлювались у кримінально-процесуальній[9] та криміналістичній літературі[10]. Окремі аспекти допиту потерпілого досліджувалися й на дисертаційному рівні[11].

---

[8] Проведене нами узагальнення кримінальних справ за різними категоріями злочинів дозволило встановити, що під час допиту потерпілого були присутні: адвокат у 0,34%, педагог у 0,34%, законний представник у 8,08%, перекладач у 0,67%, інші особи 0,34% випадків. Результати анкетування слідчих показали, що на їх думку, доцільно запрошувати до участі у допиті потерпілого спеціалістів: лікаря (16,65% респондентів), психіатра (14,58% опитаних), психолога (33,75% працівників), педагога (22,50% опитаних), перекладача (17,99% опитаних), криміналіста (11,70% респондентів), не потрібно нікого запрошувати (32,42% опитаних).

[9] Див.: Савицкий В.М., Потеружа И.И. Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 136–143; Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 108–113 та ін.

[10] Див.: Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 75–108; Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 1999. – С. 83–89; Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А.Р. Ратинова. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – С. 117–127; Соловьев А.Б., Центров Е.Е. Допрос на предварительном следствии (учебно-метод. пособие). – М., 1977. – С. 43–70.

[11] Див.: Журавель В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1983. – 17 с.

Процес спілкування та отримання інформації під час допиту потерпілого має свої особливості. Такі особливості у літературних джерелах пов'язують із «специфічними переживаннями потерпілих», зумовленими вчиненим стосовно них злочином та його наслідками[12]; своєрідністю сприйняття потерпілим фактів, що мають значення для справи та відтворення їх під час допиту[13]; зацікавленістю потерпілого у результатах справи[14]; характером спричиненої шкоди[15]; предметом допиту[16] та ін.

Результати анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України слідчих свідчать про те, що під час допиту потерпілого ними використовуються такі тактичні прийоми: бесіда на сторонню тему зазначили 43,67% респондентів, оголошення потерпілому показань інших осіб – 17,10% працівників, пред'явлення доказів потерпілому – 17,91% опитаних, допит потерпілого на місці події – 7,18% працівників, постановка різного роду запитань потерпілому – 40,19% респондентів, деталізація показань допитуваного – 43,38% опитаних, роз'яснення потерпілому невідворотності покарань злочинців – 15,17% опитаних, попередження про необхідність говорити правду – 36,20% респондентів.

У криміналістичній літературі справедливо зазначається, що інформаційний обмін поміж допитуваним і допитуючим не є безмежним, а зумовлений і конкретизується предметом допиту[17]. Предметом допиту є сукупність обставин, які підлягають з'ясуванню і мають значення для встановлення істини по справі[18]. Результати узагальнення кримінальних справ проведених нами, дозволяють констатувати, що у 98,65% випадків предмет допиту потерпілого в основному відповідав його процесуальному положенню. Проведене анкетування слідчих МВС, СБУ та про-

---

[12] Соловьев А.Б., Центров Е.Е. Допрос на предварительном следствии (учебно-метод. пособие). – М., 1977. – С. 59.

[13] Порубов Н.И. Допрос в советском уголовном процессе и криминалистике / Под ред. А.Р. Ратинова. – Минск: Вышэйшая школа, 1968. – С. 120.

[14] Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности): Учеб. пособие. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 127.

[15] Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 1999. – С. 83.

[16] Шепитько В.Ю. Криминалистика: Курс лекцій. – Х.: Одиссей, 2005. – С. 182.

[17] Журавель В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1983. – 17 с.

[18] Криміналістика: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 263.

куратури України свідчить, що на їх думку вони завжди дотримуються предмету допиту потерпілого (зазначило 64,17% опитаних). Відповідно до ст. 72 КПК України потерпілий може бути допитаний про обставини, які підлягають встановленню по даній справі, про факти, що характеризують особу обвинуваченого або підозрюваного, та його взаємовідносини з ними. Не можуть бути доказами повідомлені потерпілим дані, джерело яких невідоме.

При допиті потерпілого необхідно з'ясувати особливості його поведінки. В.О. Коновалова пише, що в допиті потерпілого важливу роль відіграє встановлення його віктимної поведінки. Така поведінка у багатьох випадках містить елементи провокуючого характеру, які стимулюють особу, що вчиняє злочин[19]. У цьому сенсі автор рекомендує під час допиту потерпілого встановлювати: 1) характер стосунків між злочинцем і потерпілим; 2) динаміку протікання злочинного посягання; 3) мовне спілкування та дії, що передували злочину; 4) причину, яка потягнула вчинення злочину[20].

У літературних джерелах висловлювалась думка про те, що предмет допиту потерпілого залежить від категорії кримінальної справи (або виду злочину). В.А. Журавель, зокрема, зазначає, що предмет допиту потерпілого визначає побудову програм-рекомендацій, які мають важливе значення для практики допиту. Програми охоплюють перелік запитань, рекомендованих для з'ясування по кожній категорії справ, де має місце допит потерпілого. Програми-рекомендації, як і сам предмет допиту, мають диференційований характер і залежать від конкретного виду злочину, спричиненої шкоди, типової слідчої ситуації і позицій потерпілого під час допиту[21].

Позитивну функцію виконують типові переліки запитань щодо допитуваних, які посідають різне процесуальне положення (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений). Так, у сучасних літературних джерелах запропоновано переліки запитань при розслідуванні різних категорій злочинів (багатоепізодних убивств, вчинених на сексуальному підґрунті, розбійних нападів, поєднаних з убивствами, вчиненими організованими групами, вимагань, викрадення людини, злочинів, пов'язаних

[19] Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология: Учеб. пособие. – Х.: Консум, 1999. – С. 85.
[20] Коновалова В.Е. Зазнач. праця. – С. 87.
[21] Журавель В.А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хюри. – Х., 1983. – С. 6, 7.

з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин, убивств, вчинених за допомогою вибухових пристроїв, організації незаконного озброєного формування, злочинів, пов'язаних з порушенням авторських та суміжних прав, бандитизму, організації злочинного співтовариства)[22].

Процес отримання повних та об'єктивних показань потерпілих залежить від особливостей їх формування. Знання психологічних закономірностей формування показань сприяє ефективній тактиці допиту й оцінці отриманої інформації. Розуміння складного механізму формування показань визначає можливість виявлення й усунення в них помилок (перекручень)[23]. Традиційно особливості формування показань визначаються на трьох стадіях (сприйняття, запам'ятовування і відтворення).

У криміналістичній літературі приділялась певна увага процесу формування показань потерпілих. Зокрема, проблемі впливу психічного стану (стрес, страх, фрустрація та ін.) на формування показань потерпілих[24], особливостям формування показань потерпілих, які знаходяться у нетверезому стані[25], тощо.

Деякі вчені наголошували на тому, що показання потерпілого можуть бути тенденційними і необ'єктивними[26]. Результати анкетування та інтерв'ювання слідчих працівників, що проводились В.А. Журавлем, показують, що 47,8% потерпілих повідомляли відомості, які відповідали дійсності; 36,4% – помилялися; 9,6% давали завідомо неправдиві показання; 6,2% – не змогли повідомити інформацію, що мала значення для розслідування[27].

Психічні стани, у яких перебуває допитуваний, дійсно сприяють обранню відповідної позиції на допиті: відмови від показань, повідомлення неправдивих показань, зміненню раніше даних показань. Так, у процесі розслідування групового зґвалтування неповнолітньої О. (13 років) потерпіла на допиті просила не карати злочинців і вказала, що на суді вона не буде давати показання про вчинені щодо неї дії неповнолітніми В., Г. і Н.

[22] Див.: Настольная книга следователя. Тактические приемы проведения осмотра места происшествия и допросов при расследовании преступлений различной категории: Научно-метод. пособие / Под ред. А.И. Дворкина. – М.: Изд-во «Экзамен», 2006. – С. 519–612.
[23] Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Акад. курс: Підручник. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 204.
[24] Коновалова В.Е. Зазнач. праця. – С. 84, 85.
[25] Соловьев А.Б., Центров Е.Е. Зазнач. праця. – С. 64, 65.
[26] Порубов Н.И. Зазнач. праця. – С. 121.
[27] Журавель В.А. Зазнач. праця. – С. 7.

Мотивами такої заяви, як згодом з'ясувалося, стали страх і почуття сорому[28].

В.М. Савицький та І.М. Потеружа наводять цікавий приклад, коли 18 школярів у показаннях, що були надані у процесі розслідування, викривали свою вчительку у систематичному нанесенні побоїв. Коли ж їх допитували у суді в присутності підсудної, діти змінили свої показання і заявили, що вчителька поводиться з ними добре. Таке змінення показань було викликано страхом перед підсудною[29].

Невірно думати, пише М.І. Порубов, що будь-який потерпілий правильно та об'єктивно викладе свої показання[30]. Завжди необхідна відповідна тактика проведення допиту. Тактика допиту, охоплює найбільш ефективні прийоми, які сприяють одержанню повних і об'єктивних показань[31]. Під час допиту використовуються різноманітні тактичні прийоми: постановка тих чи інших запитань, пред'явлення речових і письмових доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події, роз'яснення наслідків учинення злочину, переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування[32].

У теорії криміналістики запропоновано види запитань, які можуть бути сформовані та поставлені допитуваному. Запитання – це звернення, яке потребує відповіді, одна з форм судження. У ньому не повідомляється готова думка, а виражається прагнення того, хто говорить, спонукати співрозмовника (допитуваного) до поґідомлення або розвитку думки[33]. Запитання при провадженні допиту це не просто фраза чи звернення до співрозмовника, один із засобів психологічного впливу на допитуваного,

[28] Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Зазнач. праця. – С. 221.
[29] Савицкий В.М., Потеружа И.Н.Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 162.
[30] Порубов Н.И. Зазнач. праця. – С. 123.
[31] Результати анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України свідчать про те, що з метою отримання повних та об'єктивних показань та попередження їх зміни доцільно використовувати звукозапис під час допиту потерпілого, коли потерпілий знаходиться у певному психологічному стані (зазначило 37,01% респондентів), за наявності аномалій у психіці потерпілого (підкреслило 15,40% опитаних), за наявності фізичних вад у потерпілого (зазначило 14,51% опитаних), особливості психічних процесів у потерпілого (зазначило 26,79% працівників).
[32] Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х.: Харків юридичний, 2007. – С. 277.
[33] Шепітько В.Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В.Я. Тація. – Х.: Право, 2001. – С. 89–90.

його думки, почуття, дії[34]. Результати узагальнення кримінальних справ, проведених нами, показують, що у протоколі допиту потерпілої особи запитання допитуваному не були відображені у 55,22% випадків. Це пов'язано з різними причинами. Зокрема, з тим, що слідчі мають певні сумніви щодо допустимості тих чи інших запитань і тому не бажають відображати їх у протоколі допиту. Проведене анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України показало, що вони відображають у протоколі допиту потерпілого запитання завжди – зазначило 37,53% опитаних.

Під час допиту потерпілих не можна допускати постановку навідних запитань, які містять елементи сугестії (навіювання). Відповідно до ст. 171 КПК України забороняється ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді, або підказка до неї (навідні запитання). О.В. Полстовалов справедливо зазначає, що навідним слід визнавати запитання, яке у частині або в цілому містить відповідь, а інформація, що міститься у даному запитанні, раніше не відтворювалися в аналогічній формі у попередніх показаннях[35].

Під час узагальнення кримінальних справ було здійснено спробу виявити запитання навідного характеру. Зокрема, зазначене узагальнення дозволило встановити, що тільки у 60,20% випадків запитання не мали навідного характеру.

Обрання відповідних тактичних прийомів допиту потерпілих залежить від ситуації допиту та тих взаємин, що виникають між слідчим і потерпілим. У криміналістичній літературі зазначається, що слідчим органам доводиться вступати у конфліктні стосунки не тільки із суб'єктами злочину, а й з особами, які постраждали від їх дій[36]. Інтерв'ювання, проведені деякими вченими, свідчать, що 16,4% слідчих вказали на існування конфліктних стосунків при спілкуванні з потерпілими. Причому, причини конфліктів виявляються диференційовано. Дані цього інтерв'ювання слідчих показують, що 4% причин, викликані прагненням допитуваного приховати елементи віктимної поведінки; 2,3% – правовою непоінформованістю, пов'язаною

[34] Бертовский Л.В., Образцов В.А. Допрос: тактические особенности вопроса следователя // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений: Сб. матер. международ. науч.-практ. конф. – Тула: Тульский гос. ун-т, 2004. – С. 76.
[35] Полстовалов О.В. Основы профессионального общения следователя: Учеб. пособие. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 23.
[36] Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х.: Харків юридичний, 2007. – С. 277.

з боязкістю оголошення ходу розслідування; 1,3% – корисні спонукання; 1,5% – погрози та інші неправдиві дії з боку обвинуваченого та його родичів; 3% – неправдивий стид і боязкість скомпрометувати себе; 0,4% – почуття жалю до обвинуваченого та його родини; 0,5% – страх за долю своїх рідних та близьких; 3,4% – емоційний та психологічний бар'єри[37].

На протидію з боку потерпілого зверталася увага й в інших літературних джерелах. Так, деякі автори зазначають, що останнім часом слідча практика все частіше зіштовхується з цілеспрямованою, часом дуже витонченою протидією слідству не лише з боку підозрюваних та обвинувачених, але й свідків, потерпілих[38].

У певних випадках потерпілі надають неправдиві показання. І.А. Ніколайчук вказує, що мотивами приховування злочинів потерпілим шляхом дачі ним неправдивих показань можуть бути: боязнь помсти з боку злочинця та його зв'язків; дружні в минулому, родинні або сімейні стосунки, злочинний зв'язок з підозрюваним або обвинуваченим по минулих справах; небажання порушити злочинні традиції та виглядати зрадником в очах представників злочинного середовища, до якого належав або належить. Крім мети приховування злочину, потерпілий може дати неправдиві показання із інших мотивів; через прагнення перебільшити заподіяний йому злочином матеріальний збиток як з почуття помсти, так і з користі й інших спонукань (ревнощі, злість та ін.); прагнення зменшити заподіяний збиток, щоб приховати джерело втрачених цінностей; прагнення приховати власну непорядну поведінку (подружня невірність, корисливість, боягузтво тощо); скептичне ставлення до можливостей органів дізнання та слідства в частині розкриття злочину, забезпечення відшкодування заподіяного матеріального збитку, забезпечення особистої безпеки потерпілого та його близьких[39].

У сучасній криміналістичній теорії мають місце наробки щодо формування типових систем тактичних прийомів допиту. На нашу думку, здійснення систематизації тактичних прийомів допиту потребує врахування процесуального положення допитуваного, вивчення і виокремлення типових ситуацій, відповідно до яких можуть бути сформовані їх системи. Вивчення теоретичних положень і аналіз судово-слідчої практики дозволяє виокремити найбільш важливі системи тактичних прийомів допиту потерпілого, які спрямовані на: 1) встановлення психологічного контакту з потерпілим, враховуючи його психологічний стан та стан здоров'я; 2) стимулювання потерпілого до давання об'єктивних показань; 3) уточнення показань потерпілої особи; 4) актуалізацію забутого в пам'яті потерпілої особи; 5) усунення перекручень при добросовісній помилці допитуваного; 6) встановлення мотивів повідомлення неправдивих показань потерпілою особою[40].

Рекомендована до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ АПрН України (протокол № 7 від 15 листопада 2007 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор **В.О. Коновалова**

[37] Більш ретельно див.: Журавель В.А. Зазнач. праця. – С. 10, 11.

[38] Основы борьбы с организованной преступностью: Монография / Под ред. В.С. Овчинского, В.Е. Эминова, Н.П. Яблокова. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 282; Щур Б.В. Тактика нейтралізації протидії розслідування злочинів, вчинених організованими групами: Монографія / За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Гриф, 2005. – С. 38.

[39] Николайчук И.А. Сокрытие преступлений как форма противодействия расследованию: Монография / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – С. 57.

[40] Зміст типових систем тактичних прийомів більш ретельно див.: Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х.: Харків юридичний, 2007. – С. 286–342.

УДК 343.98

В.А. Журавель, д.ю.н., проф.
НЮА України, завідувач сектору
ІВПЗ АПрН України,
м. Харків

ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСОБІВ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Планування та прогнозування традиційно розглядаються як дві невід'ємні складові конструктивної діяльності слідчого, що доповнюють і уточнюють одна одну[1]. Завдяки інтеграції планування та прогнозування забезпечується побудова не лише всього процесу розслідування, а й реалізація певних його організаційно-тактичних засобів. Йдеться насамперед про механізм прийняття рішення щодо застосування оптимальних тактичних прийомів, рекомендацій або навіть цілих комплексів (тактичних комбінацій чи операцій) як найбільш ефективних засобів впливу на ситуації, що виникають під час розслідування. Саме зазначені криміналістичні категорії у своїй єдності утворюють систему організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів і саме до них виникає потреба у визначенні конкретних підходів щодо планування та прогнозування.

При всьому різноманітті визначень планування, які запропоновано в криміналістичній літературі[2], його слід розглядати як сукупність складних розумових операцій, що спрямовані на формулювання завдань розслідування та визначення найбільш раціональних і ефективних шляхів їх розв'язання, котрі забезпечують всебічне і повне доказування по кримінальній справі. Щодо прогнозування, то це також розумова діяльність, але яка спрямована на передбачення можливих найбільш імовірних результатів процесу доказування, форм поведінки учасників кримінального процесу, наслідків застосування тих чи інших

[1] Див.: *Коновалова В.О., Шепітько В.Ю.* Юридична психологія: Академічний курс. Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 142.

[2] Див.: *Васильев А.Н., Мудьюгин Г.Н., Якубович Н.А.* Планирование расследования преступлений. – М.: Юрид. лит, 1957; *Хван В.А.* Планирование расследования преступлений: Учебное пособие. – Алма-Ата, 1957; *Дубовицкая Л.Г., Лузгин И.М.* Планирование расследования: Учебное пособие. – М.: Юрид. лит, 1957; *Ларин А.М.* Расследование по уголовному делу: Планирование, организация. – М.: Юрид. лит, 1970; *Сергеев Л.А., Соя-Серко Л.Я., Якубович Н.А.* Планирование расследования. – М.: Юрид. лит., 1975; *Васильев А.Н.* Следственная тактика. – М.: Юрид. лит., 1976; *Коновалова В.Е.* Версия: концепция и функция в судопроизводстве: Монография. – Х.: Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н.Н., 2007 та ін.

організаційно-тактичних засобів тощо. Хоча прогнозування і носить допоміжний характер по відношенню до планування, воно його істотно збагачує, а взаємна інтеграція конкретних прийомів планування та прогнозування дозволяє розробити оптимальну процедуру прийняття тактичного рішення. У зв'язку з цим доцільно підтримати тих учених-криміналістів, які вважають, що прогноз слід розглядати в якості однієї з підстав планування поряд з версією і слідчою ситуацією (ситуацією слідчої дії)[3].

Дійсно, прогноз дозволяє уточнити коло завдань, що виникають перед слідчим на певному етапі розслідування, визначити їх пріоритетність, з'ясувати характер і специфіку тих ситуацій, в яких слідчому доведеться діяти в майбутньому, створити ймовірну модель поведінки протидіючої сторони і правильно обрати платформу для застосування організаційно-тактичних засобів розслідування щодо успішного подолання цієї протидії. Своєрідний синтез планування та прогнозування дозволяє раціонально поєднувати розумові, евристичні операції з конкретними пошуковими діями, забезпечуючи їх оптимальну послідовність, що в повній мірі відповідає ситуаційному підходу в криміналістиці та природі тактичних рекомендацій.

На підставі аналізу запропонованих у криміналістичній літературі форм планів провадження окремих слідчих дій, неважко помітити, що основними компонентами цих планів виступають тактичні завдання і заходи, що забезпечують їх розв'язання. У зв'язку з цим план виступає певною сполученою ланкою між тактичними завданнями та процесом збирання доказів. У свою чергу, характер і спрямованість завдань визначаються версіями, що перевіряються по кримінальній справі. Ось чому криміналістами пропонувалась така своєрідна тріада «аналіз – версія – планування», де версія традиційно розглядалася як підґрунтя планування[4]. Але з розвитком ситуаційного підходу в криміналістиці та формуванням основ криміналістичної теорії прогнозування зазначена тріада закономірно доповнилась двома новими елементами, а саме: ситуацією і прогнозом. У сучасній інтерпретації реалізація планування може бути представлена в такому вигляді: «аналіз – ситуація – версія – прогноз – планування», тобто аналіз

[3] Див.: *Литвинов А.Н., Степанюк Р.С.* Прогнозирование и планирование в криминалистике. – М.: ЮРКНИГА, 2004. – С. 133.

[4] Див.: *Шавер Б.М.* Об основных принципах частной методики // Соц. законность. – 1938. – № 1. – С. 17; *Голунский С.А.* Типовая схема расследования // Криминалистика. Кн. 1. Техника и тактика расследования преступлений. – М., 1935. – С. 143–144 та ін.

не обмежується лише оцінкою зібраного по кримінальній справі матеріалу, а передбачає й з'ясування характеру ситуації, в якій належить діяти слідчому, і вже на підставі цих відомостей формуються версії і прогнози, котрі складають основу планування.

Таким чином, план дозволяє його розробнику врахувати і порівняти три моделі: 1) модель злочинної діяльності, що носить ретроспективну спрямованість і яку представлено у вигляді версій по кримінальній справі; 2) модель можливої злочинної поведінки, що носить імовірний характер і перспективну спрямованість і яку представлено у вигляді певних прогнозів; 3) модель діяльності з перевірки цих версій та прогнозів. При цьому якість планування напряму залежить від рівня знань слідчого щодо відповідного різновиду злочинної діяльності і діяльності з розслідування.

Аксіоматичним є положення, що кожний з організаційно-тактичних засобів має своє функціональне призначення, де поряд із пізнавальним вагоме місце посідає регулятивний аспект, тобто ступінь і характер впливу на ситуації, що виникають під час розслідування в цілому або провадження окремих слідчих дій. Враховуючи зазначене, обов'язковою умовою планування є з'ясування характеру ситуації, що виникла, і визначення тих тактичних завдань, корті необхідно розв'язати. Так, якщо є всі підстави вважати, що конфліктна ситуація пов'язана з наданням неправдивих показань, то й головні завдання щодо застосування організаційно-тактичних засобів повинні бути спрямовані на усунення цієї конфліктної ситуації та отримання максимально правдивих даних. Зазначене завдання за своєю сутністю є тактичним, а його розв'язання повинно бути здійснено за рахунок застосування системи тактичних прийомів спрямованих на встановлення психологічного контакту та викриття неправди. В свою чергу, змістовність цих прийомів буде визначатися причиною конфлікту і мотивами надання неправдивих показань. Щодо можливих причин і мотивів, то слідчий висуває відповідні версії, на перевірку яких і спрямовані визначені в плані системи тактичних прийомів. Крім того, не слід забувати і про необхідність побудови прогностичних моделей можливої поведінки, реакцій допитуваного на застосування тих чи інших прийомів за рахунок використання рефлексивного мислення та управління. Ось чому в плані необхідно передбачити упереджуючі, регулятивні заходи, які б скеровували хід слідчої дії у бажаному для слідчого напрямку, а також мінімізували можливість настання тупикових ситуацій.

У залежності від ступеня складності та відповідних засобів розв'язання тактичні завдання в криміналістичній літературі прийнято поділяти на три групи:

1. Завдання, які можна розв'язати шляхом застосування певного тактичного прийому в рамках окремої слідчої дії.

2. Завдання, що розв'язуються шляхом проведення окремої слідчої дії.

3. Завдання, котрі для свого розв'язання потребують провадження комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів (тактичної операції)[5].

Визначення тактичних завдань як підґрунтя для застосування певного організаційно-тактичного засобу в рамках реалізації конкретної слідчої дії не викликає суттєвих складнощів. Інша справа, коли йдеться про необхідність застосування комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів, тобто тактичних операцій. У даному випадку слід виходити з такого:

- кожний акт розслідування передбачає необхідність вирішення певних стратегічних і тактичних завдань. І якщо перші – стратегічні – випливають із предмета доказування (ст. 64 КПК України) та обставин, що підлягають з'ясуванню в цілому в ході розслідування окремого різновиду злочинів, за своєю природою є більш усталеними і меншою мірою піддаються впливу ситуаційних чинників, то другі – тактичні – мають чітко визначену ситуаційну зумовленість;

- основним засобом вирішення стратегічних завдань і, відповідно, впливу на слідчі ситуації, що виникають, є оптимальні системи слідчих дій. Саме вони забезпечують найбільшу інформативність в одержанні доказів при дотриманні економії процесуальних засобів[6]. У свою чергу, тактичні завдання вирішуються за рахунок проведення відповідних тактичних операцій, які доповнюють оптимальні системи слідчих дій;

- кожна тактична операція повинна мати своє чітко визначене змістовне наповнення у вигляді комплексів (систем) слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які б мали достатньо вузьку спрямованість і забезпечували реалізацію одного тактичного (проміжного) завдання.

Нехтування зазначеними положеннями призводить до того, що в криміналістичній літературі з'являються пропозиції щодо

---

[5] Див.: *Волобуєв А.Ф.* Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навч. посібник. – Х., 2000. – С. 71–73.

[6] Див.: *Коновалова В.О.* Методика розслідування злочинів: оптимальні системи слідчих дій // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2005. – Вип. 4(43). – С. 159.

формування таких тактичних операцій, які суперечать її концепції. Так, О.В. Лапін, досліджуючи проблему розслідування квартирних крадіжок, у числі тактичних операцій називає «Збирання інформації», «Встановлення й розшук злочинця»[7]. В свою чергу, В.В. Лисенко на початковому етапі розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, виокремлює такі тактичні операції як «Викриття злочинця», «Збирання доказової інформації» та ін.[8].

Наведені організаційні форми за їх метою, спрямованістю, колом вирішуваних завдань навряд чи можна віднести до розряду тактичних операцій. Видається, що в цих випадках спостерігається деяке перебільшення значущості такої категорії, як тактична операція, і надання їй не властивих функцій. Звісно, що остання характеризується вибірковістю та ситуаційною зумовленістю і спрямована на вирішення тактичного (проміжного) завдання розслідування. У зв'язку з цим вирішення таких завдань, як встановлення й розшук злочинця, його викриття, а тим більше збирання доказової інформації аж ніяк не можна віднести до розряду тактичних, оскільки вони є головними (стратегічними) завданнями всього досудового слідства, що випливають з диспозиції відповідної статті КК України та предмета доказування. На досягнення саме цих завдань спрямовані всі процесуальні, тактичні, організаційні засоби, що є у розпорядженні слідчого. Якщо так, то вони не можуть бути реалізовані суто тактичними засобами, тобто за рахунок проведення тактичних операцій. У даному разі тактичними операціями можуть бути визнані такі, як «Затримання злочинця», «Викриття неправди в показаннях підозрюваного», «Перевірка посилань на алібі» тощо. Саме зазначені операції є засобом реалізації тактичного рішення, яке приймається з урахуванням тактичного завдання, а останнє, в свою чергу, виходить зі слідчої ситуації, що складалася.

Отже, тактичні операції – це вибіркові, ситуаційно зумовлені утворення, які займають проміжну ланку серед елементів оптимальної системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, доповнюють їх і спрямовані на вирішення лише одного проміжного завдання. Саме за таких умов можна сформувати тактичні операції, паралельне проведення яких не призводитиме до повторення (дублювання) окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, що входять до їх структури. Водночас намагання гіперболізувати значення тактичних операцій, розробити окремі криміналістичні методики лише на базі їх комплексів призведе до формування такої наукової абстракції, яка буде відірваною від потреб практики та яку просто неможливо буде реалізувати в діяльності слідчих органів.

Запорукою належного проведення тактичних операцій особливо в конфліктних і несприятливих ситуаціях є успішне сполучення планування і прогнозування. При цьому обов'язковою умовою є правильне формулювання тактичного завдання як підґрунтя провадження тактичної операції. Це завдання повинно базуватися, з одного боку, на виведених з версії наслідків, а з іншого, – на результатах прогнозування. Ось чому в якості складових елементів тактичного завдання повинні виступати припущення або наслідки з версії, а також прогностичний висновок. Зазначене дозволяє, наприклад, сформулювати тактичне завдання наступного змісту: «Необхідно затримати гр. С., котрий вчинив вбивство, ймовірно має при собі вогнепальну зброю, ймовірно знаходиться за місцем проживання, ймовірно чинитиме опір». Реалізація такого завдання може бути здійснена за рахунок провадження тактичної операції «Затримання злочинця».

Крім того необхідно враховувати, що ефективність тактичної операції також обумовлена рівнем інформаційної бази, що складає платформу для планування цього організаційно-тактичного засобу. Так, при складанні плану тактичної операції «Затримання злочинця» необхідно враховувати відомості про його фізичну силу, агресивність, злочинний досвід, наявність зброї, злочинних та корупційних зв'язків, а також прогностичні судження щодо можливих шляхів відходу з місця затримання, характеру протидії, можливості захоплення заручників тощо. При розробленні плану тактичної операції «Викриття неправди в показаннях підозрюваного» слід приймати до уваги дані про психічні властивості підозрюваного, його роль у реалізації злочинного наміру, стосунки з іншими учасниками злочинної групи, схильність до повідомлення неправдивих показань, коло оточуючих осіб і насамперед тих, на алібі яких може посилатися допитуваний та ін. Плануючи провадження такої тактичної операції як «Документ», слідчому доцільно мати у своєму розпорядженні інформацію про виключний перелік документів, що підлягають вилученню і дослідженню, коло осіб (фізичних

[7] Див.: *Лапин А.В.* Теория и практика производства тактических операций при расследовании квартирных краж: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 // Белорус. гос. ун-т. – Мн., 1986. – С. 11.

[8] Див.: *Лисенко В.В.* Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 // Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – С. 24.

чи юридичних), у володінні яких ці документи знаходяться, вірогідні місця їх знаходження, форму їх збереження (паперові, електронні) та можливі способи їх знищення тощо.

Таким чином, процес планування тактичної операції включає в себе такі послідовні етапи: а) формулювання тактичного завдання, яке необхідно розв'язати; б) визначення засобів розв'язання цього завдання (комплексу слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів); в) визначення строків виконання і самих виконавців; г) контроль за виконанням і облік результатів. При цьому обов'язковою умовою є узгодженість дій всіх суб'єктів, що залучаються до реалізації тактичної операції, що не виключає можливість складання індивідуальних планів дій кожного з них.

Розглядаючи проблематику планування та прогнозування організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів, не можна залишити осторонь і такий доволі новий науковий напрямок як можливість запровадження програмування (алгоритмізації) в діяльність слідчого. Дійсно, намагання науковців надати практиці передові рекомендації щодо підвищення ефективності слідчої діяльності в цілому, і такого її аспекту як планування зокрема, закономірно привернули їх увагу до розроблення і запровадження алгоритмічного підходу, що передбачає насамперед побудову системи типових моделей розслідування злочинів, тобто здійснення його програмування[9].

Гносеологічним підґрунтям для реалізації ідеї програмування процесу розслідування слід вважати наявність багатоваріантного підходу до розв'язання пізнавальних завдань. Відомо, що завдання можуть вирішуватись евристичним (творчим) і алгоритмічним шляхом. Перші завдання за своєю природою і змістом є більш ускладненими, другі – простішими і в їх розв'язанні простежується елемент повторюваності. У зв'язку з цим вагомого значення набуває виділення в науці криміналістиці таких категорій як типова слідча ситуація, типова версія, типове тактичне завдання і рішення. Функціональною основою можливості програмування розслідування є запровадження в криміналістичну науку кібернетичних підходів, зокрема щодо розроблення схем типових рішень і типізованих дій слідчого в деяких типових слідчих ситуаціях з використанням персональної комп'ютерної техніки.

Виходячи з того, що розслідування – це завжди складний пізнавальний процес, реалізація якого здійснюється головним

[9] Див.: *Соя-Серко Л.А.* Программирование расследования // Соц. законность. – 1980. – № 1. – С. 50, 51; *Шаталов А.С.* Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты. – М.: Лига Разум, 2000 та ін.

чином евристичним (творчим) шляхом, де алгоритмічний виконує лише допоміжну роль, то й програмування є складовою частиною, певним етапом планування. Слідчий, спираючись на розроблені в науці програми дій, у відповідності до ситуації, що виникла, і враховуючи реальні можливості, складає детальний план розслідування. За таких обставин значення програмування як засобу доведення методичних рекомендацій до слідчого полягає в тому, що воно надає йому можливості в тих випадках, коли є готові оптимальні рішення не займатися їх винаходом, а брати і використовувати вже готові[10]. При цьому обов'язково треба враховувати, що методичні приписи, котрі містяться в програмі, це лише передумови до діяльності, в той же час успіх розслідування досягається не стільки ступенем їх опанування, скільки професійним використанням в умовах конкретної ситуації. А раз так, то застосування алгоритмічних схем, програм вимагають від слідчого значних інтелектуальних зусиль. Ідея програмування розслідування не повинна позбавляти слідчого можливості пошуку евристичних рішень. Навпаки, програма повинна стимулювати його ініціативу щодо пошуку нового оригінального рішення навіть й такого, яке не передбачено її розробниками[11].

Отже, планування та прогнозування як обов'язкові умови ефективного застосування певних організаційно-тактичних засобів являють собою інтеграцію різноманітних розумових операцій, які спрямовані на розв'язання ієрархічного комплексу завдань, розбудованих із урахуванням типології та відображають загальні і специфічні сфери застосування окремих логічних методів і прийомів пізнання при розслідуванні злочинів.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем ІВПЗ АПрнН України (протокол № 1 від 30 січня 2007 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.О. Коновалова***

[10] Див.: *Соя-Серко Л.А.* Программирование и творчество в деятельности следователя // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. – М., 1980. – С. 33.

[11] Див.: *Быховский И.Е.* Программирование расследования: возможности и перспективы // Актуальные проблемы советской криминалистики. – М., 1980. – С. 66, 67.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 341.43:343.272

В.И. Михайлов, к.ю.н., доцент,
заслуженный юрист Российской Федерации,
г. Москва

ИНСТИТУТ КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ЕГО РАЗВИТИЯ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ГОСУДАРСТВ СНГ

Конфискация (безвозмездное изъятие) имущества рассматривается международным сообществом в качестве средства лишения терроризма и преступности экономической основы. В связи с этим в международно-правовых документах закрепляются обязательства государств изымать имущество (доходы, активы), добытое преступным путем, и (или) используемое в качестве средства совершения преступлений.

Считается, что в международном праве в качестве основания применения конфискации выступают положения ст. 1 Протокола № 1 к Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод (Рим, 1950 г.), в соответствии с которым физическое или юридическое лицо может быть лишены своего имущества в интересах общества и на условиях, предусмотренных законом и общими принципами международного права.

В международно-правовых актах термином «конфискация» (confiscation) охватывается изъятие лишь имущества, полученного в результате совершения преступления, или используемого в качестве средства совершения преступления, приращенного или преобразованного имущества, а также доходы, полученные от использования такого имущества. Например, в ст. 5 Конвенции о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ (Вена, 1988 г.) определено, что каждая Сторона принимает необходимые меры для того, что бы конфисковывать доходы, полученные в результате совершения правонарушений, или собственность, стоимость которой соответствует таким доходам, а также материалов и оборудования или других средств, использовавшихся или предназначавшихся для использования каким-либо образом при совершении правонарушений.

В ст. 2 Конвенции Совета Европы об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности (Страсбург, 1990 г.) указано, что каждая Сторона принимает необходимые меры, предоставляющие ей возможность конфисковывать орудия и доходы, под которыми согласно пунктов "a" и "b" ст. 1 понимается любая экономическая выгода, полученная в результате совершения преступления, в виде имущества или прав на имущество. Если же конкретное имущество в силу различных обстоятельств (утраты, разрушения и т.п.) не может быть обнаружено, то конфискации подлежит имущество, стоимость которого соответствует этим доходам.

В пункте "d" ст. 1 русского перевода данной Конвенции указано, что "конфискация" означает наказание или меру, назначенную судом в результате разбирательства по уголовному делу или уголовным делам и состоящую в лишении имущества. Наличие в данном определении термина "наказание" иногда используется для обоснования позиции о том, что конфискация должна быть только в системе видов уголовных наказаний. Такое обязательство, однако, в данной Конвенции не закреплено. Используемые в ней термины не относятся к правовой системе какой-либо конкретной страны или к конкретному закону, а, напротив, представляют независимую систему терминов. Термин "наказание" (взыскание, санкция) применяется с целью подчеркнуть, что изъятие имущества, охватываемое данным термином, осуществляется на основании решения, принятого судом или иным органом в рамках разбирательства дела о преступлении, в результате которого получено конфискуемое имущество. Термином "мера" охватывается изъятие имущества, которое осуществляется на основании решения, принятого вне рамок разбирательства дела о данном преступлении, например, в ходе гражданского дела.

Таким образом, в данной Конвенции вопрос юридической природы изъятия (наказание или иная мера) не определен и должен решаться каждым государством.

Конвенция Совета Европы об отмывании, поиске, аресте и конфискации доходов от преступной деятельности и финансирования терроризма (Варшава, 2005 г.) охватывает более широкий круг вопросов, чем Конвенция 1990 г., так как касается и международного сотрудничества в деле противодействия финансирования терроризма.

В ст. 12 Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности (2000 г.) содержится положение о том, что государства-участники принимают, в максимальной степе-

ни, возможной в рамках их внутренних правовых систем, меры, необходимые для обеспечения возможности конфискации доходов от преступлений или имущества, стоимость которого соответствует стоимости таких доходов, и имущества, оборудования или других средств, использовавшихся или предназначавшихся для применения при совершении преступлений.

Аналогичные положения закреплены в Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам (Минск, 1993 г.), Римском статуте Международного уголовного суда (Рим, 1998 г.), Международной конвенция о борьбе с финансированием терроризма (Нью-Йорк, 1999 г.), новой редакции Конвенции о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам (Кишинев, 2002 г.)[1], Конвенции ООН против коррупции (2003 г) и других международно-правовых актах.

Вместе с тем Конвенция ООН против транснациональной преступности (2000 г.) содержит не имеющее обязательного характера положение о возможности включения в национальное законодательство правила о возложении обязанности доказывания законности происхождения имущества на лицо, привлекаемое к уголовной ответственности в связи с его причастностью к организованной преступной деятельности. Однако доказывание непреступного характера происхождения имущества, по сути, есть доказывание невиновности лица, которому это имущество принадлежит. Такой подход противоречит ст. 49 Конституции Российской Федерации, в соответствии с которой, как отмечается в Постановлении Конституционного Суда от 27 апреля 2001 г. № 7-П, применительно к сфере уголовной ответственности закрепляется презумпция невиновности, т.е. обязанность по доказыванию вины в совершении противоправного деяния возлагается на соответствующие государственные органы.

Некоторые специалисты заявляют, что, дескать, доказывание виновности физического лица – это не есть доказывание «виновности имущества». Такого рода суждения тем не менее могут быть признаны конституционными. В названном Постановлении КС России четко указано, что вопрос о распределении бремени доказывания вины иным образом может быть решен законодателем в процессе правового регулирования гражданской и юридической ответственности с учетом особенности соответствующих отношений и их субъектов (предприятий, учреждений, организаций и лиц, занимающихся предпринимательской деятельностью без образования юридического лица), а также требования неотвратимости ответственности и интересов защиты основ конституционного строя, нравственности, здоровья, прав и свобод других лиц, обеспечения обороны страны и безопасности государства (ч. 2 ст.15, ч. 3 ст. 18, ч. 3 ст. 55 Конституции Российской Федерации)[2].

Исходя из данных правовых позиций, бремя доказывания законности приобретения имущества возложено законодателем на лицо, обладающее данным имуществом, применительно к гражданской ответственности.

В советский период и в настоящее время в гражданском процессе каждая сторона должна доказать те обстоятельства, на которые она ссылается как на основания своих требований и возражений. Поэтому ничто не мешает соответствующим государственным органам в порядке, установленном законодательством о гражданском судопроизводстве, подать в суд заявление о том, что какое-то лицо приобрело имущество незаконным путем, и в таком случае именно это лицо должно доказывать законность приобретения им имущества. Проблема в том, что государственные органы имеющимся законодательным инструментарием не пользуются.

В международно-правовых документах разрешен вопрос и о превращенном и приращенном имуществе. Так, в соответствии с п. 6 ст. 5 Конвенции 1988 г. если имущество, полученное от преступной деятельности, превращено в другое имущество, то это другое имущество подлежит конфискации полностью, но если доходы от преступления приобщены к имуществу, приобретенному из законных источников, то конфискации, подлежит та часть имущества, которая соответствует оцененной стоимости приобщенных доходов.

Таким образом, в международно-правовых документах закреплена обязанность государств урегулировать в своем национальном законодательстве изъятие имущества, полученного преступным путем, доходы от этого имущества, средства совершения преступления, в том числе и в том случае, если подлежащее изъятию имущество преобразовано в другое имущество или приобщено к другому имуществу. Конкретное нормативное воплощение международных обязательств по конфискации осуществляется каждым государством самостоятельно.

[1] При подписании этой Конвенции Азербайджан выразил примечательное в контексте исследуемой темы проблемы особое мнение о том, что "в рамках настоящей Конвенции на основании решения суда возможна конфискация только орудий и средств, используемых при совершении преступления, а также имущества, добытого преступным путем".

[2] Собрание законодательства Российской Федерации. – 2001. – № 23. – Ст. 2409.

Анализ доступных нормативных определений понятия «конфискация» показывает, что во всех случаях суть конфискации проявляется в изъятии (лишении, отчуждении), а объектом такого изъятия выступает имущество (вещи, предметы). Объем (виды) конфискуемого имущества, отрасль законодательства, определяющая основания и процедуру конфискации, орган или должностное лицо, принимающее решение об этом, а также дальнейшая судьба изъятого имущества и юридическая природа (уголовное наказание, дополнительные меры, меры безопасности) являются переменными величинами.

Объем (виды) имущества, которое может изыматься, является главным отличительным свойством конфискации в различном ее понимании. Так, при конфискации – уголовном наказании изымается имущество, законно нажитое обвиняемым, и которое не применялось для совершения преступления. Такое понимание конфискации было свойственно УК УССР 1927 г., УК УССР 1960 г. и соответствующим уголовным кодексам других союзных республик, а ныне суверенных государств СНГ. Наличие такого уголовного наказания обуславливалась необходимостью применения в борьбе с хищениями государственного и общественного имущества, тяжкими посягательствами на личную собственность граждан и спекуляцией не только суровых основных уголовных наказаний, но и достаточно репрессивного имущественного наказания, каким является конфискация имущества[3].

Конфискация – наказание содержится и в УК Украины 2001 г. Согласно ст. 59 конфискация имущества состоит в принудительном безвозмездном изъятии в собственность государства всего или части имущества, являющегося собственностью осужденного, устанавливается за тяжкие и особо тяжкие корыстные преступления и применяется только в случаях, специально указанных в Особенной части уголовного закона. К числу таких случаев законодатель Украины отнес, в частности, убийство из корыстных побуждений, квалифицированные случаи торговли людьми, кражи, грабежи, разбои, мошенничества, вымогательства, легализацию преступно полученных доходов, бандитизм, хищение оружия, незаконный оборот наркотиков (ст. 149, 185–190, 209, 257, 263, 308).

По мнению украинских специалистов закрепленная в ст. 59 УК Украины конфискация не имеет абсолютного характера, поскольку минимум имущества (предметы первой необходимости), в которых нуждается осужденный и лица, находящиеся на его содержании, не подлежит конфискации[4].

[3] Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая. – Киев, 1985. – С. 339.

Уголовным законом Украины в отдельных случаях предусмотрена и так называемая специальная конфискация, причем иногда в совокупности с конфискацией – наказанием. Например, в ч. 1 ст. 201 УК Украины указано, что контрабанда наказывается лишением свободы и конфискацией предметов контрабанды, а в ч. 2 этой же статьи отмечается, что квалифицированный случай контрабанды влечет наказание в виде лишения свободы с конфискацией предметов контрабанды и конфискацией имущества. Кроме того, согласно ч. 1 ст. 306 УК Украины размещение средств, полученных от незаконного оборота наркотиков, в банках или иных организациях, или для приобретения объектов, подлежащих приватизации, наказывается лишением свободы с конфискацией денежных средств и иного имущества, полученных преступным путем. Насколько можно судить, изъятие имущества, полученного преступным путем, в системе уголовных наказаний ст. 51 УК Украины не указано. В связи с этим представляется, что включение в санкцию ч. 1 ст. 306 УК Украины конфискации денежных средств и иного имущества, полученных преступным путем, излишне. Исходя из законодательно определенной в ст. 50 УК Украины сущности уголовного наказания как ограничения прав и свобод осужденного, изъятие имущества, которым лицо владеет не по праву или которое использует для причинения вреда объекту уголовно-правовой охраны, не может оцениваться, как умаление прав и свобод этого лица. Поэтому отчуждение имущества, полученного преступным путем, в доход государства не является уголовным наказанием и должно осуществляться в соответствии со ст. 81 УПК Украины.

В тоже время в других правовых системах изъятие применяется к иному кругу имущества. Например, согласно ст. 106 УК Республики Молдовы (2002 г.) специальная конфискация наряду с принудительными мерами медицинского характера, принудительными мерами воспитательного характера и высылкой являются мерой безопасности. Причем, специальная конфискация как мера безопасности распространяется лишь на вещи, полученные в результате деяния, предусмотренного уголовным кодексом, используемые или предназначенные для совершения преступления, при условии принадлежности их преступнику, переданные с целью склонения к совершению пре-

[4] Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / Под ред. Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка. – Киев, 2002. – С. 168.

ступления или для вознаграждения преступника, явно добытые путем совершения преступления, если они не подлежат возврату потерпевшему и не предназначаются для возмещения ему ущерба, либо находящиеся во владении вопреки законным основаниям. Мера безопасности может применяться и в случае, когда виновному не назначается уголовное наказание.

В ст. 42 и 52 УК Кыргызстана (1997 г.) предусмотрена конфискация имущества осужденного, которое служило или было предназначено для совершения преступления либо получено в результате него, за исключением имущества, подлежащего возврату.

В Грузии конфискация имущества как вид уголовного наказания была исключена из уголовного законодательства решением Конституционного суда Грузии в 1997 г. В данном решении отмечается, что конфискация имущества как уголовное наказание не соответствует п. 3 ст. 21 Конституции Грузии 1995 г., в соответствии с которым лишение собственности допускается по решению суда и только при соответствующем вознаграждении. Так как в уголовном законе конфискация имущества определялась как безвозмездное изъятие имущества, то Конституционный суд Грузии посчитал данный вид наказания неконституционным. В УК Грузии (2000 г.) среди видов наказания конфискация имущества также не предусмотрена.

Конституция Азербайджана 1995 г. устанавливает, что полная конфискация имущества не допускается (ч. IV ст. 29 Конституции Азербайджанской Республики), и, естественно, уголовное законодательство Азербайджана не содержит такой меры уголовного наказания как конфискация имущества.

В первоначальной редакции УК Республики Узбекистан 1994 г. среди видов наказания в ст. 53 была закреплена конфискация имущества. Однако Законом Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный кодексы и Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности в связи с либерализацией уголовных наказаний» от 20 августа 2001 г. этот вид наказания из уголовного кодекса был исключен[5].

В данном контексте значимы еще два примера. Во-первых, в уголовном законодательстве Испании конфискация имущества выступает в качестве одного из дополнительных последствий совершения преступления и, соответственно, регулируется нормами раздела «Дополнительные последствия» УК Испании, а не

[5] Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть. – Ташкент, 2004. – С. 445.

раздела, посвященного видам наказания[6]. И, во-вторых, решением Конституционного Суда ФРГ от 20 марта 2002 г. в § 43а УК Германии имущественный штраф, размер которого ограничен стоимостью имущества осужденного лица, то есть данная мера наказания фактически сопоставима с общей конфискацией, объявлен антиконституционным и ничтожным в силу того, что размер наказания в данном случае не может быть предвиденным и фактически устанавливается судом, а не парламентом[7]. Поэтому реально уголовное законодательство Германии предусматривает возможность применения лишь специальной конфискации.

Однако в уголовных законах других государств СНГ картина иная. Конфискация – наказание была в уголовном законе России до 8 декабря 2003 г. и в настоящее время, кроме Украины, присутствует в Республике Беларусь и Республике Таджикистан. В уголовном законодательстве этих государств под конфискацией понимается уголовное наказание, состоящее в принудительном безвозмездном изъятии в собственность государства всего или части имущества, являющегося собственностью осужденного, как правило, совершившего тяжкие и особо тяжкие преступления из корыстных побуждений (общая конфискация). Одновременно с этим законы этих государств знают меру правового характера, проявляющуюся в принудительном безвозмездном изъятии в собственность государства орудий и средств совершения преступления, принадлежащих осужденному, вещей, изъятых из оборота, имущества, приобретенного преступным путем, а также предметов, которые непосредственно связаны с преступлением, если они не подлежат возврату потерпевшему или иному лицу. Эта мера наказания применяется независимо от категории преступления и вида наказания и регулируется уголовно-процессуальным законом.

Следует учитывать, что вопросы собственности (владения) в правовой системе государств СНГ регулируются, прежде всего, гражданским законом. Именно в нем устанавливается, что собственник вправе требовать возвращения имущества из чужого незаконного владения или возмещения имущества и всех доходов, которые извлечены за время владения этим имуществом. Здесь же указывается, что лицо, обогатившееся за счет другого лица вследствие противозаконного или направленного в ущерб государству действия, обязано внести неосновательно полученное в доход госу-

[6] Уголовный кодекс Испании. – М., 1998. – С. 21–22, 47.
[7] Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. – М., 2006. – С. 315–321.

дарства. Кстати, на основании данной нормы подлежат обращению в доход государства доходы от взятки, незаконного сбыта наркотиков и т.п. Кроме того, в соответствии с положениями гражданского закона конфискация выступает одним из производных способов возникновения права государственной собственности и основания прекращения права предшествующего собственника.

Таким образом, именно гражданский закон выступает материальной основой изъятия имущества, «связанного» с конкретным преступлением, и его возвращения законному владельцу или отчуждения государству. Процедура установления такой связи определяется уголовно-процессуальным законом.

Следует также отметить, что имущество, полученное преступным путем, средства совершения преступления и имущество, оборот которого запрещен или ограничен, «слиты» с доказательствами. В связи с этим традиционно решения об изъятия указанных выше видов имущества принимались при определении судьбы вещественных доказательств. Например, в УК РСФСР 1922 г., в УК РСФСР 1926 г. за кражу, грабеж, разбой, присвоение или растрату, мошенничество и вымогательство конфискация – наказание не применялась. Имущество, полученное в результате совершения этих преступлений, в соответствии со ст. 59 ГК РСФСР 1922 г. и ст. 14 и 69 УПК РСФСР 1923 г. подлежало передаче владельцу.

Практика изъятия у виновного в рамках исполнения уголовного наказания всего принадлежащего ему имущества, а не только тех предметов, связь которых с преступлением была доказана, сформировалась в 30-х годах двадцатого века в «русле» проводимой тогда политики. Закон СССР от 7 августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной социалистической собственности» определил социалистическую собственность как священную и неприкосновенную основу советского строя и установил за ее хищение расстрел с конфискацией всего имущества. Специальными указаниями в 1933–1934 гг. применение Закона от 7 августа 1932 г. было распространено и на такие действия, которые хищениями не являлись, но причиняли ущерб социалистической собственности (саботаж сельскохозяйственных работ, умышленная поломка тракторов и машин и др.). В послевоенные годы конфискация имущества применялась к лицам, осужденным в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 4 июля 1947 г. «Об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества», который по вопросам борьбы с преступ-

плениями против социалистической собственности фактически заменил уголовные кодексы союзных республик[8].

Этим самым презумировалось, во-первых, что государственная и общественная (коллективная) собственность занимают особое место по сравнению с личной собственностью граждан и в связи с этим подлежит преимущественной защите средствами уголовного закона, а не гражданско-правовыми средствами, как другие формы собственности, и, во-вторых, что все имущество, принадлежащее виновному, получено им преступным путем.

Такое понимание было воспринято последующими уголовными законами и до настоящего времени отстаивается многими учеными. Появляющиеся в литературе призывы к использованию уголовного закона, а не иных правовых средств, для изъятия вилл и дворцов, которые «построены на неправедно нажитые деньги» и возврата государству имущества, неправомерно полученного в ходе приватизации[9], показывают, что их авторы по-прежнему воспринимают конфискацию – наказание, прежде всего, как инструмент политической борьбы.

В русле обозначенной выше тенденции отхода от уголовно-правового регулирования вопросов собственности в июне 2006 г. законодатели Российской Федерации включили в уголовный кодекс конфискацию как иную меру уголовно-правового характера.

Анализ этого института, однако, целесообразно предварить некоторыми пояснениями. С введения в действие в 1997 г. УК России к этой мере наказания ежегодно приговаривалось около 1% от общего числа осужденных, из них около 70% составляют лица, осужденные за разбой, а за экономические преступления – всего 1%, так как значительная часть неправедно нажитого имущества, как правило, была записана на третьих лиц[10]. Более того, конфискованное имущество предписывалось обращать в доход государства, а не владельцу, что снижало правовую защищенность пострадавшего.

---

[8] Курс уголовного права. В 5 т. Т. 3 / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М., 2002. – С. 399, 406.

[9] Глоба Н., Лимонов В. Конфискация и национализация как основные способы возвращения государственной собственности // Финансы, экономика и безопасность. 2005. – № 3. – С. 8–11, Кудрявцев В.Н., Кузнецова Н.Ф., Комиссаров В.С., Лунев В.В. Конституция – это закон и для Государственной Думы // Государство и право. – 2007. – № 5. – С. 13.

[10] Дзигарь А.Л. Уголовные наказания: эволюция и перспективы. – Краснодар, 2001. С. 112; Пименов В.А. Конфискация имущества как вид наказания по уголовному праву. Диссертация канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 16.

При применении конфискации – наказания объем изымаемого имущества зависит не от характера содеянного, а от имущественного положения виновного. Поэтому конфискация – наказание по своим принципиальным содержательным аспектам не соответствует общим началам уголовного наказания, в соответствии с которыми обременение в виде изъятия имущества, как любое другое уголовное наказание, должно быть предвиденным и определяться законодателем, а не усмотрением суда.

Кроме того, на отношение российского законодателя к конфискации – наказанию оказало определенное влияние положение, которое было сформулировано и воспринято обществом еще в период подготовки Уголовного уложения 1903 г., в соответствии с которым само существование конфискации – наказания, когда отчуждается правомерно нажитое имущество, идет в разрез с основными началами права собственности, подрывает доверие к прочности и неприкосновенности имущественных прав, которое должно лежать в основе всякого благоустроенного общества, и, как следствие этого, негативно сказывается на развитии благосостояния и экономического быта страны[11]. В Уложении 1903 г. конфискация – наказание отсутствовала, но в ст. 36 предусматривалось изъятие предметов, оборот которых запрещен. Имущество, добытое преступным путем, на основании гражданско-правовых и уголовно-процессуальных предписаний возвращалось потерпевшему.

Высокий уровень репрессивности конфискации – наказания и одновременно с этим ее низкая эффективность, а также несоответствие общим началам уголовного наказания и проводимой государством политики обусловили исключение конфискации из системы наказаний российского уголовного закона Федеральным законом от 8 декабря 2003 г. № 162-ФЗ, проект которого был внесен в Государственную Думу Президентом Российской Федерации[12].

В то же время, несмотря на то, что после отмены конфискации – наказания изъятие имущества, связанного с преступлением, было достаточно полно урегулировано в гражданском и уголовно-процессуальном законе, ряд вопросов, касающихся

[11] Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть общая. Т. 2. – М., 1994. – С. 159, 268–269.

[12] Этим же правовым актом за ряд преступлений в качестве уголовного наказания были введены штрафы. Так, за получение взятки при отягчающих обстоятельствах установлен штраф в размере до 1 млн руб. или в размере заработной платы либо иного дохода осужденного за период до пяти лет.

отчуждения доходов от использования преступно полученного имущества и имущества, преобразованного в другое имущество, полностью решены не были.

Среди ученых и практиков велась работа по поиску совершенствования института конфискации. В.Н. Кудрявцев и Н.Ф. Кузнецова, исходя из того, что правомерно нажитое имущество изымать нельзя, предложили рассматривать конфискацию как иную меру уголовно-правового характера, в рамках которой следовало бы отчуждать имущество, «связанное» с преступлением[13]. Вместе с тем ими не было уделено внимание ряду значимых вопросов, в том числе, и тому, являются ли указанные в ч. 2 ст. 2 УК России иные меры уголовно-правового характера реализаций уголовной ответственности, какие меры, наряду с конфискацией, относятся к иным мерам уголовно-правового характера. Кроме того, каким образом предлагаемая ими конфискация имущества корреспондирует с доказательствами и как соотносятся, с одной стороны, изъятие имущества в рамках иной меры уголовно-правового характера и, с другой стороны, изъятие фактически этого же имущества в рамках уголовно-процессуальной меры.

В ходе работы над проектом в целях «снятия» этих вопросов предлагалось весь комплекс вопросов, касающихся конфискации, урегулировать только в уголовно-процессуальном законе, так как указанное имущество проявляется, прежде всего, как основные элементы соответствующего состава преступления и (или) как доказательство[14].

Однако, после острых и напряженных дискуссий законодателем была поддержана концепция конфискации как иной меры уголовно-правового характера. В целях развития этой концепции раздел VI УК России назван «Иные меры уголовно-правового характера» и дополнен гл. 15^1 «Конфискация имущества», содержащей ст. 104^1 «Конфискация имущества», ст. 104^2 «Конфискация денежной суммы взамен имущества» и ст. 104^3 «Возмещение причиненного ущерба». Одновременно с этим УПК России был дополнен положениями, в соответствии с которыми подлежат доказыванию при производстве по уголовному делу (ч. 1 ст. 73), разрешению судом при постановлении приговора (ч. 1 ст. 299) и отражению в описательно-мотивировочной части обвинитель-

[13] Кузнецова Н.Ф. Мнение ученых о реформе УК (или Qui prodest?) // Уголовный закон. – 2003. – № 1. – С. 26–28; Кудрявцев В., Кузнецова Н. Ошибка с конфискацией // Российская газета. – 2005. 29 марта.

[14] Михайлов В.И. Противодействие терроризму и современное уголовное законодательство // Российский ежегодник уголовного права. – № 1. – 2006. – СПб., 2007. – С. 513–530.

ного приговора (ст. 307) обстоятельства, подтверждающие, что имущество, подлежащее конфискации, явилось средством совершения преступления, или получено в результате совершения преступления, или является доходами от такого имущества либо использовалось или предназначалось для использования в качестве орудия преступления, либо для финансирования терроризма, организованной группы, незаконного вооруженного формирования или преступного сообщества (преступной организации).

Располагая нормы о конфискации имущества в разделе VI УК России «Иные меры уголовно-правового характера», отделенном от раздела III «Наказание» почти тридцатью статьями, законодатель стремился подчеркнуть, что конфискация имущества не возвращается в уголовный закон в прежнем значении дополнительного вида наказания, а вводится в новом качестве.

Основным сущностным признаком, отличающим конфискацию – наказание от конфискации, урегулированной в гл. 15^1 УК России, выступает характер изымаемого имущества. При наказании у осужденного изымается имущество, законно нажитое им и не применяемое для совершения преступления. В соответствии с гл. 15^1 УК России и ч. 3 ст. 81 УПК России изъятию подлежит: а) имущество, полученное в результате совершения преступлений, перечень которых дан в п. «а» ч. 1 ст. 104^1 УК России, и доходов от него, за исключением имущества и доходов от него, подлежащих возвращению законному владельцу; б) имущество, которое было получено в результате совершения хотя бы одного из преступлений, указанных в п. «а» ч. 1 ст. 104^1 УК России, и доходы от этого имущества были частично или полностью превращены или преобразованы; в) имущество, используемое или предназначенное для финансирования терроризма, организованной группы, незаконного вооруженного формирования, преступного сообщества; г) имущество, используемое в качестве средства совершения преступления, принадлежащее обвиняемому.

В настоящее время в России конфискация имущества на основании обвинительного приговора осуществляется и в случаях освобождения от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием (ст. 75, примечания к статьям Особенной части УК России и ст. 28 УПК России), истечением сроков давности уголовного преследования (ст. 78 УК России и п. 3 ч. 1 ст. 25 УПК России) и применением акта амнистии (ст. 84 УК России и п. 3 ч. 1 ст. 27 УПК России).

В соответствии с ч. 1 ст. 104^1 УК России конфискация имущества есть принудительное безвозмездное обращение в собственность государства имущества, виды которого указаны в ч. 1 ст. 104^1 УК России, по решению суда, указанного в обвинительном приговоре, в котором также сформулирован вывод суда о виновности соответствующего лица в совершении преступления и о конфискации имущества, находящегося в обладании виновного.

В соответствии со ст. 73 УПК России при организации предварительного расследования по каждому уголовном уделу должно уделяться первостепенное внимание установлению и доказыванию конкретной «связи» соответствующего имущества с определенным преступлением или с финансированием терроризма или организованной преступной деятельности. В свою очередь, суд при наличии доказательств, подтверждающих, что соответствующее имущество обладает свойствами, указанными в п. «а» – «г» ч. 1 ст. 104^1 УК России, согласно требованиям ч. 3 ст. 81 УПК России, обязан принять решение о его конфискации.

Словосочетание «имущество, полученное в результате совершения преступления», означает, что такое имущество приобретено, произведено, добыто, взято в итоге совершения конкретного по месту, времени, потерпевшему, способу совершения преступления.

Имущество, полученное в результате незаконного сбыта огнестрельного оружия, его основных частей, боеприпасов, наркотических средств, а равно являющееся предметом вознаграждения, коммерческого подкупа и взятки, подлежит конфискации в силу того, что оно получено в результате совершения преступления, а лицам, передавшим такое имущество, оно не может быть возвращено, так как эти лица использовали их в качестве средства совершения преступления.

Примером этому может быть уголовное дело по обвинению Хокуе в покушении на дачу взятки должностном улицу за совершение заведомо незаконных действий (ч. 3 ст. 30, ч. 2 ст. 291 УК России). В обвинительном приговоре суд указал, что используемые подсудимым для дачи взятки денежные средства в сумме 10 000 руб. и 600 дол. США признаны вещественными доказательствами и в соответствии со ст. 104^1 УК России подлежат конфискации в собственность государства.

В то же время имущество, используемое правоохранительными органами или по их поручению иными лицами для получения указанных предметов и веществ в рамках проверочной закупки, проводимой в соответствии с Федеральным законом «Об оперативно-розыскной деятельности», применяется в законных целях и на основании п. 4 ч. 3 ст. 81 УПК России подлежит возвращению законному владельцу.

Под доходами от использования имущества, полученного в результате совершения преступления, понимаются все поступления, которые приносит указанное имущество, циркулируя как в легальном, так и в нелегальном оборотах (сдача в аренду или иная передача во временное владение или пользование, размещение на счетах в кредитных организациях или в виде доли в уставных (складочных) капиталах хозяйственных товариществ и обществ и получение процентов, продажа или эксплуатация этого имущества). Например, имущество, полученное в результате незаконного сбыта наркотических средств, может быть вложено в акции предприятий. В данном случае конфискации подлежат как акции, стоимость которых соответствует стоимости преступно добытого имущества, так и доход, полученный от акций.

В соответствии с п. «а» ч. 1 ст. 104[1] УК России и п. 4. ч. 3 УПК России преступно полученное имущество и доходы от его использования подлежат возвращению законному владельцу, под которым понимается физическое или юридическое лицо, которое владеет изъятым в результате совершения преступления имуществом в силу права собственности или в силу иных законных оснований. Поэтому в п. «а» ч. 1 ст. 104[1] УК России не указаны, в частности, ст. 158–164 УК России (хищения). Незаконные действия в отношении имущества, у которого нет собственника или иного законного владельца, не являются хищением. Кстати, мнение украинских ученых об обязательности данного признака для хищения такое же. В литературе под «похищением» понимается противоправное безвозмездное изъятие с корыстной целью имущества у собственника или лица, его замещающего.[15] Режим обращения такого имущества в доход государства устанавливается нормами гражданского закона о бесхозяйных вещах.

В перечне, содержащемся в п. «а» ч. 1 ст. 104[1] УК России, также не названы ст. 174 и ст. 174[1] УК России, предусматривающие ответственность за легализацию преступно полученного имущества, в силу того, что решение о конфискации легализуемого или легализованного имущества либо о его возвращении законному владельцу, принимается при рассмотрении «первичного» преступления.

В соответствии с ч. 3 ст. 104[1] УК России имущество, указанное в ч. 1 и 2 данной статьи, переданное осужденным другому лицу (организации), подлежит конфискации, если лицо, принявшее имущество, знало или должно было знать, что оно получено в результате

[15] Уголовное право Украины / Отв. ред. Е.Л. Стрельцов. – Харьков, 2006. – С. 370.

преступных действий. Норма, закрепленная в ч. 3 ст. ст. 104[1] УК России, направлена на защиту прав добросовестного приобретателя и согласуется с требованиями ст. 302 ГК России и Постановления КС России от 21 апреля 2003 г. № 6-П о том, что права лица, считающего себя собственником имущества, не могут защищаться путем удовлетворения иска к добросовестному приобретателю.

Законодатель счел возможным установить конфискацию не только в тех случаях, когда лицо достоверно располагало сведениями о том, что принимаемое имущество получено в результате совершения преступления, но также и в тех случаях, когда, исходя из особенностей конкретного случая, характера передаваемого имущества, условий, на которых оно передается, и других признаков, лицо, обладающее соответствующим профессиональным и житейским опытом, должно прийти к выводу, что имущество получено преступным путем. Например, коллекционер, приобретающий по явно заниженной цене особо ценное произведение искусства, имеющее признаки вытравливания инвентарного музейного номера, должен понимать, что он принимает имущество, полученное в результате совершения такого преступления, как хищение предметов, имеющих особую ценность (ст. 164 УК России).

Как представляется, данное законодательное решение в совокупности с мероприятиями по противодействию легализации преступно полученных доходов и финансированию терроризма и другими мерами способствует формированию в обществе атмосферы «невыгодности» приобретения преступно полученного имущества, и тем самым «невыгодности» совершения и самих преступлений.

В реальности процесс конфискации (изъятия) осуществляется после вступления обвинительного приговора в законную силу судебными приставами в порядке, указанном, в частности, в ст. 104 Федерального закона 2 октября 2007 № 229-ФЗ «Об исполнительном производстве». Имущество, конфискуемое по решению судов, согласно п. 4 ст. 41 Бюджетного кодекса России, является одним из элементов доходной части бюджетов различных уровней.

Перед оперативными работниками и следователями стоит задача установить имущество, «связанное» с соответствующим преступлением, и в соответствии со ст. 115 и 116 УПК России наложить на него арест. Причем, в исключительных случаях, когда наложение ареста на имущество не терпит отлагательства, указанное следственное действие согласно ч. 3 ст. 165 УПК России может быть произведено на основании постановления следователя без получения судебного решения.

Анализ имевшейся судебной практики показывает, что за первое полугодие 2007 г. российские суды применяли конфискацию имущества со ссылкой на ст. 104^1 УК России в 369 случаев. Однако, судебная практика по субъектам Российской Федерации весьма разнородная. Так, если суды г. Санкт-Петербурга ст. 104^1 УК России указали в 66 приговорах, то суды Ленинградской области всего лишь в 2.

Как представляется, причина этого кроется в том, что имущество, указанное в ч. 1 ст. 104^1 УК России, проявляется, прежде всего, в качестве доказательств и в связи с этим суды принимают решение о его изъятии только со ссылкой на ст. 81 УПК России. Полагаю, что материальную основу лишения имущества законодатель закрепил в нормах в гл. 15^1 УК России, а процедуру доказывания связи такого имущества с преступлением и порядок принятия решения о конфискации определил в ст. 81 УПК России. Поэтому обвинительные приговоры, в которых в качестве правовой основы конфискации судами называются ст. 104^1 УК России и ст. 81 УПК России, соответствуют закону. Вместе с тем нельзя признать правильным, когда в приговоре указывается, что подсудимому назначается наказание, например, в виде лишения свободы сроком на пять лет с конфискацией имущества. В настоящее время в России конфискация не является уголовным наказанием.

Таким образом, принятый законодателем России межотраслевой механизм конфискации имущества повышает уровень правовой защищенности потерпевших и соответствует требованиям международных договоров Российской Федерации. Вместе с тем его одновременное регулирование нормами УК России и УПК России предъявляет к правоприменителям повышенные требования.

В заключении хотелось бы отметить, что изложенные выше аспекты международно-правовых и национальных подходов к конфискации показывают, что развитие этого института в государствах СНГ идет по пути замены конфискации – наказания конфискацией – иной мерой (дополнительные последствия, меры безопасности, иные меры уголовно-правового характера и т.д.), применяемой лишь в отношении имущества, полученного преступным путем, доходов от этого имущества и имущества, используемого в качестве средств совершения преступления.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН (протокол № 25 від 11 листопада 2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор **Ю.В. Баулін**

УДК 343.713

М.Г. Колодяжний, здобувач Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬНИЦЬКИХ ФОРМ ВИМАГАННЯ

Значний внесок у розробку проблем кримінально-правової характеристики вимагання був зроблений такими вітчизняними і зарубіжними вченими як Е.О. Алауов, М.І. Бажанов, О.І. Бойцов, В.О. Владимиров, Л.Д. Гаухман, О.В. Дмитрієв, С.В. Дьоменко, О.А. Єлець, В.П. Ємельянов, О.В. Корягіна, В.М. Куц, Ю.І. Ляпунов, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.С. Мінська, М.І. Панов, І.Ф. Перов, М.Ю. Расказов, Ф.Я. Сафін, В.М. Сафонов, С.О. Ступіна та іншими дослідниками.

Проте слід зазначити, що не у всіх працях зазначених науковців розглядались питання кримінально-правової характеристики кваліфікованих та особливо кваліфікованих форм вимагання, які поєднані із застосуванням фізичного насильства. Кримінологічний аспект цієї проблеми взагалі не розглядався науковцями, особливо після прийняття кримінального законодавства у 2001 р.

Правовий зміст злочинності як соціального явища може бути охарактеризовано насамперед у кримінально-правовому аспекті, що, у свою чергу, служить базою для розробки інших характеристик, у тому числі й кримінологічної. Від кримінально-правової характеристики злочину значною мірою залежить не тільки характер завдань, що виникають у процесі його запобігання, але і порядок їх вирішення[1]. Кримінальне право, по-перше, встановлює межі, рамки злочинного; по-друге, при проведенні кримінологічних дослі-

[1] Котеляк В.Е. Кримінально-правова характеристика агресивної корисливо-насильницької злочинності // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2006. – № 1 (26). – С. 219.

джень використовується схема складу злочину[2], який займає центральне місце в системі елементів кримінально-правової характеристики[3].

Склад злочину представляє собою сукупність встановлених законом ознак, що характеризують діяння як злочин[4]. Саме об'єктивні (об'єкт та об'єктивна сторона) та суб'єктивні (суб'єкт та суб'єктивна сторона) ознаки утворюють конкретне суспільно-небезпечне діяння.

Ми спробуємо охарактеризувати об'єктивні та суб'єктивні ознаки саме базового складу вимагання, що закріплений у ст. 189 Розділу VI Особливої частини «Злочини проти власності» КК України. Цей злочин визначається як вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці. Більше того, нас цікавлять кваліфіковані та особливо кваліфіковані форми цього злочину, які поєднані із заподіянням до потерпілих фізичного насильства.

Так, у ч. 3 ст. 189 КК передбачена кримінальна відповідальність за вимагання, поєднане з насильством, небезпечним для життя та здоров'я особи, а в ч. 4 цієї ж норми – за вимагання, що поєднане із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження.

Вимагання є двохоб'єктним або поліоб'єктним злочином[5], оскільки посягає одночасно як на власність, так і на особу. Думки науковців відносно об'єкта цього злочинного діяння як «за вертикаллю», так і «за горизонталлю» розходяться. Переважна більшість як вітчизняних, так і зарубіжних вчених сходиться на тому, що вимагання є майновим злочином, який посягає, у першу чергу,

[2] Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии: Монография. – Х.: Прапор, 2005. – С. 12.

[3] Борисов В., Пащенко А. К вопросу о сущности уголовно-правовой характеристики преступлений // Уголовное право. – 2005. – № 3. – С. 11.

[4] Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; – СПб.: Норинт, 2004. – С. 1129.

[5] Куц В.Н. О непосредственном объекте вымогательства // Проблемы социалистич. законности. Вып. 17. – Х.: Вища шк., 1986. – С. 113.

на відносини власності[6]. Але є діаметрально протилежний погляд, згідно з яким це діяння є, насамперед, злочином проти особи[7].

Питання про ієрархічність видів безпосереднього об'єкту вимагання також вирішувалось неоднозначно. Так, В.М. Куц основним безпосереднім об'єктом цього злочину називає особисту безпеку громадян[8], відносячи таким чином відносини власності на другий план. Інші автори, навпаки, основним об'єктом вважають власність, а додатковим – особу потерпілого[9]. Це найрозповсюдженіша точка зору. Г.К. Костров і Г.Г. Хадісов в якості додаткового безпосереднього об'єкту цього злочину розглядають психічну недоторканість особи[10], Л.Д. Гаухман вважав таким особисту безпеку[11].

Що стосується вимагання, поєднаного з фізичним насильством, то, на думку деяких вчених, стосовно такого різновиду посягань на особу додатковий об'єкт має певні особливості. В межах суспільних відносин, що забезпечують фізичні і моральні блага особи, додатковий безпосередній об'єкт таких злочинних діянь є альтернативним[12]. І до нього зазвичай відносять здоров'я потерпілої особи[13]. Погоджуючись з такою позицією, Ю.І. Ляпунов додає, що двохоб'єктність насильницького вимагання, яке посягає в таких випадках і на таке важливе соціальне благо, як здоров'я людини, посилює його шкідливу направле-

[6] Жижиленко А.А. Имущественные преступления. – Л.: НАУКА и ШКОЛА, 1925. – С. 171; Елец Е.А. Уголовно-правовые и криминологические аспекты вымогательства (по материалам Северо-Кавказского региона): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Краснодар. юрид. ин-т. – Краснодар, 2000. – С. 45; Мельник Н.И. Уголовная ответственность за вымогательство личного имущества граждан (по материалам Украины): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Киев. высш. шк. МВД СССР. – К., 1991. – С. 10; Дьоменко С.В. Вимагання: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Акад. адвокатури України. – К., 2006. – С. 9.

[7] Куц В.Н. Вказ. робота. – С. 115.

[8] Куц В. Відповідальність за вимагательство // Радянське право. – 1986. – № 3. – С. 33.

[9] Гельфер М.А. Преступные посягательства против личной собственности граждан. – М.: Б. и., 1954. – С. 43; Иванов Н. Уголовная ответственность за вымогательство // Советская юстиция. – 1989. – № 10. – С. 27; Киндиров К.А. Проблемы объекта вымогательства на современном этапе // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України: Наук.-теоретик. журнал. Спец. вип. у 4-х част. Ч. 3. – Луганськ: ін-т внутр. справ МВС України, 1999. – С. 108.

[10] Костров Г.К., Хадисов Г.Г. Спорные вопросы квалификации вымогательства // Правовое регулирование социалистических общественных отношений. – Махачкала, 1983. – С. 127.

[11] Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР / Под ред. И.С. Ноя. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1981. – С. 89.

[12] Елец Е.А. Вказ. робота. – С. 54.

[13] Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Вказ. робота. – С. 119.

ність, підвищує ступінь суспільної небезпеки[14]. На думку українських дослідників, додатковим об'єктом саме насильницьких форм вимагання (ч. 3 і ч. 4 ст. 189 КК) є тілесна недоторканість і здоров'я людини[15]. Розділяючи вказану тезу, необхідно уточнити, що додатковим факультативним об'єктом таких діянь може бути життя жертви цього злочину, оскільки нечасто, але зустрічаються випадки спричинення особі саме смерті.

Незважаючи на аргументованість кожної з вказаних позицій, все ж таки думається, що вимагання, у тому числі насильницькі його різновиди, є, в першу чергу, злочином, що порушує право на володіння, користування та розпорядження майном. І недарма склад цього злочинного діяння у КК України 1960 р. та 2001 р. було розміщено у відповідних розділах злочинів проти власності.

У науковій літературі поряд з об'єктом злочину виділяється і його предмет, який для вимагання є обов'язковою ознакою складу і безпосередньо вказаний у Кримінальному законі.

Так, у п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 12 «Про судову практику у справах про корисливі злочини проти приватної власності» від 25 грудня 1992 р. вказується, що предметом посягань, передбачених главою V КК України 1960 р., є майно, яке належить громадянам: житлові будинки, квартири, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення. У п. 3 цієї ж Постанови додається, що предметом вимагання є не тільки майно, а й право на нього (надання права вимагати виконання зобов'язань, документи, які надають право на отримання майна тощо), і будь-які дії майнового характеру (передача майнових вигод або відмова від них, відмова від прав на майно тощо.)[16].

Саме наявність таких предметів вимагання, у тому числі і насильницьких його форм, як право на майно та будь-які дії майнового характеру, придають особливого характеру цьому злочину, рис, якими він відрізняється від інших форм заволодіння чужим майном, завдяки і у тому числі якими, можна провести відмежування вимагання від, наприклад, насильницького грабежу і розбою.

[14] Ляпунов Ю. Ответственность за вымогательство // Законность. – 1997. – № 4. – С. 5.

[15] Дьоменко С.В. Вимагання: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Акад. адвокатури України. – К., 2006. – С. 49.

[16] Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1973–2006 рр.: Видання третє зі змінами та доповненнями. – Х.: Одіссей, 2007. – С. 160.

Про окремі неузгодженості поняття вимагання з положеннями Цивільного кодексу України вказується у науковій літературі. На відміну від розуміння предмета цього злочину у кримінальному праві чинне цивільне законодавство, що є профілюючою галуззю для регламентації відносин власності, поняття: «майно», «право на майно» – охоплюються категорією «майно» (ст. 177 ЦК України), і разом із поняттям «дії майнового характеру» входять до категорії «майнові блага»[17].

Наступним елементом складу злочину є його об'єктивна сторона, обов'язковою ознакою якої є діяння. Як зазначали В.О. Владимиров та Ю.І. Ляпунов, злочинний акт при вимаганні носить складний характер: він складається із двох пов'язаних одна з одною самостійних дій – вимоги та погрози, зміст яких визначено самим законом[18]. Вимога – це виражене в рішучій, категоричній формі прохання, розпорядження[19]. Вимога як ознака вимагання означає викладену в рішучій формі пропозицію винного до потерпілого (власника, особи, у відданні чи під охороною яких перебуває майно) про передачу майна, права на нього, або вчинення останнім інших дій майнового характеру. Пред'явлена винним майнова вимога утворює ознаку об'єктивної сторони цього злочину тільки за умови, що вона є завідомо протиправною. Таким чином, вимога про задоволення законної майнової вимоги складу вимагання не утворює[20].

Так, вивчення нами архівних кримінальних справ показало, що у восьми з десяти (77,9%) вчинених вимагань, поєднаних з насильством, злочинці вимагали у потерпілих саме гроші. Більше, ніж у чверті злочинних діянь (26,4%) сума грошей становила більше 10 тис. гривень. Вимога права на нерухомість мала місце у 30 злочинах (5,9%), автотранспорт – у 5,5%, місця торгівлі на ринку – у 1,4%, вимогою написання боргової розписки відзначилось 2,6% вимагань, а її знищенням – 4 таких злочини. Отже, однією з особливостей вимагання є те, що предметом цього злочину може бути нерухоме майно, на відміну від крадіжок, грабежів та

[17] Семикіна Л.О. Відмежування вимагання як злочину з ознаками тероризування від тероризму // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2007. – № 16. – С. 112.

[18] Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 200.

[19] Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – С. 806.

[20] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2001. – С. 470.

розбоїв[21]. Часто мало місце пред'явлення різних за своїм характером вимог або передача декількох різних речей.

Для різновиду вимагання, що розглядається нами, насильство є стрижневою ознакою. Взагалі слово «насильство» визначається як: 1) застосування фізичної сили до когось; 2) примусовий вплив на когось, порушення особистої недоторканості[22]. В науці існує багато видів насильства: соціальне, економічне, моральне, політичне, військове, сімейне тощо[23]. Але вчені-криміналісти традиційно розділяють його на фізичне та психічне.

Фізичне та психічне насильство виступають у структурі насильницьких форм вимагання у вигляді окремої дії. Але і в даному випадку насильство представляє собою не щось самостійне, що знаходиться окремо від основної дії злочину, який визнається, а одна з найважливіших його ознак, яка характеризує якісну своєрідність виконання цього діяння. Тут фізичне і психічне насильство «включаються» в деяку іншу дію більш високого рівня – «вимогу передачі майна». Ці акти поведінки, які утворюють у своєму поєднанні «складну дію», відрізняються підвищеною суспільною небезпечністю, бо вони завжди порушують одночасно два або більше об'єкта, один з яких основний, а інший – додатковий[24].

Відносно фізичного насильства в науковій літературі існує багато визначень, в яких дослідники акцентують увагу на різних ознаках. Згідно з одним підходом, в якому автори підкреслюють зовнішній бік фізичного насильства, під ним розуміють енергетичний вплив на органи і тканини (їх фізіологічні функції) організму іншої людини шляхом використання винним матеріальних факторів зовнішнього середовища, до яких відносяться механічні, фізичні, хімічні та біологічні фактори[25]. Інші дослідники підкреслюють суб'єктивні ознаки фізичного насильства[26], а деякі – пропонують інтегруюче, об'єднуюче визначення цього поняття[27].

Так, більшість вчених під фізичним насильством розуміє суспільно небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини проти її волі, розділяючи його за характером на види: 1) вплив на тіло людини; 2) вплив на внутрішні органи людини без пошкодження зовнішніх тканин[28].

Наслідком заподіяння жертві фізичного насильства при вчиненні вимагання за КК України 2001 р. є: а) насильство, небезпечне для життя та здоров'я потерпілого – ч.3 ст. 189 КК – на такі діяння, за нашим вивченням архівних кримінальних справ, приходиться 37%; б) тяжке тілесне ушкодження – ч. 4 ст. 189 КК – 1,1%.

При вимаганні фізичне насильство є лише формою вираження психічного насильства. Воно необхідне для підкріплення погрози застосувати більш серйозне насильство у випадку невиконання вимог злочинця[29].

Необхідно відзначити, що чинний КК України, на відміну від попереднього Кримінального закону 1960 р., не закріплює відповідальність за вимагання, поєднане з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, хоча наше дослідження показало, що на такі злочинні діяння припадає 61,3%. Аналіз архівних кримінальних справ свідчить про те, що тяжкість застосованого до жертв насильства залежить лише від моменту їх погодження на виконання вимог вимагачів. Злочинці наносять такі за своїм характером та жорстокістю тілесні ушкодження, яких достатньо для подолання опору з боку жертви, пригнічення її волі і, як показує практика, вони не перед чим не зупиняються заради досягнення своєї корисливої мети. Отже, при інших умовах під час вчинення вимагання процентне співвідношення було б більшим у найтяжчих формах насильства.

Таким чином, винна особа, застосовуючи до потерпілого вказаний вид насильства, фактично притягується до кримінальної відповідальності за вчинення вимагання за однією з ознак, які закріплені у відповідних частинах ст. 189 КК. У цьому бачиться недоскона-

---

[21] Клепицкий И.А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 13.

[22] Ожегов С.И. Вказ. робота. – С. 390.

[23] Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 66; Герасина Л.Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю: Збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Харків) / Редкол.: Борисов В.І. (голов. ред.) та ін. – Харків: ПФ «Книжкове видавництво «Лестивця Марії», 2001. – С. 120.

[24] Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений: Учеб. пособие. – Харьков: Юрид. ин-т, 1986. – С. 7–8.

[25] Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 45; Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання // Право України. – 2005. – № 3. – С. 70.

[26] Симонов В.И., Шумихин В.Г. Квалификация насильственных посягательств на собственность: Учебное пособие. – М.: Изд-во Юрид. ин-та МВД РФ, 1993. – С. 19.

[27] Иванова В.В. Преступное насилие: Учебное пособие для ВУЗов. – М.: ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2002. – С. 29.

[28] Гаухман Л.Д. Борьба с насильственными посягательствами. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 6.

[29] Курс уголовного права. Том 3. Особенная часть / Под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комиссарова. – М.: ИКД "Зерцало-М", 2002. – С. 390.

лість конструкції цієї норми, яку, на нашу думку, треба доповнити закріпленням у ч.2 ознаки вчинення вимагання, поєднаного з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я. На підставі викладеного можна рекомендувати таку редакцію ч. 2 ст. 189 КК: «Вимагання, вчинене повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища, або з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, або поєднане з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я, або з пошкодженням чи знищенням майна, або таке, що завдало значної шкоди потерпілому...»[30].

Що стосується законодавчого закріплення поняття фізичного насильства, то за нашим аналізом Загальної та Особливої частин КК України, воно згадується лише у чотирьох складах злочинів (ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153, ч. 2 ст. 180 і ч. 1 ст. 340 КК). Відносно насильства психічного, то це поняття міститься тільки у ч. 2 ст. 180 КК. У інших випадках використовуються поняття «насильство», «посягання» тощо. Таким чином, говорячи про вимагання, поєднане з насильством, ми, в першу чергу, розуміємо заподіяння до особи насильства фізичного.

Насильство як спосіб може виступати обов'язковою (спеціальною) ознакою складу злочину (наприклад, при розбої), факультативною, або точніше сказати, альтернативною (для загального складу вимагання) – і в певних випадках – обов'язковою для кваліфікованих видів злочинів[31]. Таким чином, насильство для особливо кваліфікованих форм вимагання, закріплених у ч.3 і ч. 4 ст. 189 КК, є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складів таких злочинних діянь.

Психічне насильство при вчиненні вимагання, у тому числі й насильницьких його форм, полягає у наявності погрози з боку злочинців. Погроза – це залякування, обіцянка спричинити комусь шкоду, зло[32]. У зв'язку з тим, що погроза є обов'язковою ознакою діяння, деякі науковці навіть вважають вимагання зло-

[30] Наприклад, Кримінальний кодекс Російської Федерації, прийнятий у 1996 р., закріплює ознаку заподіяння насильства при вчиненні вимагання у п. «в» ч. 2 ст. 163, а ознаку заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю потерпілого – у п. «в» ч. 3 ст. 163. Отже, конструкція даної статті КК РФ вважається нами більш досконалою і вдалою, аніж конструкція аналогічної ст. 189 КК України. Більше того, конструкція цієї статті в КК РФ дозволяє вести статистичний облік усіх вимагань, які поєднані з фізичним насильством. Більш докладно див.: Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник / Под. ред. д-ра юр. наук, проф. Л.В. Иногамовой-Хегай, д-ра юр. наук, проф. А.И. Рарога, д-ра юр. наук, проф. А.И. Чучаева. – М.: ИНФРА-М: КОНТРАКТ, 2004. – С. 195–196.

[31] Ткаченко М. Насильницький злочин і насильство як спосіб його вчинення: кримінально-правові проблеми // Право України. – 1999. – № 12. – С. 104.

[32] Ожегов С.И. Вказ. робота. – С. 823.

чином з ознаками тероризування[33]. Прагнучи забезпечити вигідну для себе поведінку потерпілого, вимагач, як правило, шукає в особі слабке місце, вплив на яке може призвести до бажаного результату. Від наявності і характеру такого слабкого місця залежить нерідко вибір виду погроз, перелік яких надано в ст. 189 КК: 1) насильство над потерпілим чи його близькими родичами; 2) обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб; 3) пошкодження чи знищення їх майна або майна, що перебуває в їх віданні чи під охороною; 4) розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці[34].

Погроза завжди звернена у майбутнє, повинна сприйматися потерпілим як дійсна і реальна і є психічним фактором придушення його волі, змушуючи погодитись на виконання вимог злочинців[35]. Погроза насильством направлена не на те, щоб паралізувати волю потерпілого, подавити її, а на те, щоб примусити жертву здійснити необхідне винному волевиявлення. Вона підлягає реалізації тільки у випадку невиконання потерпілим пред'явленої йому вимоги і не одразу, а в більш або менш віддаленому майбутньому[36].

Результати нашого дослідження показали, що у переважній більшості насильницьких вимагань (75,7%) винні погрожували потерпілим саме фізичною розправою, як правило насильством, небезпечним для їх життя чи здоров'я. Майже третину залякувань (28,5%) становлять погрози вбивства жертви[37], 48 жертвам або їх близьким родичам злочинці погрожували знищенням чи пошкодженням майна, а найменше зустрічались випадки розголошення відомостей, які потерпілий хоче зберегти в таємниці – 3%. Використання злочинцями погроз вбивства та застосування небезпечного для життя та здоров'я особи насильства не є випадковим, бо обіцянка настання найбільш несприятливих наслідків матиме для них потрібний ефект.

Як правило, злочинці погрожували та пред'являли вимоги вербально, тобто за допомогою слів. На цей спосіб приходиться

[33] Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 87–88.

[34] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка. У трьох книгах. Кн. 2. – К.: ФОРУМ, 2005. – С. 275.

[35] Дворкин А., Чернова К. Квалификация вымогательства и сопряжённых с ним преступлений // Законность. – 1994. – № 12. – С. 9.

[36] Никифоров Б.С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР. – М.: Изд-во акад. наук СССР, 1954. – С. 113, 114.

[37] Інші дослідження вказують, що під погрозою вбивства потерпілого чи його близьких вчиняється 51,4% вимагань. Наприклад, див.: Ільковець Л., Мельник М. Кваліфікація вимагательства: характерні помилки та їх причини // Радянське право. – 1990. – №11. – С. 27.

89,6% випадків (458 злочинів). Для 6,3% таких діянь характерне пред'явлення злочинних «ультиматумів» за допомогою телефону (міського, мобільного); більш досвідчені та обережні вимагачі використовували письмовий спосіб погроз (2,9%), а найменше свої погрози винні передавали через третіх осіб (спільних знайомих, сторонніх осіб) – 1,2%. Стосовно виказування погроз потерпілим за допомогою жестів або міміки, то наше дослідження таких способів не зафіксувало, принаймні, це не було відображено у матеріалах кримінальних справ[38].

Іноді вимагачі «спілкуються» з потерпілими у формі натяків, жаргонів, нецензурних слів або виразів із завуальованим злочинним змістом, як-от: «ми від «Черепа», «як поживають жінка, діти?», «з нами жартувати не треба», «буде погано» тощо. У таких випадках на досудовому слідстві та під час судового розгляду кримінальної справи, з одного боку, складно доводити, що ці слова вимагачів були погрозами, а, з іншого, – оцінити за ними саме характер можливого насильства.

У вимаганнях, поєднаних з насильством, складне діяння у вигляді вимоги про передачу майна, права на нього чи вчинення дій майнового характеру та погрози знаходиться у причинному зв'язку із наслідками – насильством, що застосовується до потерпілого або (та) його близьких. Причинний зв'язок у даному випадку полягає у тому, що заволодіння майном жертви або вчинення останнім інших дій, закріплених в кримінальному законі, є наслідком застосування до нього як психічного, так і фізичного насильства, щоб заставити здійснити необхідне для вимагачів волевиявлення, подолати можливий опір, а також попередити про застосування більш серйозного насильства у разі невиконання вимог.

Специфічність насильницьких форм цього злочину стосується також і моменту їх закінчення. Для закінчення загального складу вимагання достатньо, щоб вимоги, поєднані з погрозою, були виражені зовні і доведені до сприйняття потерпілого[39], тобто такий склад є формальним. По-іншому вирішується питання з вимаганням, поєднаним з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи (ч. 3 ст. 189 КК) та з вимаганням,

---

[38] Існує також думка про можливість використання в якості психічного насильства для досягнення корисливих цілей гіпнозу або інших засобів психічного впливу, наприклад, екстрасенсорики. Див.: Дмитриев О.В. Криминологическая и уголовно-правовая характеристика вымогательства (по материалам Западно-Сибирского региона): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 1994. – С. 8.

[39] Самощенко И.В. Момент окончания вымогательства // Проблеми провадження правових рефсрм в Україні. – Х.: Нац. юрид. акад. України. – 1996. – С. 110; Бойцов А.И. Вказ. робота. – С. 709.

поєднаним із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження (ч. 4 ст. 189 КК), склад яких є матеріальним[40], оскільки передбачає настання визначених кримінальним законом наслідків.

У науковій літературі в переважній більшості зазначається, що вимагання вчиняється з прямим умислом, з чим необхідно погодитись. Також існує думка, що відносно наслідків, які надають злочину кваліфікований вид, психічне ставлення винної особи може виражатися також і необережною формою вини[41]. Інші дослідники, говорячи про особливо кваліфіковане вимагання, поєднане із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження, вказують, що можливий як прямий, так і непрямий умисел суб'єкта[42].

При вимаганні винний усвідомлює загрозливу направленість своїх дій, як складову частину діяльності із заволодіння в більш або менш віддаленому майбутньому, вказаними в Кримінальному законі предметами і бажає досягнення такої мети. При цьому і потерпілий усвідомлює реальну небезпеку такої погрози, на що і розраховує вимагач[43].

Результати нашого дослідження показали, що тяжкість фізичного насильства, яке заподіюється винним до потерпілого чи його близьких, залежить від багатьох факторів: моменту погодження жертви виконати вимогу злочинця, обстановки вчинення вимагання, характеру поведінки потерпілого. Іншими словами, при вчиненні насильницьких форм цього злочину умисел вимагача є невизначеним, оскільки у особи відсутнє чітке уявлення про характер і тяжкість можливих наслідків (тілесних ушкоджень). Винний бажає настання шкідливих наслідків, але про те, якими фактично за своїм характером будуть тілесні ушкодження, не має чіткого уявлення. Правильно з цього приводу зазначають дослідники корисливо-насильницької злочинності, що злочинець, застосовуючи при розбійному нападі та вимаганні фізичне насильство, небезпечне для життя та здоров'я потерпілого, має неконкретизований умисел на заподіяння будь-якої шкоди вказаним благам особи, а тому несе відповідальність за наслідки діяння, що фактично настали[44].

---

[40] Дьоменко С.В. Вимагання: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Вказ. робота. – С. 9; Сафонов В.Н. Вказ. робота. – С. 75.

[41] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2005. – С. 354.

[42] Корягина О.В. Вказ. робота. – С. 117–118.

[43] Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – Киев: Юринком, 1996. – С. 113.

[44] Батиргареєва В.С. Вказ. робота. – С. 24; Також див.: Головкін Б.М. Суспільна небезпечність тяжких та особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів // Юридична Україна. – 2006. – № 5. – С. 88.

Про те, що вимагання, у тому числі його насильницькі форми, має корисливий мотив, прямо в КК України не зазначено, але випливає із змісту ст. 189 КК. Мета таких злочинів полягає у незаконному одержанні вимагачем чужого майна, право на нього або схилення потерпілого до вчинення інших дій майнового характеру. Тобто, фактично, така мета випливає з корисливого мотиву[45]. Життя та здоров'я інших людей корисливо-насильницькими злочинцями не сприймаються як найвищі соціальні цінності. Вони є лише фізичною перешкодою на шляху до заволодіння їх майном, тому насильство – не просто засіб досягнення корисливої мети, воно одночасно є способом самовираження особистості[46].

Для вимагань характерним є знижений вік кримінальної відповідальності – з 14 років, тобто вік, при досягненні якого особа вже усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння та наслідків, які наступають, особливо у випадках заподіяння фізичного насильства. Такий законодавчий підхід є, на нашу, думку, більш правильним у порівнянні, наприклад, з КК України 1960 р., де кримінальна відповідальність за цей злочин наступала з 16 років.

Результати нашого дослідження не показали жодного злочину, який був вчинений у стані неосудності. Але майже у половині випадків (48,7%) мало місце проведення судово-психіатричних експертиз, зважаючи на скоєння вимагання у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. У зв'язку з цим 13 винних були направлені на примусове лікування від алкоголізму, а вісім – від наркоманії.

Таким чином, кримінологічний аспект загальної кримінально-правової характеристики вимагання, поєднаного з насильством, дозволяє уявити соціально-правову сутність означеного виду злочинів, зрозуміти необхідність криміналізації частини таких діянь для удосконалення кримінального законодавства. Отже, розробка цих проблем має не тільки теоретичне значення, але й практичну корисність.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 6 лютого 2008 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.В. Голіна***

[45] Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. – К., 2004. – С. 14.

[46] Головкін Б.М. Системний підхід до поняття тяжкої корисливо-насильницької злочинності // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць. Випуск 14 / Ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссроуд, 2007. – С. 43.

УДК 343.9

Ю.В. Шипович, аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИНАМ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ МЕДИЧНИМИ АБО ФАРМАЦЕВТИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ ПРОТИ НЕПОВНОЛІТНІХ

У наш час охорона дитинства в Україні – це стратегічний загальнонаціональний пріоритет, який функціонує з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток у основних засадах державної політики. Законодавство нашої держави не обійшло своєю увагою таке важливе питання, як захист охорони здоров'я дітей. Так, ст. 49 Конституції України встановлює, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. У ч. 2 ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III проголошується, що держава гарантує дитині право на охорону здоров'я, безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя[1]. Головним Законом України у цій сфері залишаються «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року № 2801-XII.

06 липня 2005 року були проведені парламентські слухання за темою: «Проблеми у сфері забезпечення охорони здоров'я і медичного обслуговування громадян України та шляхи їх розв'язання». На них було наголошено на тому, що аналіз кількісних та якісних характеристик населення за останнє десятиріччя свідчить про те, що Україна перебуває у стані глибокої демографічної кризи, яка характеризується депопуляцією, старінням населення та зменшенням середньої тривалості життя. Це негативно впливає на розвиток продуктивних сил, рівень добробуту населення, ускладнює економічну ситуацію в державі. Ще одним цікавим аспектом даних слухань стало звернення уваги на

[1] Об охране детства: Закон Украины от 26.04.2001 г. № 2402-III // Голос Украины. – 2001. – 6 июня. – № 98.

злочини, які вчиняються медичними або фармацевтичними працівниками стосовно неповнолітніх. Було прийнято рішення розробити програму протидії даним злочинам, але як теоретичних досліджень, так і практичних заходів, на жаль, не проводилось.

Звичайно, така важлива проблема привертала увагу дослідників. Над її розробкою працювали такі вчені, як Л. Дорош, Б. Жавзандолгор, В. Касинюк, Г. Кукушкіна, В. Некоденко, Е. Щустер, Н. Юзікова та ін. Проте і досі залишаються аспекти, які потребують подальшої розробки. У даній статті здійснено спробу розглянути основні концептуальні проблеми теорії та методології протидії злочинам даного виду.

Кримінологічна теорія запобігання злочинності визначається сьогодні як вчення про сукупність різноманітних видів діяльності та заходів у державі, спрямованих на удосконалення суспільних відносин із метою усунення негативних явищ і процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.[2] До системи попередження злочинності відповідно включають об'єкти превентивної діяльності; її основні рівні та форми; заходи попереджувального впливу; суб'єктів, що здійснюють цю роботу.

Неможна не погодитись з думкою В.В. Голіни, який пропонує розуміти під терміном „об'єкт попередження злочинності" окремі або сукупність різних (за походженням, сферам, формам та інтенсивністю проявів) негативних явищ і процесів реальної дійсності матеріального або духовного характеру, що призводять до виникнення причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів.[3] При цьому виділяються такі характерні якості об'єкта попереджувальної діяльності, як його криміногенність, динамічність, потенційність зростання, латентність. Що стосується об'єкта превентивної діяльності, то в нашому випадку ним можна вважати всю сукупність негативних явищ і процесів, що породжують злочини.

У системі превентивної діяльності пріоритетним для нас є традиційний розподіл заходів впливу насамперед за своїм рівнем на загально-соціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи попередження. До системи суб'єктів попередження злочинності входять як юридичні, так і фізичні особи, які в силу своїх повноважень, соціального статусу або громадських обов'язків повинні здійснювати вказану діяльність. Окремі громадяни, які не

[2] Кримінологія: Загальна та Особлива частини / За ред. проф. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 2003. – С. 94.
[3] Там само, с. 102.

мають зазначених обов'язків або повноважень, не розглядаються при цьому як суб'єкти діяльності з попередження злочинів.

Стосовно злочинів, які вчиняються медичними або фармацевтичними працівниками щодо неповнолітніх, слід вказати, що серед суб'єктів спеціально-кримінологічної профілактики провідну роль відіграють органи прокуратури, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство охорони здоров'я України, Національний фонд соціального захисту матерів та дітей «Україна – дітям», органи опіки та піклування, суди, громадські організації.

Теза щодо провідної ролі масштабних загальнодержавних заходів при здійсненні попереджувальної діяльності повною мірою стосується і предмета нашого дослідження. Рівень злочинів категорії, що розглядається, не може бути істотно знижений на тривалий період тільки за рахунок застосування спеціально-кримінологічних заходів без кардинальних змін у функціонуванні соціальних інститутів.

Інтерес до проблем загально-соціального попередження злочинів виник достатньо давно. Однак, спочатку загальне попередження злочинності зводилося в юридичній літературі до поняття цілей кримінального покарання. Загальне попередження злочинів ототожнювалось з поняттям загальної превенції, стримуючим впливом якої була саме загроза застосування кримінального покарання.[4] В умовах реформування суспільства загально-соціальне попередження включає в себе вирішення наступних задач: здійснення загальнодержавних заходів політичного, економічного, соціального та культурно-виховного порядку; проведення заходів законодавчого характеру, що визначають шляхи профілактичного впливу на причини та умови, які сприяють вчиненню злочинів; удосконалення діяльності державних органів, громадських та самодіяльних організацій з метою більш повного виявлення причин і умов конкретних видів злочинів і здійснення заходів з їх усунення.

За змістом можна виділити наступі категорії заходів, що входять до загально-соціального попередження: заходи соціально-економічного, соціально-демографічного, політичного, ідеологічного, культурно-виховного, організаційно-управлінського, технічного та правового характеру.[5] Розглянемо більш детально всі ці групи профілактичних заходів.

[4] Марцев А.И., Максимов С.В. Общее предупреждение преступлений и его эффективность. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1989. – 160 с.
[5] Теоретические основы предупреждения преступности. – М.: Юрид. лит., 1977. – 256 с.

Заходи соціально-економічного характеру входять до загальної концепції переходу держави до ринкових відносин, а також до спеціальних державних програм з окремих напрямків економічної політики. З метою подолання негативних тенденцій в економічній сфері з урахуванням інтересів підростаючого покоління можна вказати на наступні напрямки діяльності:

- обов'язкове державне фінансування проектів, програм з захисту прав та законних інтересів неповнолітніх;
- цільове використання отриманих позик, особливо наданих для розвитку дитячої інфраструктури, облік і звіт про витрачені кошти;
- підтримка вітчизняних виробників лікарських засобів для дітей шляхом розумного оподаткування, встановлення контролю за їх діяльністю та якістю продукції;
- зміцнення територіально-економічних зв'язків із зарубіжними країнами;
- державний контроль цін на ліки для дітей;
- створення в державі інституту соціального страхування дітей.

Соціальні заходи полягають в діяльності державних, громадських організацій, та направлені на підтримку родин з дітьми, вирішення проблем, які пов'язані з забезпеченням нормального розвитку підростаючого покоління. До комплексу заходів соціального характеру з протидії злочинам, які вчиняються медичними або фармацевтичними працівниками стосовно неповнолітніх, можна віднести:

- формування фонду соціального страхування з медичного обслуговування дітей та надання безоплатного медичного обслуговування даній категорії населення;
- забезпечення права кожної дитини на отримання безоплатної висококваліфікованої медичної допомоги;
- профілактику захворювання дітей, забезпечення більш сучасною медичною технікою дитячих лікувальних закладів, використання досконалих методів лікування;
- створення лікувально-профілактичних центрів лікування тютюнокуріння, алкоголізму та наркоманії.

До заходів політичного характеру можна віднести:

- нагляд за дотриманням вимог Конституції та інших нормативних актів щодо пріоритету захисту неповнолітніх;
- формування правових засад гарантій прав дитини;
- встановлення особливого порядку судового захисту прав та законних інтересів неповнолітніх;
- створення комплексних програм, що забезпечують здоровий генофонд України;

- створення та матеріальна підтримка соціальних служб для дітей.

Завданням загальнодержавного характеру є соціальна, психологічна та освітня підготовка дітей до життя. Розробка вирішення вказаних проблем можлива лише при здійсненні державою послідовної політики в сфері охорони дитинства, яка повинна стати пріоритетним напрямком діяльності держави.

Успіх соціалізації дітей, в першу чергу, обумовлений ставленням держави до проблем захисту дітей від злочинних посягань, функціонуванням його інститутів, громадських структур і залежить від взаємодії всіх суб'єктів державної політики в сфері захисту прав і інтересів дітей. В цьому випадку необхідно казати про заходи організаційно-управлінського та технічного характеру, що дозволяють нейтралізувати причини злочинів по відношенню до неповнолітніх. До них слід віднести наступні напрямки діяльності:

- розробка державних стандартів – основних показників життя дитини;
- створення економічних та технічних умов розвитку соціальної інфраструктури для дітей – системи об'єктів соціального призначення, метою яких було б забезпечення нормальних умов життя для неповнолітніх, охорона їх здоров'я.

Складовою частиною системи протидії злочинності є кримінально-правова профілактика, яка являє собою спеціальну діяльність з використання методів кримінальної відповідальності, покарання та інших кримінально-правових засобів попередження злочинності.[6] Ефективність боротьби зі злочинністю кримінально-правовими засобами залежить від організації діяльності із застосування законодавства, а також від того, наскільки досконалим є застосовуваний закон.

Найважливішим завданням кримінального закону є охорона особистості та її прав. Однак жоден з розділів Особливої частини КК України не присвячений захисту прав та законних інтересів неповнолітніх громадян України. На жаль, у прийнятому в 2001 році Кримінальному кодексі України не були враховані пропозиції щодо пріоритету захисту дітей від злочинних посягань, які містились в одному з проектів КК України[7], ви-

[6] Устинов В.С. Система предупредительного воздействия на преступность и уголовно-правовая профилактика: Учебное пособие. – М., 1983. – 87 с.
[7] Проект Кримінального кодексу України // Іменем Закону. – 1997. – 16 травня. – № 20.

словлювались деякими науковцями[8]. Позитивний досвід у цьому напрямку містить кримінальне законодавство деяких зарубіжних країн, наприклад, Росії, США та Швейцарії.[9]

Чинний Кримінальний закон передбачає чотири види злочинів, що вчиняються медичними або фармацевтичними працівниками стосовно неповнолітніх, а саме: ч. 2 ст. 140 (неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником); ст. 141 (порушення прав пацієнта); ч. 2 ст. 142 (незаконне проведення дослідів над людиною); ч. 2 ст. 144 (насильницьке донорство). Всі ці статті є бланкетними, тобто для їх правильного застосування потрібно звертатися до інших законодавчих актів, таких, наприклад, як Закон України «Про донорство крові та її компонентів» від 23.06.1995 р. № 239/95ВР; Гельсінська декларація, Рекомендації для лікарів, які проводять біомедичні досліди на людині, прийняті 18-ю Всесвітньою медичною асамблеєю у червні 1964 р.; Закон України «Про лікарські засоби» від 04.04.1996 р.; Міжнародний кодекс медичної етики від 01.10.1949 р.

У якості кваліфікуючої ознаки вчинення вказаних вище злочинів передбачене їх вчинення медичним або фармацевтичним працівником по відношенню до неповнолітнього. На нашу думку, цю ознаку доцільно було б передбачити також у ст. 131 КК України (неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби). А саме, ч. 2 даної статті слід викласти у наступній редакції: «Те саме діяння, якщо воно спричинило зараження двох чи більше осіб або неповнолітнього». Така пропозиція обумовлена тим, що діти – майбутнє держави, а масове розповсюдження невиліковних інфекційних хвороб, перш за все, створює загрозу особистій, громадській та державній безпеці, спричиняє тяжкі соціально-економічні та демографічні наслідки. Все це зумовлює необхідність вжиття спеціальних заходів щодо захисту прав і законних інтересів, у тому числі дітей та суспільства.

Враховуючи викладене вище, ми дійшли висновку, що ефективність кримінально-правового попередження залежить від рівня стримуючої дії кримінальної заборони, коли ризик покарання та викриття, стаючи реальним, перевищує бажання

[8] Юзікова Н.С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київ. унів. ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 16 с.

[9] Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. – М.: Изд-во «Зерцало», 2000. – 138 с.

скоїти злочин, а справедливий вирок набуває характеру засобу правового виховання суспільства.

Важливою складовою частиною діяльності державних органів з попередження злочинів є індивідуальна профілактика. Цей вид діяльності передбачає своєчасне виявлення осіб, від яких можливо очікувати скоєння злочинів, виховний вплив на таких осіб та прийняття інших заходів, за необхідності і примусових, для того, щоб не допустити скоєння злочинів. Індивідуальна профілактика має справу не з зовнішніми (об'єктивними) причинами та умовами, а внутрішніми (суб'єктивними) причинами, що викликають злочини, та умовами, що сприяють їх скоєнню. При індивідуальній профілактиці повинна використовуватися система основних методів: стимулювання та примус, переконання, надання допомоги.

Суттєвого значення в процесі профілактики злочинів, які вчиняють медичні або фармацевтичні працівники стосовно неповнолітніх, може набути дотримання ними принципів біоетики. Біоетика, тобто етика життя, або життєва етика, сьогодні є міждисциплінарною галуззю людського знання, в формуванні якої беруть участь медики, біологи, юристи, соціологи, філософи та ін. Перше розгорнуте обговорення проблем біоетики, пов'язане з медичними дослідженнями, що проводили на людях німецькі лікарі в роки Другої світової війни. Воно відбулося в Нюрнберзі в 1946 році. На Нюрнберзькому процесі було пред'явлено обвинувачення 23 нацистським вченим-медикам, сімох із яких трибунал присудив до вищої міри покарання.

У той же час був розроблений перший міжнародний документ з біоетики – так званий Нюрнберзький кодекс, який вперше регламентував проведення наукових досліджень і експериментів над людиною. Викладені у ньому принципи являли собою скоріше норми моралі, ніж закону, і тому не носили обов'язкового характеру.

Пізніше в ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року було закріплено, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим дослідам. У наш час всебічним аналізом результатів наукових досліджень в галузі біоетики займається на загальносвітньому рівні міжнародний комітет ЮНЕСКО з біоетики.

Першим правовим актом у сфері біології стала Загальна декларація про геном людини та про права людини, що була прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО в 1997 році.

Завдяки їй вдалося гарантувати дотримання прав і основних свобод і, разом з тим, забезпечити свободу досліджень, визначити їх принципи та межі, уникнути протиставлення етики науці. Преамбула Декларації містить загальні принципи, що обумовлені місією ЮНЕСКО, а також прийнятими ООН міжнародними документами в галузі прав людини.

Основу Декларації складають три базових принципи: визначення генома людини як генетичного спадку; повага гідності та прав кожної людини, якими би не були її генетичні характеристики; відмова від принципу генетичного детермінізму.

Прийнята в 1997 році Радою Європи Конвенція про захист прав та достоїнств людини у зв'язку із застосуванням досягнень біології та медицини (Ов'єдо, Іспанія) – перший регіональний міжнародно-правовий документ в галузі біоетики. Права та свободи окремої людини у ній були поставлені вище інтересів суспільства чи науки. Положення Конвенції гарантують будь-якому громадянину однаковий доступ до медичної допомоги, що надається відповідно з професійними вимогами та стандартами.

У квітні 2000 року в Монако відбувся міжнародний семінар «Біоетика та права дитини», на якому обговорювались проблеми майбутнього поліпшення та забезпечення захисту дітей. Було сформульовано принципи в галузі біології та медицини у зв'язку з захистом прав дитини:

1. Кожна дитина – істота особлива і нова. Слід поважати достоїнства ембріона, що є зачатим in vitro з метою відтворення потомства у випадку стерильності сімейної пари або з метою недопущення передачі особливо небезпечного захворювання плоду, що сформувався потім. При використанні генетичної та фетальної медицини повинен дотримуватися принцип недискримінації та недопущення скорочення або ліквідації людської розмаїтості, або властивих життю елементів випадковості. Яка би не була ступінь неповноцінності дитини, її життя неможна розглядати як непотрібне суспільству.

2. Заходи, що приймаються для забезпечення захисту прав дитини, повинні враховувати ступінь її самостійності. Якщо дитина народилася безпосередньо при медичній допомозі, рішення про обсяг наданої їй у зв'язку з цим інформації відносно її походження приймають з урахуванням інтересів дитини батьки чи інші особи, що володіють правами останніх. Слід прагнути до того, щоб піклування за дитиною, її виховання здійснювалось у всіх випадках у родині, члени якої відповідальні перед нею.

Для дитини ця ситуація – найкраща. З часом дитина повинна більш активно прилучатися до процесу прийняття рішень, які стосуються її здоров'я та освіти. При наявності протиріч вищі інтереси дитини превалюють над інтересами дорослого.

Що стосується лікування, необхідного для збереження здоров'я дитини, то згоду останньої на медичне втручання (або відмову від нього) слід розглядати з урахуванням ступеню її самостійності. Ця вимога посилюється у випадку проведення дослідів над дитиною або отримання її аналізів, навіть якщо здоров'я дитини неможливо зберегти яким-небудь іншим засобом. Ніякі суспільні інтереси не можуть стояти вище інтересів дитини. Якщо вона страждає будь-якою формою неповноцінності, захист її прав повинен бути посилений.

Згідно преамбули Отавської декларації, «турбота про здоров'я дитини вдома або в лікарні включає в себе медичні, емоційні, соціальні та фінансові аспекти, які взаємодіють з лікувальним процесом і потребують особливої уваги до прав дитини як пацієнта». Поняття «увага до прав дитини» (нею визнається «людина від народження до досягнення нею 18 років життя») означає, що «лікарі та інші особи, зайняті в сфері забезпечення здоров'я, несуть відповідальність за незнання прав дитини у цій галузі, а також неналежне виконання професійних обов'язків». Отавська декларація, акцентуючи увагу не тільки на медичних аспектах здоров'я дитини, вказує, що «кожна дитина має виключне право на достатній життєвий рівень». Тим самим підтверджується відповідальність держави за забезпечення дитині цього права.

Отавська декларація містить принципи охорони здоров'я дітей. Організація, що забезпечує піклування про здоров'я дитини, гарантує безперервність та якість послуг з охорони її здоров'я. Лікарі та інші особи, що працюють в галузі охорони здоров'я дітей, повинні мати спеціальну освіту і навички, необхідні для забезпечення медичних, фізичних, емоційних потреб дітей та їх сімей.

Держави – учасники Конвенції про права дитини визнають її право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я.[10]

Однією з важливих проблем біоетики та захисту прав дитини є клонування. На думку американського вченого Е. Щустер, «індивідуальність дитини в межах родини стає безнадійно склад-

[10] Конвенція про права дитини // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – № 5. – К.: Юрінком, 1997. – С. 35–54.

ною та ненадійною навіть при простій формі клонування». Існує багато засобів заподіяти шкоду дитині, клонувавши її. Більше того, клонування віднімає у дітей право на індивідуальність та унікальність, що порушує Загальну декларацію прав людини 1948 року[11], яка проголосила, що всі люди народжуються вільними і рівними в своїх правах, що ніхто не повинен утримуватися в рабстві чи в підневільному стані, а також піддаватися катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню. Клонування також порушує ст. 2 Конвенції про права дитини.

Новий принцип у сфері захисту прав людини – заборона вибору статі майбутньої дитини. Не допускається використання допоміжних медичних технологій народження дітей з метою вибору статі майбутньої дитини, за виключенням випадків, коли необхідно попередити спадкування майбутньою дитиною захворювання, що пов'язане зі статтю. Втручання в геном людини допускається лише в профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях і тільки за умови, що воно не спрямоване на зміну генома даної людини (ст. 13 Конвенції про права людини та біомедицину).

Проблема захисту прав дітей у випадку вилучення їх органів розроблена, перш за все, в документах Всесвітньої медичної асоціації, яка в 1981 році прийняла Лісабонську декларацію про права пацієнта. Згідно цього документу, кожен пацієнт після отримання повної інформації про своє здоров'я, має право прийняти рішення про згоду на медичне втручання або відмовитися від нього. У 1995 році Всесвітня медична асоціація прийняла розширену редакцію Лісабонської декларації, в якій є розділ «Юридично недієздатні пацієнти». Концепція інформованої згоди в педіатрії викладається в ній так: у випадку з неповнолітнім повинна бути за можливістю отримана згода інформованого законного представника пацієнта на медичне втручання. Однак і сам пацієнт у міру своїх можливостей повинен брати участь у прийнятті рішення.

Конвенція про права людини та біомедицину (ст. 6) виходить з того, що медичне втручання стосовно неповнолітньої особи, яка за законом є неправомочною надавати свою згоду, може бути здійснене тільки з дозволу її законного представника, органу влади, особи або закладу, визначених законом. Така досить широка та детальна регламентація поведінки медичних або

[11] Кукушкина А.В. Биоэтика и защита прав детей // Современное право. – 2004. – № 8. – С. 52–57.

фармацевтичних працівників також суттєво сприяє зниженню кількості злочинів, вчинених ними стосовно неповнолітніх.

Підводячи підсумок викладеному, можна зробити висновок, що вирішення важливих соціально-економічних задач, які існують у нашій державі, неможливе без укріплення правової основи держави та суспільного життя, неухильного дотримання закону та протидії злочинності. Складовими частинами створеної в Україні системи протидії злочинності є загальносоціальне, спеціальне, індивідуальне попередження. Ефективність боротьби зі злочинами, які вчиняють медичні або фармацевтичні працівники стосовно неповнолітніх, залежить від організації діяльності суб'єктів профілактики, їх форм взаємодії і від того, наскільки досконалою є правова база їх діяльності. Практична реалізація сформульованих в Конвенції ООН про права дитини принципів припускає наявність відповідної системи національного законодавства та системи профілактики злочинних посягань на права та законні інтереси неповнолітніх.

Рекомендована до опублікування на засіданні кафедри кримінального права та кримінології Харківського університету внутрішніх справ (протокол № 18 від 29 жовтня 2007 р.)

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент **А.Б. Блага**

УДК 343.237

А.О. Оньша, ад'юнкт
Харківського національного університету
внутрішніх справ кафедри кримінального
права та кримінології,
м. Харків

СПІВВИКОНАВСТВО У СКОЄННІ ВБИВСТВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ РОСІЇ

Одним з найбільш складних та дискусійних інститутів кримінального права продовжує залишатися інститут співучасті у злочинах, особливо у вчиненні умисного вбивства. Враховуючи те, що і в Російській Федерації спостерігається значний ріст групової злочинності, недивно, що КК цієї країни велику увагу приділяє співвиконавству у скоєнні вбивств. Так, ця проблема досліджувалась у роботах видатних вчених минулого С.В. Познишева, М.С. Таганцева, А.Н. Жиряєва, так і в роботах широко відомих у державах СНД вчених XX ст. Р.Р. Галіакбарова, У.С. Джекебаєва, А.Ф. Зелинського та ін.

Як відмічають В.М. Кудрявцева та О.В. Наумов, практика показує, що особливість небезпеки вбивства, вчиненого групою осіб, полягає не тільки у попередній змові, а в тім, що таке вбивство ставить потерпілого у процесі скоєння вбивства у невигідне положення по співвідношенню сил, скорочуючи, а іноді і паралізуючи його можливість до надання опору [1].

Ще Пленум Верховного Суду СРСР у своїй постанові № 4 від 27 червня 1975 року "Про судову практику у справах про умисне вбивство" надав з цього приводу таке роз'яснення: "При розгляді справ про умисне вбивство, по якому залучається декілька осіб, які діяли разом, з умислом, спрямованим на вчинення вбивства та безпосередньо брали участь у самому процесі позбавлення життя потерпілого, слід визнавати співвиконавцями умисного вбивства"[2].

Виконавців може бути двоє і більше. В цьому випадку зовсім не обов'язково, щоб дії осіб, які визнаються співвиконавцями, обов'язково були фактично тотожними. Більш того, вони можуть бути різнорідними з технічної сторони, але з юридичної сторони вони повинні бути обов'язково однорідними, безпосередньо створювати об'єктивну сторону, скоєного ними злочину.

[1] Кудрявцева В.Н., Наумов А.В. Уголовное право РФ. Особенная часть. – М.: ЮРИСТЪ, 2000.

[2] Галиакбаров Р.Р. Квалификация групповых преступлений. – М.: Юрид. лит. – 1980. – 80 с.

Отже, співвиконавство у скоєнні вбивств передбачає, що двоє чи більше осіб спільно, з умислом, який направлений на скоєння вбивства, безпосередньо приймають участь у самому процесі позбавлення життя потерпілого, тобто виконують об'єктивну сторону злочину. При чому, для визнання особи виконавцем вбивства не має значення, настала смерть від поранень, які спричинені одним із співучасників. Головне, необхідно встановити, що всі особи діяли спільно, взаємно доповнюваними зусиллями з умислом, направленим на спричинення смерті.

Кваліфікація скоєного не викликає складнощів у тих випадках, коли злочинний внесок кожного співучасника порівняно однаковий, наприклад, обидві особи нанесли потерпілому смертельні поранення. Нерідко учасники діяння здійснюють між собою значно різноманітніші дії, однак, за законодавством РФ, всі вони розглядаються як співвиконавці умисного вбивства. В судовій практиці Росії ці обставини не завжди враховуються.

Так, Т. та Х. були визнані співвиконавцями вбивства спільно з П. Вони на прохання П. привезли до піщаного кар'єру в багажному відділенні автомобіля Ч. Потім П. сказав, що з Ч. потрібно звести рахунки. П. дав Ч. лопату та наказав копати яму. Після чого П. наніс удар ножем потерпілому, Т. та Х. спихнули труп у яму та закопали. Суд першої інстанції визнав П., Т. та Х. співвиконавцями вбивства, скоєного за попередньою змовою групою осіб. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду РФ вказала, що подібна кваліфікація помилкова, так як поміщення зв'язаного потерпілого в багажне відділення автомобіля, його перевезення на місце вбивства, приховування слідів вбивства являється пособництвом, а не співвиконавством вбивства[3].

Слід визнати, що будь-яке цілеспрямоване обмеження свободи дій потерпілого, будь-який фізичний вплив на його організм беззаперечно утворює співвиконавство вбивства. Особа, яка тільки направляє дії інших, але особисто не застосовує фізичне насильство до потерпілого, розглядається як організатор злочину.

Найбільшу складність для кваліфікації представляє групове вбивство, коли окремі його учасники, знаходячись на місці скоєння злочину, безпосередньо не виконують дій, які є характерними для виконавця. В даній ситуації особа, не будучи співвиконав-

[3] Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник У26 / Под ред. д-ра юр. наук, проф. Л.В. Иногамовой-Хегай, д-ра юр. наук, проф. А.И. Рарога, д-ра юр. наук, проф. А.И. Чучаева. – М.: ИНФРА-М: КОНТРАКТ, 2004. – 742 с. (Высшее образование).

цем вбивства, яке скоюється групою, може в залежності від своєї поведінки виявлятись або очевидцем злочину, або відповідати за співучасть у вбивстві (організацію, підбурювання, пособництво).

Іноді законодавці необґрунтовано кваліфікують дії організаторів як співвиконавців, і в результаті скоєне без достатніх на те підстав розглядається як групове вбивство. Наприклад, Т. та Ш. було засуджено за п. „з" ст. 105 КК РФ як співвиконавців умисного вбивства з корисливих мотивів. Але суд дії Т., який організував цей злочин, перекваліфікував за ст. 34 та п. „з" ст. 105 КК РФ як організатора вбивства з корисливих мотивів.

Не створюють ознак співвиконавства також дії посібника, які не пов'язані із застосуванням фізичного насильства щодо потерпілого. Прикладом є випадок, коли роль посібника заключається в тому, що він допомагає злочинцю знайти жертву, пропонує помститися їй та надав злочинцю засоби для скоєння вбивства. Ці дії не можуть бути визнані співвиконавством вбивства.

Суттєвою для співвиконавства являється будь-яка дія, яка полегшує скоєння посягання учаснику, який наносив смертельні удари. Здійснюючи будь-які „допоміжні" дії, учасник діє цілеспрямовано, добиваючись спричинення смерті потерпілому спільними діями. Лише один факт участі у бійці, під час якої скоєно вбивство, не дає право розцінювати дії всіх учасників бійки як співучасть у вбивстві[4].

Отже, для кваліфікації скоєного як вбивства, вчиненого у співучасті, потрібно встановити не тільки обсяг злочинного вкладу в спільно скоєне суспільно-небезпечне діяння, але й умисел кожного співучасника на спільне спричиненні потерпілому смерті.

Якщо особа не знає про наміри вбивці та, являючись очевидцем будь-якого інциденту між потерпілим та вбивцею, необережно сприяє останньому в спричиненні смерті потерпілому, то у скоєному відсутні ознаки не тільки співвиконавства, але й пособництва.

Коли в діянні відсутні обтяжуючі обставини передбачені ч.2 ст. 105 КК РФ, скоєне кожним із учасників групового вбивства кваліфікується за ч.1 ст. 105 КК РФ, тобто умисне спричинення смерті іншій особі. Труднощі, як правило, виникають при застосуванні ч.2 ст. 105 КК РФ, де містяться кваліфікуючі ознаки умисного вбивства. Оскільки кваліфікуючі ознаки, передбачені цією статтею, в одних випадках мають місце в діях кожного члена групи, а в інших – в діях тільки деяких із них.

[4] Галиакбаров Р.Р. Квалификация групповых преступлений. – М.: Юрид. лит. – 1980. – 80 с.

Однак не обов'язково, щоб всі співвиконавці діяли тільки із одних і тих самих спонукань. Вбивство повинне бути кваліфіковане за п. „з" ст. 105 КК РФ (з корисливих мотивів або на замовлення, пов'язане з розбоєм, здирством або бандитизмом) і в тому випадку, коли один із виконавців, не маючи наміру особисто заволодіти майном потерпілого і не прагнучи створити будь-які матеріальні вигоди для себе, в той же час усвідомлює, що вони являються ціллю іншого співвиконавця і, виходячи, наприклад, із приятельських з ним відносин, сприяє йому в досягненні мети, скоюючи вбивство.

Законодавцям РФ відомі випадки, коли один співвиконавець вбивства підбурює іншого до скоєння даного злочину за винагороду. При цьому перший керується мотивом помсти, а інший приймає участь у даному діянні за визначену винагороду від першого. Скоєне обома виконавцями кваліфікується за п. „з" ч.2 ст. 105 КК РФ, хоча перший учасник діяння сам особисто не тільки не отримує матеріальної вигоди, але й несе матеріальні затрати. На нашу думку злочин потрібно кваліфікувати за п. „ж" ч. 2 ст. 105 КК РФ, такий, що скоєний групою осіб за попередньою згодою, а по відношенню до особи, яка отримала винагороду, ще й за п. „з" ч.2 ст. 105 КК РФ. Якщо один із учасників діяння підбурює іншого, але особисто не приймає участі у позбавленні життя потерпілого, його дії кваліфікуються за ст.ст. 32, 33 КК РФ та відповідним пунктам ч. 2 ст. 105 КК РФ.

Ознаки вбивства із корисних мотивів у діях одного із виконавців групового вбивства відсутні, якщо він особисто не тільки не прагнув отримати матеріальну вигоду, але й усвідомлював, що будь-хто із учасників діяння діяв із користі. Тому скоєне не може бути кваліфіковане за п. „з" ст. 105 КК РФ і в цьому випадку, якщо в подальшому після вбивства він заволодів частиною цінностей, які належали потерпілому, однак думка заволодіти майном убитого з'явилася у особи лише після скоєння вбивства. Його дії повинні бути кваліфіковані за множинністю як вбивство з інших мотивів (наприклад, помсти, неприязних відносин) та крадіжка особистого майна.

Певні труднощі виникають під час відмежування умисного вбивства із хуліганських мотивів від скоєного за особистими мотивами (помста, ревнощі, особиста неприязнь, сварка з будь-якого приводу). В судовій практиці вони нерідко приводять до помилкової кваліфікації скоєного через змішування двох мотивів дій суб'єктів – особистих та хуліганських.

Скоєне може бути визнане вбивством із хуліганських мотивів тільки при відсутності в ньому особистих мотивів та використанні незначного приводу для розправи над потерпілим. Безперечно, співвиконавці повинні це усвідомлювати. На відміну від вбивства із корисних мотивів скоєння даного злочину можливе як з прямим так і з непрямим умислом.

Для кваліфікації вбивства за п. „б" ст. 105 КК РФ (особи або її близьких, у зв'язку із здійсненням даною особою службової діяльності або виконанням громадського обов'язку) необов'язково скоєння його кожним виконавцем у зв'язку з виконанням потерпілим свого службового чи громадського обов'язку. Мотиви помсти за службову чи громадську діяльність можуть належати іншому співвиконавцю, підбурювачу чи організатору, але цю обставину усвідомлює даний учасник діяння. Отже, скоєне може бути кваліфіковане за п. „б" ст.105 КК РФ і в тому випадку, коли потерпілий з приводу своєї службової чи громадської діяльності з конкретними співвиконавцями групового вбивства не стикався. На наш погляд, умисне вбивство не може бути кваліфіковане як скоєне в зв'язку з виконанням потерпілим службового чи громадського обов'язку, якщо про цю обставину не було відомо винним.

Якщо ці обставини будь-ким із співвиконавців групового злочину не були усвідомлені, і він діє тільки з приводу помсти чи ревнощів, його дії не можуть бути кваліфіковані за п. „б" ст.105 КК РФ.

Учасник групи може бути звільнений від кримінальної відповідальності за спосіб скоєння вбивства тільки в тому випадку, якщо під час попередньої змови було виключено цей спосіб. Пункти „з", „и", „б", „д", „е", „к", „г" ст. 105 КК РФ застосовуються для кваліфікації скоєного в тих випадках, коли вказані в них обставини усвідомлюються учасниками групи.

Подібне вирішення питання неможливо застосувати відносно пп. „а", „л", ст.105 КК РФ. Особа, наприклад, не може бути визнана співвиконавцем вбивства двох або більше осіб, якщо вона прийняла участь в одному з епізодів вбивства. Для кваліфікації скоєного за п. „а" ст.105 КК РФ потрібна особиста участь кожного винного в двох чи більше епізодах вбивства. Подібним чином можна констатувати, що одного лише усвідомлення, що інший співвиконавець являється особою, яка раніше скоїла вбивство, посягає на життя особи з приводу кровної помсти, недостатньо для кваліфікації скоєного за п. „л" ст. 105 КК

РФ (з мотивів національної, расової, релігійної ненависті або ворожнечі або кровної помсти). Вказані пункти можуть бути застосовані під час кваліфікації дій співвиконавця вбивства лише в тому випадку, якщо даний співвиконавець сам являється особою, яка раніше скоїла вбивство, чи скоює вбивство з приводу кровної помсти.

Під час групового вбивства двох чи більше осіб можуть виникнути різні ситуації. Наприклад, групою скоєно вбивство двох осіб, причому як одного, так і іншого було вбито спільними узгодженими діями винних. У цьому випадку правильність кваліфікації скоєного кожним із учасників за п. „а" ст. 102 КК РФ не підлягає сумніву.

Якщо співвиконавець приймає участь як у вбивстві одного так під час замаху на життя іншого, то його дії слід кваліфікувати за п. „а" ст. 105 КК РФ. Оскільки вбивство вважається закінченим злочином з моменту настання смерті потерпілого, спричинення шкоди здоров'ю, якщо смерть не наступила з причин, які не залежать від винних, створює замах на вбивство.

З іншої сторони, закінчене групове вбивство можуть створити тільки такі дії, які здійснені до настання кінцевого моменту життя потерпілого. Сучасна медицина визнає цим моментом початок безповоротних процесів у корі головного мозку. Дії, які скоєні після цього, можуть створити замах на вбивство.

Під час кваліфікації групових посягань на життя особи слід мати на увазі, що замах на вбивство можливий тільки з прямим умислом. Стосовно групового замаху на вбивство це означає, що дії кожного члена групи були направлені на позбавлення життя потерпілого, що кожний з них передбачав настання смерті від суміжних зусиль співвиконавців та бажав цього. Під час замаху на групове вбивство можлива різна ступінь насильства, що застосовується. Наприклад, один із нападників наносить удари по життєво важливим органам тіла потерпілого, а інший його тримає та позбавляє можливості захищатися від ударів. Однак смерть потерпілого може й не наступити з причин, які не залежать від злочинців (втручання будь-якої особи, яка випадково опинилася на місці скоєння злочину, своєчасне надання медичної допомоги та інше). Окремо взяті дії іншого учасника вбивства ззовні носять характер пособництва скоєному посяганню. Однак умисел кожного винного повинен охоплювати і свої дії, і дії іншого співучасника. Застосування насильства без мети

спричинення смерті не створює співвиконавство у скоєнні замаху на вбивство.

Деякі питання виникають під час кваліфікації вбивства, скоєного декількома особами, коли один із співвиконавців являється спеціальним суб'єктом, а інший такими ознаками не наділений. Стаття 106 КК РФ передбачає кримінальну відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини, причому зустрічаються факти, коли в позбавленні життя новонародженої дитини приймають участь інші особи (співмешканці, подруги, родичі). Кваліфікація вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини з участю іншої особи має свої особливості. Ми знаємо, що склад цього злочину привілейований, більш м'яка санкція за скоєння злочину, у порівнянні зі ст. 105 КК РФ, передбачена у зв'язку з емоційним станом жінки під час пологів та одразу ж після них. За правилами, співучасник, який ознаками спеціального суб'єкту не володіє, повинен відповідати як посібник даного злочину. Але, російські законодавці таке рішення вважають помилковим. Суб'єкт виступає як співвиконавець вбивства, але він не являється суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 106 КК РФ. З цих причин, з урахуванням правил конкуренції загального та спеціального складу, його дії слід кваліфікувати за п. „в" ч.2 ст. 105 КК РФ. Дії ж матері слід кваліфікувати за ст.106 КК.

У тому випадку, коли особа не є співвиконавцем такого вбивства новонародженої дитини, а сприяла порадами, вказівками чи реалізовувала інші пособницькі дії – кваліфікується за ст. 33 та ст. 106 КК РФ.

Якщо мати новонародженої дитини не досягла 14 років, а її співвиконавець знаходиться у віці кримінальної відповідальності, то він відповідає за ч.1 ст. 105 КК. Мати новонародженої дитини відповідальності не підлягає. На погляд заслуженого діяча РФ Р. Галіакбарова, з урахуванням розповсюдженості таких злочинів, доцільно ст. 106 КК РФ доповнити кваліфікованим складом, який передбачає більш серйозну відповідальність за сприяння вбивству матір'ю свої новонародженої дитини під час пологів чи одразу ж після них. При чому об'єктивні ознаки такого кваліфікуючого складу повинні охоплювати співвиконавство посягання, а санкція бути відповідною покаранню, яке передбачено КК РФ за некваліфіковане вбивство[5].

[5] Галиакбаров Р.Р. Квалификация групповых преступлений. – М.: Юрид. лит. – 1980. – 80 с.

Таким чином, у російському кримінальному законодавстві співвиконавство у скоєнні вбивств має певні обов'язкові ознаки. Отже, для того щоб суспільно небезпечна поведінка кожного співвиконавця представляла собою виконання дій, які охоплюються ознаками об'єктивної сторони умисного вбивства, вони повинні вписуватись в юридичні межі складу злочину, які встановлені ст. 105 КК РФ. Інший об'єктивний показник співвиконавства потребує, щоб кожний співвиконавець виконував у повному об'ємі чи частково дії, які охоплюються ознаками об'єктивної сторони ст. 105 КК РФ.

Після розпаду СРСР як в Російській Федерації, так і в Україні розпочалась реформа національного кримінального законодавства. Переважна більшість норм чинного Кримінального кодексу України формувалася у складних соціально-економічних умовах розбудови незалежної України. Ці умови характеризувалися значним зростанням рівня злочинності, поширенням організованої злочинної діяльності та іншими негативними явищами кримінального характеру, які, безумовно, вплинули на зміст окремих норм та інститутів кримінального права.

За статистичними даними у 2005 році органами внутрішніх справ України було зареєстровано 3315 умисних вбивств, у 2006 – 3220; з них умисних вбивств скоєних групою осіб та організованою групою у 2005 – 73, 2006 – 34; вчинених на замовлення 2005 – 5, 2006 – 2[6].

Кримінально-правове законодавство Російської Федерації містить чимало норм, які можуть видаватися дійовими та ефективними у протидії злочинності, а отже потребують запозичення, вивчення та запровадження у національне правове поле. Саме ж кримінальне законодавство України має поступово реформуватися відповідно до європейської інтеграції з урахуванням найкращих міжнародних та європейських стандартів.

Рекомендована до опублікування на засіданні кафедри кримінального права та кримінології Харківського університету внутрішніх справ (протокол № 21 від 19 грудня 2007 р.)

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент ***А.Б. Блага***

[6] Статистичні дані Міністерства внутрішніх справ України – http//mvs.gov.ua

ЗМІСТ

ЗВІТИ ПРО ВИКОНАНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності 3

Теоретичні та практичні проблеми запобігання насильницьким злочинам проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми 32

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Борисов В.І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки 68

Зеленецкий В.С. Концептуальные основы формирования инновационной уголовно-процессуальной политики Украины ... 81

Овчаренко О.М. Перспективи співробітництва України з європейськими інститутами у сфері протидії організованій злочинності 110

Сібільова Н.В. Багатоланковість судової системи: недолік чи перевага? 123

Дарнопих Г.Ю. Енергетична безпека України: стан, проблеми, перспективи 135

Житний О.О. Актуальні проблеми давності у кримінальному праві 147

Зінченко І.О. До питання щодо вдосконалення кримінального законодавства про покарання за злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі 156

Фінько В.Д. Проблеми законодавчої регламентації судового контролю в стадії порушення кримінальної справи 164

Шило О.Г. Право на судовий захист у кримінальному судочинстві Україні: поняття та нормативний зміст 173

Глинська Н.В. Поняття та критерії ефективності скороченого судового слідства 182

Шостко О.Ю. Система організації статистичного обліку щодо організованої злочинності в країнах – членах ЄС 198

Батиргареєва В.С. Рецидивна злочинність крізь призму теорій походження злочинності 206

Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність жінок в Україні: сучасний стан, тенденції розвитку 227

Четверикова О.С. Методологічні засади класифікації засуджених до позбавлення волі 237

Опанасенков О.І. Досягнення ресоціалізації засуджених за кримінально-виконавчим законодавством України та міжнародними стандартами 245

Шепітько В.Ю. Допит потерпілого: тактико-психологічний підхід 256

Журавель В.А. Планування та прогнозування організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів ... 266

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Михайлов В.И. Институт конфискации имущества в международном праве и некоторые тенденции его развития в законодательстве государств СНГ 274

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

Колодяжний М.Г. Кримінологічно-правова характеристика насильницьких форм вимагання 291

Шипович Ю.В. Протидія злочинам, які вчиняються медичними або фармацевтичними працівниками проти неповнолітніх 303

Оньша А.О. Співвиконавство у скоєнні вбивств за Кримінальним кодексом Росії 314

Питання боротьби
зі злочинністю

Збірник наукових праць
Випуск № 15

Відповідальний за випуск: *Четверикова О.С.*
Коректор: *Кузьменко О.О.*
Комп'ютерна верстка: *Кузьменко О.Г.*

Підписано до друку 18.03.2008. Формат 60x84/16.
Гарнітура шкільна. Друк різо. Папір офс.
Умовно-друк. арк. 18,8. Обл.-видавн. арк. 20,7.
Зак. № 63 .
Наклад 500 прим.
Ціна договірна.

Видавництво "Кроссроуд"
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1882 від 27.07.2004 р.